

*Izdanja
Centra
za kulturnu djelatnost
Zagreb*

**Političke teme
biblioteka
suvremene političke
misi**

Zagreb, 1984.

*Urednik
Radule Knežević*

Sistem i kriza

**Prilog kritičkoj analizi
ustavnog i
političkog sistema Jugoslavije**

Jovan Mirić

cekade

11333.859



1985 14334

~~1985 14334~~

Kazalo

1. Jugoslavenski federalizam i međunacionalni odnosi — neki aktualni aspekti	7
<i>AVNOJ i njegovi interpreti</i>	7
<i>SFRJ — federacija ili konfederacija?</i>	14
<i>Ambivalentni karakter SR Srbije — ustavni status pokrajina</i>	32
<i>Zajedništvo i posebnost</i>	41
<i>Nacionalno i klasno</i>	53
<i>Nacionalna ekonomija ili dezintegracija?</i>	72
<i>Paritet i demokracija</i>	84
<i>Ideološka uravnilovka ili zamagljivanje pojmova</i>	91
<i>Jugoslaveni i jugoslavenstvo</i>	98
<i>Svaki je nacionalizam antijugoslavenski i antisocijalistički</i>	117
<i>Titovska formula nema alternative</i>	127
2. Gdje smo i kako dalje — ponašamo li se sistemski ili vansistemski	139
<i>Zašto sistem ne funkcioniра?</i>	139
<i>Problem (ne)odgovornosti</i>	143
<i>Talmud i ZUR</i>	144
<i>Kolonizacija ili albanizacija</i>	147
<i>Bauk države kao alibi za lov u mutnom</i>	154
<i>Sistem i ponašanje</i>	158
<i>Riječ-dvije o avangardi</i>	165
3. Moć i nemoć zakona	173
<i>Socijalistička pravda, jednakost i suverenitet rada</i>	173
<i>Samoupravljanje i samoupravno pravo</i>	177
<i>Vrijednost normi i njihovo (ne)poštivanje</i>	182

4. Rad i etika	199
<i>Politika i etika</i>	200
<i>Socijalizam i moral</i>	206
<i>Etika rada — rad etike</i>	211
<i>(Ne)angažman kao etičko pitanje</i>	212
<i>Oportunizam kao indikacija i oblik nemoralnog ponašanja</i>	215
<i>Što je to i treba li nam moralna obnova?</i>	219
5. Je li samoupravljanje u krizi?	231

Jugoslavenski federalizam i međunacionalni odnosi

neki aktualni aspekti

*Ni Hrvat, ni Slovenac, ni Srbin, ni Makedonac,
neće biti slobodan dok
radnik bude otuđen.*

Parafraza Marxove misli

Kada se društvo suoči s krizom, ono se obično vraća svojim temeljima: propituje i preispituje svoje izvorne principe. Tako recentno i učestalo pozivanje na izvorne principe AVNOJ-a nema danas samo jubilarni, prigodničarski karakter (40 godina od II. zasjedanja AVNOJ-a), već implicira pitanje o temeljima novog državnog ustrojstva i društvenog uređenja svcijalističke Jugoslavije.

Danas se svi pozivaju na konstitutivne principe AVNOJ-a: separatisti i unitaristi, nacionalisti i integristi, zagovornici samoupravljanja i etatističko-centralističkog modela, čak i iredentisti! Imaju li sva takva pozivanja doista svoje utemeljenje u smislu i izričaju odluka donesenih na II. zasjedanju AVNOJ-a? Držimo da nemaju.

AVNOJ i njegovi interpreti

Da bismo izbjegli svaku mogućnost interpretacije parcijalnoga, citirat ćemo u cjelini Odluku II. zasjedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu.

»Na osnovu prava svakog naroda na samoopredelje-

nje, uključujući pravo na otcjepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima, i u skladu sa istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, osvedočenom u toku trogodišnje zajedničke narodnooslobodilačke borbe, koja je skovala nerazdruživo bratstvo naroda Jugoslavije, Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije donosi sledeću

Odluku:

1. Narodi Jugoslavije nikada nisu priznali i ne priznaju raskomadanje Jugoslavije sa strane fašističkih imperijalista i dokazali su u zajedničkoj oružanoj borbi svoju čvrstu volju da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji.

2. Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgrađiće se na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

3. U skladu s takvom federativnom izgradnjom Jugoslavije, koja se temelji na najpunijim demokratskim pravima, jeste činjenica da već sada, u vreme narodnooslobodilačkog rata, osnovne organe narodne vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije predstavljaju narodnooslobodilački odbori i zemaljska antifašistička veća narodnog oslobođenja (Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Hrvatske, Slovenački narodnooslobodilački odbor, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka, inicijativni organi za Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Makedonije) i da je Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko telo naroda Jugoslavije i vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao celine.

4. Nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbediće se sva nacionalna prava.

5. Ova odluka stupa odmah na snagu.«¹

U *Zapisima iz oslobodilačkog rata* Rodoljub Čolaković opisuje atmosferu i diskusiju, koja je vođena među najistaknutijim političkim rukovodiocima i vijećnicima AVNOJ-a, dan prije početka plenarne sjednice. »Uoči samog zasjedanja održan je sastanak viđenijih predstavnika svih delegacija, na kome je trebalo pretresti predloge odluka koje će sutra biti podnesene na zasjedanju. Na sastanak su od strane Centralnog komiteta došli drugovi Kardelj i Pijade koji su te predloge uglavnom i formulirali. Odluke su bile tako jasne i proste, svima razumljive i prirodne, da je svaka diskusija bila izlišna. Našao se samo, koliko praznoglavi, toliko i pretenciozni Božidar Magovac² da zanovijeta o konfederaciji.«³ Doista, sve su konstitutivne odluke AVNOJ-a jasne, jezgrovite i nedvosmislene. One ne ostavljaju prostora različitim interpretacijama, kojima danas svjedočimo, a koje nalaze i svoja institucionalno-sistemska uobličavanja. AVNOJ kao konstitutivni čin revolucije iskazuje visoki stupanj revolucionarne i historijske svijesti, političkog uma i odgovornosti. Postignuća revolucije i njezine perspektive formuliraju se jasno i pregnantno, bez suviše verbalne ornamentike i proizvoljne upotrebe kategorija, koju susrećemo kasnije u političkoj programatici i konstitutivnim aktima, osobito u Ustavu iz 1974. godine. Sudionici AVNOJ-a rade sa jasnom sviješću i odgovornošću da donose odluke za epohu, a ne (samo) za danas.

Tako odluke AVNOJ-a svjedoče o visokom stupnju svijesti sudionika da se Jugoslavija 1943. ne stvara ni

[1] Usp. Nešović-Petranović, *AVNOJ i revolucija*, Narodna knjiga, Beograd, 1982, str. 452—453.

[2] Božidar Magovac bio je član vodstva Hrvatske seljačke stranke. Njegovi tezu o konfederaciji odbacili su i svi prisutni članovi novog vodstva njegove stranke.

[3] Citirano prema NIN-u od 25. XI 1973.

iz čega. Postoji *kontinuitet* (što ga neki suvremeni interpreti na različite načine poriču) nedvosmisleno i eksplicitno izražen u tim odlukama, kao na primjer u naprijed citiranoj odluci o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu: »Narodi Jugoslavije nikada nisu priznali i ne priznaju raskomadanje Jugoslavije... i dokazali su u zajedničkoj borbi svoju čvrstu volju da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji.« Nije riječ, naravno, o kontinuitetu *odnosa i sistema*, nego o kontinuitetu ideje jugoslavenstva i Jugoslavije kao istinske zajednice ravnopravnih naroda i ljudi, Jugoslavije kao prostora i mogućnosti njihova suvremenog opstanaka i napretka.

Odluke AVNOJ-a sankcioniraju i svjedoče jedinstveni karakter jugoslavenske revolucije. Ne može se govoriti o pluralitetu nacionalnih revolucija, već o jedinstvenoj revoluciji, u kojoj »participiraju« svi narodi Jugoslavije, koja je, dakle, i revolucija svih jugoslavenskih naroda. Uostalom, samo je tako i moguć jedinstveni karakter jugoslavenske revolucije. Jedinstvo (pa i revolucionarno jedinstvo) koje ne bi organski činili svi narodi Jugoslavije i ne bi se moglo nazvati jedinstvom. Dovoljno je samo pogledati raspored vodećih kadrova komunističke partije Jugoslavije u organizaciji ustanaka 1941. godine, pa da se prosudi jedinstveni, jugoslavenski karakter revolucije.

Kada se u svim konstitutivnim odlukama AVNOJ-a eksplicitno govori o *Jugoslaviji kao cjelini i kao državi*, onda je očito da njezin suverenitet ne čini zbroj posebnih suvereniteta njezinih naroda, već se radi o suverenitetu cjeline, koja, uostalom, kada je riječ o *političkoj cjelini*, drugačije i nije moguća. Ono što smo malo prije kazali o jedinstvenom karakteru revolucije, važi, *mutatis mutandis* i za političku cjelinu i njezin suverenitet. »AVNOJ kao najviše i jedino pravo predstavništvo volje svih naroda Jugoslavije odlučuje: da se AVNOJ konstituiru u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Jugoslavije, kao vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline... da se Jugo-

slavija izgradi na demokratskom federativnom principu kao državna zajednica ravnopravnih naroda.«⁴

Izražavajući osjećanja prijateljstva, priznanja i zahvalnosti saveznicima (SSSR-u, Velikoj Britaniji i SAD) u Deklaraciji se kaže da AVNOJ predstavlja sve narode Jugoslavije kao »njihovo vrhovno zakonodavno predstavničko tijelo«.

Za razliku od nekih shvaćanja s kojima se susrećemo zadnjih desetak godina, da je *jugoslavenska federacija stvar dogovora republika i pokrajina*, u odlukama AVNOJ-a se ističe da je Jugoslavija zajednička domovina svih naroda Jugoslavije. Tako se u Deklaraciji II. zasjedanja AVNOJ-a, između ostaloga, kaže da su »narodi Jugoslavije pokazali svojom upornom oslobodilačkom borbom svoju volju i spremnost da svoju zajedničku domovinu sami izgrade na novim temeljima istinske demokracije i ravnopravnosti naroda«. Kada se u citiranoj Odluci AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu kaže da su narodi Jugoslavije dokazali u zajedničkoj oružanoj borbi svoju čvrstu volju da i dalje ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji, to se onda ne može interpretirati tako da je Jugoslavija otvorena za trajno pogađanje i da je ona, uvijek iznova, ono što se dogovore republike i pokrajine. Takve interpretacije falsificiraju i duh i slovo avnojskih principa i odluka. Na takav način niti se može konstituirati, ni opstati moderna politička zajednica. Jedna je od bitnih pretpostavki opstojnosti svake političke zajednice, a pogotovo višenacionalne zajednice kakva je Jugoslavija, postojanje *historijskog društvenog dogovora*, što ga posebne jedinice u složenoj državi ne mogu uvijek iznova dovesti u pitanje. U protivnom, ne može se umaći »prokletstvu provizorija«, sa svim posljedicama što ih provizorij implicira i proizvodi. Ako se već pozivamo na AVNOJ, onda bismo morali pretpostaviti da su njegove konstitutivne odluke jedan takav historijski društveni dogovor.

[4] Iz Deklaracije II. zasjedanja AVNOJ-a, Nešović-Petranović, *AVNOJ i revolucija*, str. 449.

Jugoslavenska socijalistička revolucija mogla se uspješno voditi samo na obadva fronta istovremeno i neproturječno: protiv nacionalne diskriminacije i protiv socijalnog izrabljivanja. AVNOJ je sankcionirao takav karakter revolucije. Ističući ove nerazdvojne komponente socijalističke revolucije, generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito u svom Izvještaju na II. zasjedanju AVNOJ-a, između ostaloga, kaže: »Potrebno je poduzeti sve mjere da bi naši narodi osigurali sebi takvo državno uređenje, koje bi se zasnivalo na bratstvu i ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije i koje bi garantiralo istinsku slobodu i demokraciju svim slojevima društva.«⁵

Historijsko pravo na samoodređenje znači i pravo nacije da živi zajedno i s drugima, da tvori zajednicu kao način vlastitog opstanka i razvitka. Zajednica nije politički provizorij, ona je politička realnost, a ne samo zadana mogućnost, koja opstoji jedino na (samo)volji posebnih (nacionalnih) jedinica. Samoopredjeljenje do otcjepljenja ne smije se tumačiti kao *potencijalno*, a *nikad konzumirano pravo nacije*, kojim ona može neka pitanja držati trajno otvorenima i tako ucjenjivati druge nacije u složenoj političkoj zajednici. To, naravno, ne znači da je u »zajednici zajednica«, zajednici nacija, u federaciji, to pravo »oduzeto« naciji, ili da je ono suspendirano. Ono se, međutim, mora smatrati konzumiranim u tome smislu da nije više stvar ili pravo samo pojedine nacije da li će se otcijepiti, već to biva stvar svih nacija i svih federalnih jedinica. Kao što u gradnji višenacionalne zajednice ne može odlučivati samo jedna nacija i nacionalna država (ili nekoliko njih), tako ni eventualna razgradnja zajednice (u nas se sedamdesetih godina govorilo o »demontaži federacije«) ne može biti stvar samo jedne nacije ili federalne jedinice. U avnojskim je dokumentima ovo pitanje osvijješćeno i jasno. Tako se u Odluci o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu kaže: »Na osnovu prava svakog

naroda na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje ili na ujedinjenje s drugim narodima...« (podvukao — J. M.) Očigledno je i logično da su pravo na otcjepljenje ili na ujedinjenje alternative historijskog prava nacije na samoopredjeljenje, pa se pravo na otcjepljenje — nakon ujedinjenja — ne može »držati u rezervi« kao sredstvo ucjene drugih naroda u zajednici.

Ukoliko ne postoje ozbiljni društveni i povijesni razlozi (a držimo da ne postoje) da preispitujemo i mijenjamo avnojske temelje i principe konstitucije jugoslavenske federacije, onda ih treba respektirati, politički im se vraćati (tamo gdje praksa odstupa od njih), a teorijski ih čistiti od različitih interpretacijskih naplaviha, koje su opet samo pokriće za stanovitu političku praksu. Povijesno je iskustvo pokazalo, nerijetko na dramatičan način i uz tragične pouke, da je Jugoslavija moguća samo kao federativna zajednica ravnopravnih naroda. Niti konfederativni, niti unitaristički oblik državnog i političkog ustrojstva ne mogu na duži rok osigurati unutarnji sklad, ravnopravnost i napredak, a to znači ni vanjsku sigurnost, što je jedna od bitnih pretpostavki unutaršnjeg razvitka i progressa.

Jugoslavenski federalizam, čiji su temeljni principi sadržani u odlukama AVNOJ-a, jest takav način i oblik ujedinjenja različitih nacionalnih entiteta, u kojem se mogu manifestirati, razvijati i očuvati te posebnosti i specifičnosti. Federalizam ne može biti ni alibi za separatizam, ni amalgam koji će »pretopiti« i nadomjestiti ove posebnosti. I jedna i druga solucija znače detonatore u temeljima zajedništva.

Ono što se danas ne bi smjelo dovoditi u pitanje, a da ne ugrozimo smisao i rezultate socijalističke revolucije, kako na socijalnom planu, tako i na planu međunacionalnih odnosa, to su avnojski principi federativnog ustrojstva Jugoslavije. Kada kažemo da se ne bi smjelo dovoditi u pitanje, onda ne mislimo na eksplicitno osporavanje tih principa, već na one teze i poli-

[5] Nešović-Petramović, cit., str. 440.

tičku praksu (osiguranu, naravno, i »sistemskim rješenjima«) koja se pokriva avnojskim principima. Na taj način ona postaje gotovo sankrosanktna, a AVNOJ joj služi kao ideološka prekrivka za makane i očitovanja, koja ne samo da nisu u skladu s duhom i slovom AVNOJ-a, nego su mu direktno suprotstavljena.

SFRJ — federacija ili konfederacija?

Više od polovine čovječanstva danas živi u dvadesetak federativnih država, koje se međusobno znatno razlikuju, kako po razlozima uspostavljanja federativnog ustrojstva, tako i po organizacijsko-pravnom, političkom i društvenom uređenju. Nema, dakle, jedinstvenog obrasca, uzornog modela federacije. Svaka je od njih nastala i razvijala se na specifičnim uvjetima, pod utjecajem različitih društveno-povijesnih, kulturnih, etničkih, političkih, geografskih i drugim okolnosti. Postoje, međutim, neka bitna obilježja, neki elementi zajednički svim federativnim državama, obilježja, uostalom, po kojima federacija jest federacija, a ne neki drugi oblik državnog ustrojstva. Nema li tih elemenata, ili prevladavaju neki drugi, riječ je o drugom, nefederativnom tipu državnog ustrojstva (konfederacija, unitarna država). No i pored svih osobitosti i razlika, ni jedna federativna zajednica ne može, bez ozbiljnih posljedica, ignorirati teorijska i praktična iskustva drugih, a niti može zanemariti neka osnovna obilježja i parametre federativnog ustrojstva.⁶

Jedna je od temeljnih karakteristika federativne države u *primatu ustavotvorne vlasti federacije*. Donošenje i izmjena ustava u nadležnosti je ustavotvornog organa federacije, koji odlučuje po principu većine, a ne jednoglasnosti i pristanka svih.⁷ U Švicarskoj, na primjer, (koju, doduše, neupućeni smatraju konfederacijom, vje-

[6] Usp. Dragan Medvedović, *Nastanak sovjetske federacije*, Informator, Zagreb, 1980, str. 1.

[7] Usp. Veljko Mratović, »Federalizam i njegova primjena u Jugoslaviji« u zborniku *Ustavno pravo i političke institucije*, Zagreb, 1981, str. 305.

rojatno zavedeni starim nazivom *confederatio Helvetica*), o promjeni ustava odlučuju građani referendumom, većinom glasova. Ta se većina mora ostvariti u više od polovine kantona. Promjene ustava Sjedinjenih Američkih Država stupaju na snagu kada ih većinom glasova prihvate oba doma Kongresa (Predstavnički dom i Senat) i kada ih ratificira najmanje tri četvrtine federalnih država. Može se, dakle, dogoditi da jedna četvrtina (ili 13 država) SAD moraju prihvatiti amandmane iako su u Kongresu bile protiv njih i nisu ih ratificirale.⁸

Prirodno je da se u federativnim državama osigurava utjecaj posebnih jedinica u donošenju i promjeni saveznog ustava, ali ne bi bilo prirodno (ne bi odgovaralo prirodi federacije) da se pri tome zahtijeva jednoglasnost, jer bi to praktički značilo pravo veta svake posebne jedinice u federaciji.

Revizijski sistem Jugoslavije na temelju Ustava od 1946., ustavnog zakona 1953. i Ustava 1963. godine slijedi, u osnovi, neke temeljne principe (uz modifikacije oko kvalifikacija većine) drugih federativnih država. »Međutim, novim Ustavom SFRJ iz 1974. godine stvoreno je u vezi s revizijom saveznog ustava, *bitno novo stanje* (pod. — J. M.): svaku promjenu ustava prihvaćenu u Skupštini SFRJ mora prihvatiti i svaka republika i pokrajina. Dakle, pri odlučivanju o promjeni ustava zabranjuje se svaka majorizacija, promjena može uslijediti samo kao rezultat potpune suglasnosti republika i pokrajina.«⁹ Dobar poznavalac problematike ustavnog prava i političkog sistema prof. Mratović s pravom ističe da jugoslavenski sistem revizije ustava čini izuzetak od svih federativno uređenih država. Međutim, njegovo obrazloženje (opravdanje) te izuzetnosti nije nikako neupitno. Naprotiv, ono otvara mnoga pitanja, koja nadilaze formalnu revizionu proceduru. Evo kako Mratović opravdava »jugoslavenski izuzetak«: »Ova po-

[8] Usp. V. Mratović, *cit.*, str. 305—306.

[9] *Isto*, str. 306.

sebnost može se razumjeti tek kad se shvate bitne osobine samoupravnog socijalizma kakav se izgrađuje u socijalističkoj Jugoslaviji. To je rezultat težnje da se ukine federacija kao vlast nad republikama i ostvari kao socijalistička zajednica slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti i socijalistička zajednica svih radnih ljudi Jugoslavije. Drugim riječima, ova promjena ne proizlazi iz logike klasičnog federalizma izraslog u klasnom društvu. Ona je odraz novih okvira razvoja federalizma — njegovog razvitka u okvirima samoupravnog socijalističkog društva. Stoga je ne bi trebalo ni smatrati elementom konfederativnog uređenja, makar po svojim formalnim obilježjima ona to jest. Jer klasična je konfederacija odražavala ograničenost i labilnost zajedništva. Unisonost republika i pokrajina u promjeni saveznog ustava odraz je njihova ravnopravnog položaja. U uvjetima socijalističke izgradnje na načelima samoupravnog socijalizma to nije znak slabljenja zajedništva, već preduvjet njegova jačanja, a predstavlja bitnu zapreku za otuđivanje i birokratiziranje vlasti.¹⁰

Ovakvo obrazloženje specifičnosti jugoslavenskog federalizma karakteristično je gotovo za sve autore koji ne prihvaćaju tezu da je SFRJ novim Ustavom iz 1974. godine definirana kao konfederacija. Odgovarajući na aktualne i potencijalne prigovore da Jugoslavija novom konstitucijom sistema čini značajan, ako ne i bitan otklon, prema konfederaciji, Edvard Kardelj je sedamdesetih godina u raspravama koje su prethodile novom Ustavu, pisao: »Nasuprot takvoj orijentaciji na konkretno regulisanje odnosa u federaciji, u skladu sa specifičnom samoupravnim strukturom i orijentacijom našeg socijalističkog društva, u diskusijama o međunacionalnim odnosima često se susrećemo s pokušajima da se ograniče na *poigravanje s rečima federacija i konfederacija* (pod. — J. M.). Pri tome je za jedne konfederacija predmet nacionalističkog licitiranja s ciljem da

se diskredituju tekovine socijalističke revolucije u oblasti međunacionalnih odnosa i stvore veštačke krize u tim odnosima, drugi, opet, prete opasnostima konfederacije kad god je reč o savlađivanju ostataka centralističke države. Ima, dakako, dosta takvih ljudi koji u najboljoj nameri da doprinesu napretku u razvoju naše federacije, nasedaju takvim diskusijama zato što operišu *zastarelim pojmovima* (pod. — J. M.) koji se više ne daju 'navući na klupe' socijalističke samoupravne zajednice naroda... Zato i izgleda da su diskusije koje se vrte samo u okviru te dve ili sličnih kategorija gluve i slepe za sve ono što su savremeni razvoj proizvodnih snaga u svetu i naučnotehnički progres već uneli u društvenu sadržinu pojma nacije i u međunacionalne odnose uopšte. I ne samo to, dobija se utisak da su ta mišljenja slepa i za perspektive koje razvoj proizvodnih snaga i naučnotehnički napredak ne samo otvaraju, nego i nužnošću i snagom prirodnog zakona nameću u pogledu integracije čovečanstva.

I federacija i konfederacija — u današnjem smislu tih pojmova — predstavlja kategorije mnogonacionalne države, koja je bila oblik buržoaskog političkog društva u epohi kapitalizma. Obe su odigrale progresivnu istorijsku ulogu i bile su instrument napretka privrede i kulture mnogih naroda. Ali po svojoj društveno-istorijskoj suštini obe su ostale *samo oblici centralizovane buržoaske države*, zasnovane na manje-više nametnutim ili dobrovoljnim dogovorima nacionalnih buržoazija i vladajućih sila uopšte, pre svega o podeli prava i raspolaganju nacionalnim viškom rada. To nije dakako, sva sadržina takvih državnih formacija. Ali *zanemario sam njihove političke, spoljno-političke, kulturne i druge aspekte zbog toga da bih ukazao na njihovu društveno-ekonomsku podlogu*, to jest da je sistemu privatne svojine u kapitalističkoj epohi odgovarao i, rekao bih, kapitalističko-sopstvenički odnos među narodima. Iz te činjenice proizlazila je i borba za obranu nacionalnog ili regionalnog viška rada, a i za prisvajanje tuđeg nacionalnog viška rada. Stoga je za epohu kapita-

[10] Isto, str. 306—307.

lizma (karakteristična i borba za nacionalno osamostaljenje i borba za imperijalističku dominaciju nad narodima. Federacije i konfederacije kao i drugi oblici višenacionalnih država ili državnih saveza predstavljaju izraz takvih tendencija i borbi.

Na sličan se način postavljaju i slične protivurečnosti mogu da nastanu i u međunacionalnim odnosima u socijalističkom društvu sve dotle dok u njemu dominiraju državno-sopstvenički odnosi. Razvoj početnih revolucionarnih oblika državne svojine nosi u sebi nužnost da se ona izražava i kao nacionalna svojina, čime nastaju i sporovi o podeli nacionalnog viška rada. Negiranje te tendencije u centralizovanoj višenacionalnoj državi postaje opet polazna tačka za nastajanje sistema velikodržavne ekonomske i političke hegemonije sa svim posledicama koje ta hegemonija može da ima po razvoj međunacionalnih odnosa. *Zato u takvim uslovima svakako da diskusije o federaciji i konfederaciji mogu imati realnu sadržinu.*

Ali, možemo li još uvek samo na taj način raspravljati o međunacionalnim odnosima u uslovima samoupravnog socijalističkog društva, gde viškom rada u sve većoj meri raspoláže sam radni čovek i slobodna asocijacija proizvođača, a ne država, bilo kao federacija i konfederacija ili kao republika. Očevidno je da ne možemo. Ne tvrdim, doduše, da je naše društvo već takva asocijacija, ali to je njegov revolucionarni cilj i borbi za taj cilj prilagođen je celokupan njegov sistem. Stoga ni na razvoj međunacionalnih odnosa ne možemo gledati samo kroz prizmu statičnih državno-pravnih pojmova federacija — konfederacija, gubeći iz vida promene što sa razvojem samoupravljanja nastaju upravo u pogledu uloge države u društvu.

Zato smatram da otvorena pitanja naše federacije ne treba ni razmatrati ni rešavati na osnovi državno-pravnih kategorija federacije ili konfederacije, nego na osnovi već postignutih rezultata u razvoju međunacionalnih odnosa na samoupravnim osnovama. A ovi odnosi već

danas su napredniji i demokratskiji kako od federacije tako i od konfederacije, a naročito će to biti u daljem razvoju našeg samoupravnog društva. Ulkratko, *današnja Jugoslavija nije više ni klasična federacija, niti može biti klasična konfederacija, nego je socijalistička samoupravna zajednica naroda*, što u mnogo čemu istovremeno predstavlja bitno movu (kategoriju u međunacionalnim odnosima. Samostalnost naroda u takvoj zajednici postaje veća nego u klasičnim federacijama i konfederacijama, ali ujedno su šire otvoreni procesi integracije na onim područjima gde se ispoljavaju zajednički interesi naroda i radnih ljudi i gde su obezbeđeni uslovi za ravnopravnost. Sadašnje stanje tih odnosa je, doduše, još uvek opterećeno mnogim preživelim oblicima i institucijama, a i snažnim pritiscima suprotnih tendencija. Prema tome, uopšte ne mislim da će razvoj u toj oblasti teći bez otpora, deformacija i drugih teškoća i prepreka. No to nije razlog da se osvrćemo unazad, umesto da gledamo unapred.«¹¹ (sva podvlačenja autorova.)

Ovalko opsežno citiranje bilo je nužno ne samo zato što se ovdje radi o istaknutom teoretičaru i autoritativnom kreatoru sistema, nego i zato što ove stavove, u parafrazi, susrećemo kod većine autora koji otklanjaju prigovore da je Jugoslavija strukturirana konfederalistički.

Federacija ili konfederacija nisu nikada označavale, a niti danas označavaju *društveni odnos ili oblik vlasti, nego oblik državnog ustrojstva*. »Socijalistička samoupravna zajednica naroda« (ako zasad ostavimo po strani kategorijalne nejasnoće što ih ova sintagma sadrži) može se izgraditi samo na ruševinama (klasnih, političkih, međunacionalnih odnosa, dakle, s onu stranu klasa, nacija i države. U nas su, međutim, sve te kategorije ne samo teorijski relevantne, nego su i *politički djelatne*, jer su *na djelu* i odnosi što ih ove kategorije ozna-

[11] Edvard Kardelj, »Raskršća u razviku našeg socijalističkog društva«, Komunist, Beograd, 1969, str. 47—48.

čavaju. Uostalo i naziv naše zajednice SFRJ, kao i raniji naziv DFJ i FNRJ, nisu samo relikti prošlosti već ono »F« u njima govori o temeljnom principu ustrojstva zajednice, pa se nikako ne može govoriti o zastarjelosti ovih pojmova. Kada su uopće neke kategorije »zastarjele« i »preživjele«? Samo onda ako se njima pokušavaju označiti *bitno novi odnosi*, dakle, odnosi koji znače radikalnu destrukciju i negaciju starih odnosa označavanih odgovarajućim pojmovnim instrumentarijem.

Dok se samoupravljanje zbiva u »političkom omotaču« njemu odgovaraju i određene političke kategorije koje nisu ništa drugo nego *teorijski izraz zbiljskih odnosa*. Kada budemo mogli govoriti o samoupravljanju kao *društvenom, ne-političkom odnosu*, tek se tada može govoriti o preživjelosti političkih kategorija kao što su federacija, konfederacija i dr. U nas je često u optičaju sintagma »samoupravni federalizam«. Ona ima smisla samo uvjetno: utoliko i do tada dok je samoupravljanje *politički odnos u uvjetima složene, višenacionalne zajednice*. Na koncu, federacija je u nas institucionalno-politički izraz historijskog prava nacije na samoopredjeljenje, pa je to, na neki način, i oblik »samoupravnosti nacije«. Međutim, taj politički oblik još ne mora govoriti o karakteru temeljnog društvenog proizvodnog odnosa. Prema tome, ako sintagma »samoupravni federalizam« o nečem govori, onda više govori o *nacionalnom* nego li o *društvenom, radničkom samoupravljanju*.

Kada bi, recimo, ustrojstvo jugoslavenske federacije bilo konzekventno izvedeno iz funkcionalno-radnog principa, onda bi se možda još i moglo govoriti o bitno drugačijem principu ustrojstva kojem više ne odgovaraju stare kategorije kao što su federacija i konfederacija npr. Ali dok je *teritorijalno-politički, nacionalno-državni* princip temeljni i određujući princip konstitucije SFRJ — kako je to slučaj u nas — teško da se može govoriti o preživjelosti kategorija kao što su federacija i konfederacija.

Ali ako se može govoriti o zastarjelosti, o prevladanosti, nekih oblika složenih država onda su to svakako konfederacije. Zato nam se čini da nije teorijski korektno stanoviti oblik državnog ustrojstva koji se po mnogim obilježjima približava konfederaciji (zbog negativne ideološke, vrijednosne konotacije koja se pridaje tome obliku) i udaljava od federacije proglašavati bitno novim oblikom, nesvodivim pod »stari« pojmovni instrumentarij. Ako ostavimo po strani, i s razlogom otklonimo, sve one teze i kritike koje federalizam drže prevladanim i modernim tokovima društvene reprodukcije neprimjeren politički okvir, teško je danas naći i jedan razložan argument o obranu konfederativnog ustrojstva. To, međutim, ne bi smio biti razlog teorijskom i političkom licemjerju.

U nas je ustavno-pravni i politički razvitak išao nešto drugačijim smjerom nego u većini suvremenih složenih država. Dok je u tim državama konfederativno uređenje sve više ustupalo mjesto ovršćim integracijama — federacijama (SAD, Njemačka, Švicarska), u nas je »klasična federacija« ustupala mjesto državnom ustrojstvu sa sve više elemenata konfederacije. Sama ta činjenica, međutim, ne bi govorila o procesu dezintegracije jugoslavenske zajednice, kada bi radnička klasa u republikama i pokrajinama gospodarila društvenom reprodukcijom. Ali, ako imamo na pameti činjenicu da je sve manji dio društvenog dohotka kojim raspolažu oni koji ga stvaraju, onda se veoma teško suprotstaviti tezi da »konfederiranje federacije« znači dezintegraciju i podređivanje klasnog nacionalnom.

Ne samo da su suvremene federacije prešle put od konfederacije prema federaciji, nego se ta evolucija nastavlja u pravcu jačanja vlasti federacije na račun posebnih jedinica, a to znači i slabljenje federalizma uopće.¹²

Taj je proces sasvim prirodan; on slijedi logiku

[12] Usp. Jovan Stefanović, *Ustavno pravo*, knj. I, Zagreb, 1965, str. 522.

suvremenog razvoja uopće, razvoja modernih proizvodnih snaga koje ruše sve regionalne, nacionalne i političke diobe i ograničenosti. Upravljanje modernim procesima zahtijeva integraciju na svim razinama i u svim oblastima društvenog rada i organiziranja. Samo nacionalne, vjerske, ideološke surevnjivosti i antagonizmi u izolaciji i zatvaranju vide samostalnost i samobitnost. Znanost i praksa tek se moraju na primjeren način suočiti s pitanjem: gdje su poticaji i izvorišta našim nacionalnim surevnjivostima, antagonizmima, nepovjerenjima i zatvaranjima i nakon četrdeset godina zajedničkog života u socijalističkoj zajednici ravnopravnih naroda.

Suvremeni integracijski procesi, međutim, ne otklanjaju osnovne razloge postojanja federativnih država, kao što ni federativno ustrojstvo, uostalom, nije samo sobom zapreka takvim procesima. U višenacionalnim političkim zajednicama kao što je naša, federativno je ustrojstvo jedan od bitnih pretpostavki ravnopravnosti naroda.¹³ Ravnopravnost, međutim, ne znači odvojenost i samodovoljnost, već to znači *ravnopravnost u zajednici, zajedništvo temeljeno na ravnopravnosti. To znači proizvoditi zajedništvo, biti ravnopravan u proizvođenju onoga za-jedno.* Pretpostavka je takve ravnopravnosti, ne ravnopravno, »paritetno pogađanje« političkih reprezentanata nacije (republike, pokrajine), već *radnopravnost — raspolaganja radnog dijela nacije, radnika, ukupnim društvenim dohotkom.* Teze o raspolaganju nacije društvenim bogatstvom, alko pri tome stvaraoci toga bogatstva nisu dominantna snaga nacije, samo je ideološka pretpostavka iza koje nije teško otkriti *podređivanje klasnog nacionalnom, odnosno podređivanje socijalizma nacionalizmu.*

Ono što je 1969. godine u svom odgovoru »Die Zeitu« rekao Theo Sommer o njemačkom federalizmu, to, *mu-*

[13] Kada se govori o razlozima formiranja ili opstojnosti federativnih država, u suvremenoj literaturi nisu rijetke teze da danas — s obzirom na razvoj znanosti, komunikacija, saobraćaja — jedino nacionalno-etnički razlog može opravdati postojanje federacija. (Usp. Heinz Laufer, »Federalizam u kritici«, »Politička misao«, br. 3/1984.)

tatis-mutandis važi za naš konfederalizam: »To je sveta krava naše državnosti — nekorisni proždrljivac, koji jedva da daje mlijeko, a koči naš napredak...«¹⁴

Dužni smo, naravno, argumentirati gornju tvrdnju o »našem konfederalizmu«, mada je dio argumentacije, barem implicite, sadržan u onome što je do sada rečeno.

Proces *refederalizacije* sedamdestih godina skrenuo je (i u mnogim institucijskim rješenjima, uključujući, naravno, ustavna, okončao se) ka *defederalizaciji*. Uostalom, nije slučajno u optičaju bila sintagma o »demon-taži federacije«. Koliko nam je poznato ni jedna suvremena federacija, osim SFRJ, nije saveznim ustavom proklamirala državni suverenitet posebnih jedinica. Takve su se odredbe mogle naći u ugovorima kojima je uspostavljan *savez između država* (konfederacija). Eksplicitno izraženi suverenitet posebnih jedinica u saveznom ustavu implicira zavisnost, čak određenost vlasti federacije vlašću republika i pokrajina, što je jedna od karakteristika konfederativno uređene zajednice, ili, bolje rečeno, konfederacije, jer se za konfederaciju ne može reći ni da je zajednica ni država.

Vrsni poznavalac problematike ustavnog prava i političkog sistema profesor Jovan Stefanović o karakteru konfederacije, između ostaloga, kaže: »Organizacija koju ima konfederacija omogućuje samo državama koje se nalaze u sastavu konfederacije da preko nje izražavaju svoju vlastitu volju. Ona ne služi, prema tome, za izražavanje volje jedne nove države.«¹⁵

Konfederacija se, kao što smo već istakli, konstituira i funkcionira na temelju *međusobnog* (međunarodnog) *ugovora suverenih država članica.* (Nije li naš »dogovor republika i pokrajina« u biti jedan takav međusobni ugovor.) Onaj oblik državnog ustrojstva u kome vlast savezne države nije suverena, kako spram posebnih jedinica, tako i spram građana, me može se nazvati fede-

[14] H. Laufer, *cit.*

[15] J. Stefanović, *Ustavno pravo*, str. 496.

racijom. Ostavimo, zasad, po strani pitanje o porijeklu te vlasti.

Ono što ni jedna suvremena federacija ne daje posebnim jedinicama-državama u svome sastavu — *pravo veta*, to je našim Ustavom iz 1974. godine dato ne samo republikama nego i pokrajinama!

Novi je Ustav također (a praksa u zadnjih desetak godina posebno) preglasio ulogu republika i pokrajina u *podjeli nadležnosti između savezne države i federalnih jedinica*, i to u svim elementima vlasti: zakonodavnoj, izvršnoj i sudskoj. Čak i tamo gdje je stavljeno u nadležnost federaciji da rješava neka osnovna pitanja cjeline sistema i odnosa u SFRJ (članom 286 Ustava SFRJ, npr.) to, *via facti*, »prelazi« u nadležnost republika i pokrajina. Ovo *via facti* ne znači, međutim, i mimo sistema. Ako pogledamo strukturu Skupštine SFRJ onda ćemo vidjeti da u njoj postoje, *de facto*, *dva vijeća republika i pokrajina, dakle, dva druga doma, a ni jedno vijeće koje bi bilo opće političko predstavništvo radnih ljudi i građana Jugoslavije*. Sasvim je razumljivo da će se već ionako hipertrofirana nadležnost republika i pokrajina još više povećati. Dakle, i sa stajališta podjele nadležnosti i sa stajališta strukture i djelovanja Skupštine SFRJ, učinjen je značajan otklon prema konfederaciji.

Jedno je od bitnih obilježja federacije i u tome da su njezini zakoni *neposredno primjenjivi i obavezni za građana bez posredovanja posebnih jedinica*, te da su u strukturi najvišeg predstavničkog tijela federacije *građani neposredno predstavljeni*. Teško da je i jedan od ovih zahtjeva ispunjen kada je riječ o jugoslavenskoj federaciji. Kada kažemo *teško*, želimo reći da je prvi zahtjev (o neposrednoj obvezatnosti saveznih zakona) samo djelomično i uvjetno ispunjen, a drugi zahtjev (o neposrednom predstavništvu građana u saveznom parlamentu), kao što smo vidjeli, ni djelomično — u *Skupštini SFRJ ne postoji prvi dom*.

Doduše, u čl. 270 Ustava SFRJ kaže se da su savezni zakoni i drugi propisi i opći akti obvezatni na cijelom teritoriju Jugoslavije, ali su oni više obavezni za donosioca općih akata, nego li što bi bili neposredno primjenjivi. »Neposredne podložnosti pojedinaca vlasti federativne države nestalo bi tek onda kad i sami zakoni te države ne bi bili neposredno obavezni za pojedince, nego tek onda kad ih izričito prihvate posebne jedinice. Tako je u konfederaciji, ali ne i u federaciji.«¹⁶

Kada se kaže da konfederacija služi samo za izražavanje volje država-članica, onda i »naša domaća« teza da je »federacija ono što se dogovore republike i pokrajine«, ne ostavlja nikakve dvojbe: ona je *zagovor konfederalizma*.

Federacija nije samo »zajednica zajednica«, ona je i zajednica građana. Nije li to zajedništvo i institucijski osigurano, ne može se govoriti o federaciji.

Jedna je od bitnih oznaka konfederacije i u tome da su njezini najviši organi, u pravilu, sastavljeni od delegata posebnih jedinica — država na *paritetnom principu*. To znači da je svaka država u najvišim organima konfederacije zastupljena sa *jednakim brojem delegata*, bez obzira na veličinu i broj stanovnika.¹⁷ Ako usporedimo *način odlučivanja i obnašanja najviših funkcija* u SFRJ po novom Ustavu, s onim u konfederacijama (koje su, doduše, sve već povijesno adactirane), onda ćemo zamijentiti veoma zanimljivu i indikativnu činjenicu: naš je Ustav dosljedniji u primjeni konfederativnog principa od konfederativnih ugovora. Dok je u tim ugovorima *rotacija i jednoglasnost* u odlučivanju *samo pravilo*,¹⁸ u nas je to *princip bez izuzetka!*

Ako prihvatimo tezu o *federaciji kao posredovanoj, izvedenoj zajednici*, onda se moramo pitati o *principu*

[16] J. Stefanović, *cit.*, str. 524.

[17] Usp. Gorazd Kušej, »Vladajuće teorije o oblicima federalizma — konfederacija, federacija i drugi oblici autonomnog udruživanja političkih zajednica«, u zborniku *Federalizam i nacionalno pitanje*, Beograd, 1971, str. 8.

[18] G. Kušej, *cit.*, str. 8.

toga posredovanja, o »izvedbi te izvedenice«. Ako je riječ o federaciji čiji je temelj konstituiranja i opstojanja nacionalni pluralitet (kao što je to slučaj s jugoslavenskom federacijom), dakle i pravo nacije na samoopredjeljenje, onda princip ustrojstva mora biti *nacionalni i narodni suverenitet*. Drugim riječima, *princip nacionalnog samoopredjeljenja i opći demokratski princip*. Onako kako je to sadržano u konstitutivnim odlukama AVNOJ-a. Pretendira li federacija na to da označi i *temeljni društveni odnos kao svoj bitni konstitutivni element* (u našem slučaju socijalistički samoupravni odnos), onda princip rada kao konstitutivni princip mora biti dosljedno izveden na svim razinama političke konstitucije. U našem ustavnom i političkom sistemu, međutim, ni jedan od ovih principa, osim principa nacionalnog suvereniteta, nije dosljedno izveden, niti se javlja političkim konstituensom zajednice.

Do razine republike, odnosno pokrajine još i postoje barem neke sistemsko-normativne pretpostavke za to, dok na razini federacije takve pretpostavke ne samo da ne postoje, nego bi, »duhu i slovu« sistema bile antisistemske.

Eliminiranje općeg političkog predstavništva iz Skupštine SFRJ (što nije slučaj ni s jednim saveznim parlamentom u suvremenim federacijama), razlog je više da ustvrdimo nepostojanje narodnog suvereniteta, dakle, općeg demokratskog načela, kao principa konstitucije zajednice. O suverenitetu rada govorit ćemo opsežno kasnije.

Nitko u Skupštini SFRJ ne predstavlja građane Jugoslavije, kao građane, kao ravnopravna politička bića zajednice, bez obzira na sva njihova druga posebna određenja (nacionalna, socijalna, vjerska i dr.). Ako se zajednica ne konstituirala na principu onoga po čemu kao ljudi doista jesmo *zajedno*, takva se zajednica samo instrumentalno održava; mi *zajednicu ne proizvodimo*, nego je *ugovaramo (dogovaramo) i osiguravamo*.

Savezno vijeće još samo nazivom upućuje da bi se

moglo raditi o općem političkom predstavništvu, o prvom domu parlamenta. Međutim, da bi to ono doista bilo, ono bi moralo biti birano i strukturirano na drugi način, moralo bi, naime, biti politički izraz ravnopravnosti građana, a ne paritetni organ ove ili one posebne organizacije ili zajednice. Tamo gdje se hoće politički izraziti ravnopravnost i jednakost građana, ne može se govoriti o paritetu i paritetnoj zastupljenosti. Naravno, pod pretpostavkom da je riječ o jednoj političkoj zajednici, odnosno o federaciji, koja bi morala biti i zajednica posebnih zajednica i zajednica građana.

Kako se bira i koga predstavlja Savezno vijeće Skupštine SFRJ? »Savezno vijeće čine delegati samoupravnih organizacija i zajednica, te društveno-političkih organizacija u republikama i autonomnim pokrajinama« (čl. 284 Ustava SFRJ).

»Savezno vijeće čini po trideset delegata samoupravnih organizacija i zajednica te društveno-političkih organizacija iz svake republike, odnosno po dvadeset delegata iz svake autonomne pokrajine.

Kandidacioni postupak provodi Socijalistički savez radnog naroda.

Kandidate za delegata za Savezno vijeće predlažu delegacije osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica iz reda članova delegacije tih organizacija i zajednica, te društveno-političke organizacije u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda iz reda svojih delegacija.

Listu kandidata za delegate za Savezno vijeće utvrđuje kandidaciona konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda republike odnosno autonomne pokrajine.

Delegate za Savezno vijeće biraju, na osnovi liste kandidata, općinske skupštine s teritorija republike odnosno autonomne pokrajine, tajnim glasanjem.« (čl. 291 Ustava SFRJ)

U Saveznom vijeću 30% delegata su plaćeni »profesionalni« delegati, kojima su plaće odredili oni za čiji interes rade — republike i pokrajine! I njihov profe-

sionalni status i »delegatsko zaleđe« (nećemo reći delegatska baza, jer ona to nije) omogućava im da u tome vijeću imaju odlučujući utjecaj.¹⁹ Sam način izbora delegata u ovo vijeće najbolja je brana koja ih »štiti« od utjecaja delegatske baze — radnih ljudi i građana. Kako smo vidjeli, delegata biraju općinske skupštine na osnovu jedinstvenih kandidacijskih lista što ih utvrđuju organizacije Socijalističkog saveza radnog naroda republika i pokrajina. Čitav je postupak toliko organizacijski i institucijski izukršten i »osiguran«, da se svaka neposredno izražena volja radnih ljudi i građana razbija o njegove bedeme.

Kad se pogleda način rada i odlučivanja u Skupštini Jugoslavije, onda nije teško uočiti da se o najznačajnijim pitanjima »odlučuje« na osnovi suglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština. U tim slučajevima, *sit venia verbo*, u Skupštini SFRJ i ne bi trebalo sjediti 308 delegata, i po jedan bi delegat iz svake republike odnosno pokrajine bio dovoljan da prenese traženu suglasnost. Ako ništa drugo, bilo bi ekonomski racionalnije.

Ne samo da ne postoji na razini federacije, u Skupštini SFRJ, opće političko predstavništvo koje bi svoj legitimitet temeljilo na volji građana SFRJ, bez obzira na njihova posebna određenja i načine njihova organiziranja, već ni Predsjedništvo SFRJ nije takvo političko tijelo. Štoviše, ono je i po strukturi i po funkcijama, na neki način, Skupštini ravnopravan i »paralelan« organ.

»Ako nadležno vijeće Skupštine SFRJ ne prihvati prijedlog Predsjedništva SFRJ za utvrđivanje unutrašnje i vanjske politike ili prijedlog za donošenje zakona, drugog propisa ili općeg akta, čije donošenje Predsjedništvo SFRJ smatra neophodnim, ili ako ne prihvati prijedlog Predsjedništva SFRJ da se odgodi donošenje zakona ili drugog općeg akta, nadležno vijeće Skupštine SFRJ i Predsjedništvo SFRJ sporazumno utvrđuju

[19] Usp. Informativno-politički tjednik »Danias« od 6. 12. 1983.

postupak za razmatranje spornog pitanja, te određuju rok za usklađivanje stavova o tome pitanju. Taj rok ne može biti duži od šest mjeseci.

Ako se ni nakon određenog roka ne postigne suglasnost o utvrđivanju unutrašnje i vanjske politike, o prijedlogu za donošenje zakona, odnosno o prijedlogu da se odgodi donošenje zakona ili drugog općeg akta, sporno pitanje skida se s dnevnog reda nadležnog vijeća Skupštine SFRJ i ponovno se stavlja na dnevni red ako to zahtijeva Predsjedništvo SFRJ ili ako to, na vlastitu inicijativu, odluči nadležno vijeće Skupštine SFRJ.

Ako se ni nakon ponovne rasprave ne postigne suglasnost u roku od tri mjeseca, nadležno se vijeće Skupštine SFRJ raspušta, a Predsjedništvu SFRJ prestaje mandat.

Izbori za nadležno vijeće Skupštine SFRJ raspisuju se u roku od petnaest dana od dana njegovog raspuštanja, a izbor Predsjedništva SFRJ mora se obaviti u roku od petnaest dana od dana konstituiranja novoizabranog vijeća Skupštine SFRJ.

Do izbora novog Predsjedništva SFRJ, Predsjedništvo SFRJ, kojem je prestao mandat ostaje na dužnosti.« (član 319. Ustava SFRJ)

S obzirom na ovako značajnu ustavnu i političku poziciju Predsjedništva SFRJ kao i na njegov sastav, može se opravdano reći da su republike i pokrajine još jednom predstavljene u najvišim organima federacije (pored dva skupštinska vijeća), a građani Jugoslavije nijednom!²⁰

I u Predsjedništvu SFRJ izražen je *paritetni princip*, a ne *princip političke ravnopravnosti i jednakosti građana*. Ovakve zaključke, međutim, nije potrebno posredno izvoditi. Članove Predsjedništva SFRJ ne biraju ni

[20] Istina, za vrijeme kandidiranja i izbora članova Predsjedništva SFRJ mogli smo u javnim glasilima pročitati da će ti izbori biti dramatični, te da će biti rezultat opredjeljenja i volje svih naših radnih ljudi i građana. Takvi iskazi su stvar političke kulture autora i redakcija, no to nas trenutno ne zanima.

građani SFRJ, ni Skupština SFRJ, nego skupštine republika i pokrajina.

»Predsjedništvo SFRJ čine po jedan član iz svake republike i autonomne pokrajine, kojega bira skupština republike, odnosno skupština autonomne pokrajine, tajnim glasanjem na zajedničkoj sjednici svih vijeća skupštine i, po položaju, predsjednik Saveza komunista Jugoslavije.« (član 321. Ustava SFRJ)

Skupštini SFRJ ostaje samo deklaratorni čin: ona proglašava izbor i objavljuje sastav Predsjedništva SFRJ (član 322. Ustava). Struktura, karakter i način funkcioniranja najviših institucija i organa federacije pokazuju da je politički subjektivitet sveden isključivo na nacionalnu dimenziju. Ovaj redukcionizam ima dalekosežne implikacije, kako u političkom, tako i u socijalnom pogledu.

Kao što smo već istakli, građaninu kao građaninu institucionalno-politički nije omogućeno da u demokratskoj proceduri, izvan paritetne, ključno-nacionalne reprezentacije, iskazuje, štiti i ostvaruje neke svoje interese. *Nije mu to omogućeno kao građaninu države SFRJ.*

Tamo gdje nam se možda može učiniti da smo već s onu stranu građanske političke emancipacije (o tzv. »apstraktnom građaninu« u nas se govori s podsmjehom, a nerijetko i s političkim diskvalifikacijama), pokazuje se da je još, po mnogo čemu, nismo ni dosegli, pa nam elementi iz sfere građanskog društva trebaju kao posrednici za iskazivanje političkog subjektiviteta. Ovakvo bi se stanje još i moglo razumjeti i opravdati kada bi odlučujući konstitutivni elemenat političke sfere, bio onaj elemenat građanskog društva po kome i jesu *društvo i društveno, socius i societas — rad.* Međutim, to radu sistemski nije osigurano. Štoviše, na razini federacije *radno je posrednovano nacionalnim.* Kao što smo vidjeli, osigurane su najmanje tri linije nacionalnog posredovanja (dva skupštinska vijeća plus Predsjedništvo SFRJ). To, doduše, možda govori o »dovršavanju« nacionalnih suvereniteta, ali se ne smije zaboraviti da je za

društvo socijalističke transformacije odlučujuće pitanje *autoriteta i suvereniteta rada.* Taj se suverenitet ne može ostvarivati nikakvim dogovorima političkih reprezentanata, već jedino može biti *društveno proizvođen.* Štoviše, bez toga se suvereniteta ne može osigurati ni nacionalna ravnopravnost. Mogu se, eventualno, samo izvanjski, instrumentalno osiguravati uvjeti veće ili manje međusobne snošljivosti i koezistiranja. Ni na planu međunacionalnih odnosa, da parafraziramo Marxa, društvo ne može naći svoju ravnotežu, dok se ne bude okretalo oko sunca rada.

Pod pretpostavkom da Jugoslaviju mislimo onako kako je definirana članom 1. Ustava SFRJ, da je ona, naime, »socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti«, onda bi Skupština SFRJ morala, po našoj ocjeni, biti: *Skupština radničkih savjeta Jugoslavije, skupština građana Jugoslavije i Skupština naroda i narodnosti Jugoslavije.* Ona je sada, uglavnom, skupština naroda i narodnosti, odnosno skupština republika i pokrajina. Osiguran je (kako smo vidjeli, po više linija) princip nacionalne reprezentacije, ali ne (barem ne na zadovoljavajući način) klasne i političke.

Da bi se ostvarivalo zajedništvo definirano u članu 1. Ustava SFRJ, skupštinsko vijeće radničkih savjeta ili udruženog rada činili bi *delegati radničkih savjeta* (a ne delegati nekih »paralelnih« izbornih tijela). Vijeće građana Jugoslavije ili Savezno vijeće, kao opće predstavničko tijelo biralo bi se (njegovi članovi) neposredno u izbornim jedinicama, uz poštivanje demokratske procedure u svim fazama izbornog procesa, uz obavezno isticanje i predlaganje više kandidata.

Na istom bi principu bile strukturirane i skupštine republika i pokrajina, naravno bez vijeća naroda; s izuzetkom skupštine SR Srbije, odnosno skupština pokrajina Kosova i Vojvodine, u kojima bi postojala vijeća narodnosti (nacionalnih manjina).

»Eliminiranje« vijeća proizvođača, odnosno vijeća rad-

nih zajednica iz Skupštine SFRJ implicira stav da *Jugoslavija nije samoupravna zajednica* (bez obzira što je članom 1. Ustava SFRJ tako određena), nego *zajednica samoupravnih zajednica*, dok »eliminiranje« općeg političkog predstavnštva znači da *Jugoslavija nije politička zajednica — država, već savez političkih zajednica (država)*.

Nisu u pravu oni koji misle da je ovako koncipiran i konstituiran politički sistem bez konzistentne teorijske podloge, bez određene političke filozofije. Prva premisa (doduše implicitna) moguće teorije nove konstitucije sistema sastoji se u tome da se *Jugoslaviju ne misli kao jednu političku zajednicu*. Prema tome, u njoj, u njezinoj političkoj konstituciji, i nema mjesta za neke »apstraktne građane«. Oni su, za takvu teorijsku koncepciju, »strano tijelo«, a za sistem koji je po toj logici konstituiran, građani Jugoslavije i njihovo eventualno političko predstavnštvo su, kako smo već rekli, vansistemska kategorija.

Ambivalentni karakter SR Srbije — ustavni status pokrajina

Prof. Ratko Marković s pravom ističe da je u suprotnosti s avnojskim principima i odlukama da se autonomnim pokrajinama pridaju svojstva konstitutivnog elementa federacije.²¹ Ali ne samo da su pokrajine novim ustavom postale konstitutivni elemenat federacije, dakle *federalne jedinice*, nego su one i — *federalne jedinice SR Srbije!* Štoviše, ako usporedimo formulaciju iz osnovnih načela Ustava SFRJ, u kojoj se definira ustavni karakter SFRJ i člana 4. istog Ustava, koji se odnosi na pokrajine, nije teško vidjeti (onome tko ne ignorira kategorijalnu analizu) *elemente konfederacije* i u jednoj

[21] Prilog na savjetovanju »Savremeno značenje AVNOJ-a«, održanom u Cakovcu, oktobra 1983. godine, prema tjedniku »Danac« od 1. 11. 1983. godine.

i drugoj odredbi. Tako se u osnovnim načelima Ustava SFRJ, između ostaloga, kaže:

»Radni ljudi i narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu s njihovim ustavnim pravima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji — kad je to, u zajedničkom interesu, ovim Ustavom utvrđeno.

Radni ljudi, narodi i narodnosti odlučuju u federaciji na načelima sporazumijevanja republika i pokrajina, solidarnosti i uzajamnosti, *ravnopravnog učešća republika i autonomnih pokrajina u organima federacije*, u skladu s ovim Ustavom, te na načelu odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za vlastiti razvoj i za razvoj socijalističke zajednice kao cjeline.« (pod. — J. M.)

»Socijalistička autonomna pokrajina je autonomna socijalistička samoupravna demokratska društveno-politička zajednica utemeljena na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, u kojoj *radni ljudi i građani, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava*, a kad je to u zajedničkom interesu radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti Republike kao cjeline Ustavom Socijalističke Republike Srbije utvrđeno — *i u Republici*.« (čl. 4. Ustava SFRJ) (pod. — J. M.)

Kako vidimo, prema članu 4. Ustava SFRJ, Socijalistička autonomna pokrajina *nije samo autonomna nego i suverena*: ona je *locus* ostvarivanja prava radnih ljudi i građana i naroda i narodnosti. Ono što se od tih prava ostvaruje u Socijalističkoj Republici Srbiji to je — *ostatak* (»... i u Republici«).

Zagovornici »pokrajinskog suvereniteta« mogu se, doduše, pozivati na Ustav iz 1974, ali ne i na AVNOJ i njegove principe. U odlukama AVNOJ-a još se i ne spominju autonomne jedinice u strukturi jugoslavenske federacije, a bilo bi suprotno duhu i slovu tih odluka kao i smislu prava nacije na samoodređenje, pridavati im značaj konstitutivnog elementa jugoslavenske federacije.

Autonomne jedinice utvrđuju se Ustavom iz 1946. godine (čl. 2). »Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju sačinjavaju: Narodna Republika Srbija, Narodna Republika Hrvatska, Narodna Republika Makedonija, Narodna Republika Bosna i Hercegovina, Narodna Republika Slovenija i Narodna Republika Crna Gora.

Narodna Republika Srbija ima u svom sastavu Autonomnu pokrajinu Vojvodinu i autonomnu Kosovsko-Metohijsku oblast.« Istu formulaciju (uz promjenu naziva Kosovsko-Metohijske oblasti u Pokrajinu) nalazimo i u Ustavu iz 1963. godine.

Ustav iz 1974, međutim, »promovira« pokrajine u konstitutivni elemenat federacije.²² »Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju čine: Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Socijalistička Republika Crna Gora, Socijalistička Republika Hrvatska, Socijalistička Republika Makedonija, Socijalistička Republika Slovenija, Socijalistička Republika Srbija, te Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo i Socijalistička Autonomna Pokrajina Vojvodina, koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije.« (čl. 2.)

Ambivalentni karakter Socijalističke Republike Srbije, koji proizlazi iz ustavnih odredbi, ne da se prevladati ovještalom formulom kako su pokrajine konstitutivni elemenat federacije i sastavni dio SR Srbije. Problem postaje tim složeniji što je i SR Srbija posredno — ustavnom definicijom pokrajina — definirana kao federacija; štoviše, sa značajnim elementima konfederacije! U slučaju *federacije* meke od federalnih jedinica (republika) u SFRJ, kao što je to slučaj sa Socijalističkom Republikom Srbijom,²³ članovi 1, 2, 3 i 4 Ustava SFRJ su u proturječju. Članom 3 Ustava SFRJ socijali-

[22] Bolje rečeno, Ustav preuzima i sankcionira rješenja i formulacije iz amandmana donesenih 1967/68.

[23] Nema, međutim, nikakvog opravdanja da SR Srbija bude federacija ili kvazifederacija (poput RSFRS u SSSR-u, npr.). U SR Srbiji i pored srpskog naroda ne postoji neki drugi narod koji bi imao pravo na političko samoodređenje. Tamo pored srpskog naroda žive određene nacionalne manjine i dijelovi drugih jugoslavenskih naroda.

istička republika definirana je kao suverena država. Na gotovo isti način određen je položaj socijalističke autonomne pokrajine u SR Srbiji, kao što je položaj republike u federaciji. Štoviše, u stavu 1. osnovnih načela Ustava SFRJ izjednačen je položaj republika i pokrajina u SFRJ s obzirom na ostvarivanje suverenih prava.

Moglo bi se, na osnovu rečenoga, posredno zaključiti da je SR Srbija kao suverena država ograničena samo na tzv. Srbiju bez pokrajina. Međutim, u čl. 1. i čl. 2. Ustava SFRJ izričito se kaže da su SAP Kosovo i SAP Vojvodina u sastavu SR Srbije. Ova »dvostruka federalizacija« SR Srbije, dvostruka dioba suvereniteta, jednom prema pokrajinama, drugi put prema federaciji, mora dovesti (a i dovodi) do blokade sistema s dalekosežnim posljedicama, ekonomskim, političkim, socijalnim.

Ako doista SR Srbiju čine i socijalističke autonomne pokrajine (kako to, uostalom piše u čl. 1. i 2. Ustava SFRJ), onda je, s obzirom na ustavni položaj ovih jedinica, suverenitet SR Srbije razbijen i ona ne može suvereno odlučivati o najvažnijim pitanjima unutrašnjih odnosa i organizacije u Republici. Ako se, pak, htjelo zaočiglavno promovirati pokrajine u republike, onda bi se o tome morali izjasniti svi narodi Jugoslavije.

Socijalistička je autonomna pokrajina, ne samo ustavnom definicijom, nego i čitavom konstitucijom sistema vlasti — zakonodavne, izvršne i sudske — »kompletirana« za ostvarivanje suvereniteta. Prema tome, nisu utemeljene one teze i zagovornici koji bitnu razliku između republika i pokrajina vide u tome što je *republika država*, a *pokrajina nije*. Iako se u Ustavu SFRJ ne kaže eksplicitno da je socijalistička autonomna pokrajina država, ona to ipak jest. Samo je u nazivu ostala *autonomija*, dok se u većini konstitucionalnih odredbi govori ne o ostvarivanju autonomnih, nego o ostvarivanju *suverenih prava*.

Činjenica što pokrajine npr. imaju manji broj delegata u Saveznom vijeću i Vijeću republika i pokrajina

Skupštine SFRJ, gotovo da nije ni od kakvog posebnog značaja za prosuđivanje njihova karaktera i eventualne razlike u odnosu na republike. Naime, sva najvažnija pitanja u Skupštini SFRJ rješavaju se uz suglasnost republika i pokrajina, a ne većinom glasova skupštinskih vijeća. I ova činjenica govori o federalizaciji SR Srbije.

Politički i teorijski sporovi i nedoumice oko određivanja karaktera SR Srbije, odnosno pokrajina, rezultat su, pored ostaloga, kategorijalne nedosljednosti i »ideoloških eufemizama« ugrađenih u nove ustavne dokumente. Kao što smo već istakli, kategorije ne mogu biti stvar proizvoljnosti već označnice zbiljskih odnosa i stanovitih društveno-povijesnih datosti. Nije na primjeru SR Srbije sporno da li je Srbija država i Srba i Mađara i Albanaca i Slovaka... i svih drugih koji u njoj žive. Međutim, *SR Srbija jest suverena država srpskog naroda* kao politički izraz historijskog prava nacije na samoopredjeljenje i političko samoodređenje. Ali, ona ne može biti suverena država ni mađarskog, ni albanskog, ni slovačkog... naroda, niti dijela toga naroda (nacionalne manjine) koji živi u Jugoslaviji, odnosno u SR Srbiji. To nije zapreka, nego je to pretpostavka pune političke, ekonomske, kulturne i svake druge ravnopravnosti svih koji žive u SR Srbiji. Bez te se ravnopravnosti, uostalom, Srbija ne bi mogla nazvati ni *socijalističkom* ni *republikom*. Sve to, naravno, važi, *mutatis-mutandis*, i za ostale naše republike.

Ustav iz 1974. godine nije precizan ni dosljedan u rabljenju i ustavnom situiranju pojma *narodnost*. Tako se u članu 1. Ustava SFRJ, u kojem se određuje karakter jugoslavenske federacije, ispravno situira pojam narodnosti (bilo bi bolje nacionalna manjina, ali o tome kasnije), kada se u prvom dijelu toga člana kaže da je SFRJ savezna država *dobrovoljno ujedinjenih naroda*, a u drugom dijelu da je socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti.

Temeljno polazište i određujuća pretpostavka jugosla-

venske federacije jest pravo nacije na samoopredjeljenje. To historijsko političko-konstitutivno pravo ne može pripadati nacionalnoj manjini, jer se ono time ne bi »proširilo« nego bi se obezvređilo. Zato se, s pravom, u prvom dijelu člana 1. Ustava SFRJ ne govori o narodnosti, ali se isto tako opravdano govori o ravnopravnosti naroda i narodnosti u socijalističkoj samoupravnoj demokratskoj zajednici.

Međutim, na drugim mjestima ne vodi se dovoljno računa o ovoj, naoko sitnoj, ali za političku, etnički složenu zajednicu, veoma osjetljivoj razlici. Tako već na temelju člana 4. Ustava SFRJ *suvereno pravo pripada i narodnosti*. Suvereno pravo dato ustavom i narodnostima (možda su nacionalne manjine i preimenovane u narodnosti da bi im se, poput naroda, mogao dati atribut »suveren«, jer je taj atribut očito neprimjeren pojmu »nacionalna manjina«) implicira i pravo političkog samoodređenja. Oblik toga samoodređenja je *država*. Ne znači li to da je data ustavna mogućnost narodnosti da na tlu Jugoslavije konstituiraju svoju (hoćemo li reći nacionalnu, narodnosnu ili nacionalno-manjinsku) državu? Uostalom, pokrajini su (članom 1, 2. i 4. Ustava SFRJ) kao i republici dati atributi državnosti. A budući da je članom 3. Ustava republika definirana kao suverena država, logika ustavnog teksta otvara mogućnost »preimenovanja« pokrajine u republiku. Naravno, da nije samo riječ o pukom preimenovanju! Političke su posljedice dalekosežne (primjer Kosova je dovoljno poučan). Ali to samo govori o značaju kategorijalne jasnoće, pogotovo kada se radi o temeljnom pravnom i političkom aktu kakav je Ustav.

Ovakvom bi se načinu izvođenja i zaključivanja mogao uputiti naoko opravdan prigovor: kada je riječ o socijalističkoj autonomnoj pokrajini Ustav govori o ostvarivanju suverenih prava *naroda* i *narodnosti*, dakle, ne samo narodnosti. Prigovor je, međutim, samo formalne naravi. Neće dio hrvatskog, ni srpskog, ni crnogorskog naroda koji živi u SAP Vojvodini ili SAP

Kosovu tražiti »svoju republiku«. ²⁴ A, bogme, ni albanski nacionalisti i iredentisti na Kosovu ne traže republiku za Srbe i Crnogorce, nego, naprotiv, svim sredstvima nastoje (i u tome imaju dosta uspjeha) da ih iz te »republike« protjeraju. Tako »etnički čistim« Kosovom potkrepljuju svoje zahtjeve za *albanskom republikom u Jugoslaviji, to će reći albanskom suverenom državom na ilu — Jugoslavije!*

O licu i naličju ravnopravnosti, posljedicama izjednačavanja onoga što nije jednako i poistovećivanju onoga što nije isto, upečatljivo govori jedna zanimljiva emisija Radio-Beograda. Naime, početkom 1984. godine upriličen je razgovor na radio valovima s nekolicinom osuđenim iredentista. Na pitanje reportera što oni traže, odgovor je veoma indikativan: mi ne tražimo ništa protuustavno i ništa naročito; želimo institucionalno osigurati ravnopravnost albanskog naroda. Vi ste za republiku Kosovo — pita reporter — što pod tim podrazumijevate? Pod parolom »Kosovo — republika« podrazumijevamo i tražimo izjednačavanje albanskog naroda s ostalim narodima i narodnostima u Jugoslaviji — odgovaraju iredentisti koristeći našu ustavnu i samoupravnu terminologiju. ²⁵ Iza ovako shvaćenog *izjednačavanja* nije teško pročitati (uostalom već ispisani) dodatak paroli »Kosovo — republika« — »Srbi u Srbiju«.

Kad govorimo o terminologijskoj nedosljednosti, pa i proturječnosti sadržanoj u nekim ustavnim odredbama, treba se još jednom podsjetiti na stav I. osnovnih načela i na čl. 2. Ustava SFRJ. Za razliku od člana 1. Ustava koji govori o SFRJ kao o »saveznoj državi dobrovoljno ujedinjenih naroda«, u stavu I. osnovnih načela Ustava, u dijelu koji govori o karakteru jugoslavenske federacije, govori se o Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji kao o »Saveznoj republici slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti«. Već smo

[24] Koliko nam je poznato, nije zabilježen ni jedan slučaj, od izbijanja kontrarevolucije na Kosovu 1981. da bi se iza parole — zahtjeva »Kosovo-republika« svrstao ijedan Srbin ili Crnogorac!

[25] Usp. NIN od 15. 1. 1984. godine.

ranije vidjeli da su u Osnovnim načelima Ustava jednako (ili gotovo jednako) određene republike i pokrajine kao *locus* ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi i građana i naroda i narodnosti, dakle, kao suverene države.

Različito se čita Ustav u republičkom, a različito u pokrajinskim centrima, istaknuto je na sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije koncem 1981. godine. Ovo različito čitanje Ustava nije samo rezultat posebnih interesa koji bi vršili interpretacijska iskrivljavanja Ustava, već je omogućeno (kao što smo već pokazali) samim Ustavom — njegovom kategorijalnom nepreciznošću i nedosljednošću. »U obliku moderne farse obnavljaju se stare ustavobraniteljske borbe u Srbiji. Rastu autonomaške isključivosti i stvara se osjećaj ugroženosti od — Srbije (!), koja se i ne vidi kao vlastita republika. Naravno, tu će se naći i akteri koji će strasno istraživati duh Načertanija u jednoj savremenoj varijanti, tražeći Srbiju kao jednu prostu zajednicu, jer im se autonomija pokrajina pokazuje kao nametnuto i neprirodno rešenje.« ²⁶ Visoki stupanj Ustavom izjednačenih prava i odgovornosti republika i pokrajina jest data činjenica od koje polazimo — ističe visoki pokrajinski (partijski!) funkcioner. Svako drugo čitanje Ustava ili eventualni zahtjev za njegovom izmjenom, za njega je manifestacija centralizma i unitarizma. ²⁷

Ustav SR Srbije (član 291) dijeli sa saveznim Ustavom nedosljednost i nedovoljnu političku osviještenost u definiranju socijalističke autonomne pokrajine:

»Socijalistička autonomna pokrajina je autonomna socijalistička samoupravna demokratska društveno-politička zajednica zasnovana na vlasti i samoupravljanju radnika i svih radnih ljudi, u kojoj radni ljudi i građani, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava, osim onih koja su ovim Ustavom utvrđena kao prava koja se u zajedničkom interesu radnih ljudi i građana, naroda

[26] Špiro Galović, na sjednici CK SKS, prema NIN-u od 3. 1. 1982.

[27] Usp. NIN do 3. 1. 1982.

i narodnosti Republike kao cjeline ostvaruju u Republici.« Kad se ova formulacija oslobodi nekih nepreciznosti i suvišne ornamentičke, ostaje ono bitno, da je, naime, društveno-politička zajednica zasnovana na vlasti i samoupravljanju, u kojoj se ostvaruju suverena prava — država. Samo se »ostatak« suverenih prava ostvaruje u republici kao državi. Ono *socijalistička* i *samoupravna* ne samo da ne oduzima ili umanjuje *politički* karakter zajednice, nego ga, naprotiv, naglašava. *Samoupravljanje* nije s onu stranu države, *ono je forma države*, oblik diktature proletarijata. Socijalističko samoupravljanje i nije drugačije moguće nego kao *radničko*. Samoupravljanje je po radniku, po emancipacijskim potencijalima što ih ova klasa nosi iz sfere, iz biti samoga rada. Nije samoupravljanje ni po narodu ni po narodnosti. Ali o odnosu klasnog i nacionalnog nešto kasnije.

Ovdje samo želimo upozoriti da je »podržavljenje pokrajina« još jedan stupanj »pluralizacije« i dezintegracije radničke klase. Ta se dezintegracija manifestira i u avangardnoj političkoj organizaciji radničke klase — u Savezu komunista.²⁸

»Mala je federacija« i na planu diobe revolucije i njezinog umnožavanja slijedila i slijedi »veliku«.

To što se u SR Srbiji desetak godina nije mogao donijeti zakon o narodnoj obrani, što se nisu mogli usuglasiti stavovi i djelovanje službe državne sigurnosti, privredne politike, informiranja, odnosa sa inozemstvom i dr., to nije samo posljedica javašluka i neodgovornost ponašanja pojedinaca, već ima i svoju čvršću podlogu i logiku, iskazanu u »samoupravnoj« varijanti poznatog principa suvereniteta: *regnum regno non praescribit legis*. Jednom osvojene pozicije vlasti teško se napuštaju.

[28] I ovdje tendenciju federalizacije Saveza komunista na jugoslavenskoj razini slijedi federalizacija SK u okviru SR Srbije. Treba samo vidjeti na kako oštru reakciju je naišla (u rukovodstvu SK Vojvodine) formulacija jednog stava u nacrtu Statuta Saveza komunista Srbije, gdje se kaže da je Savez komunista jedinstvena organizacija radničke klase i radnih ljudi u Srbiji. O tome su, polovinom marta 1982. godine pisala gotovo sva najznačajnija javna glasila u Jugoslaviji.

Regionalne diobe i separatistička logika u zastupanju određenih teza, na relaciji republika-pokrajina, koje traju već nekoliko godina (s posebnim intenzitetom od događaja na Kosovu 1981. godine) indikacija su ne teorijskih sporenja, nego *volje* i *borbe za moć*. Inauguracija i obrana pokrajinske državnosti prije svega je birokratska obrana vlastitih pozicija. Narodima i ljudima pokrajine ne treba država, već im trebaju samoupravni demokratski odnosi, u kojima će svatko moći da se iskaže u punom bogatstvu svoje ljudske, radne osobnosti, svoje nacionalne, etničke i druge posebnosti i različitosti, da bi tako obogaćeni gradili zajednicu kao prostor i mogućnost zajedničkog opstanka i svestranog sudonošenja.

Nedosljednosti u definiranju karaktera i položaja pokrajina kao i nekritičko rabljenje kategorija, ne mogu se prevladati (ni opravdati, naravno) tzv. »samoupravnim federalizmom«. Kada doista budemo mogli govoriti o samoupravnom federalizmu — u značenju pojma *samoupravni* kao temeljnog društvenog, proizvodnog odnosa, a ne kao oblika političke decentralizacije i lokalne samouprave — onda nam ni federalizma ni nekog drugog oblika državnog ustrojstva neće trebati.

Zajedništvo i posebnost

Pretpostavka je svakog ozbiljnog razgovora o jugoslavenskom zajedništvu svijest da je uvijek riječ o socijalističkoj samoupravnoj zajednici, ili bolje rečeno, o nekim temeljnim pretpostavkama izgrađivanja takve zajednice. Uostalom i sam naziv SFRJ implicira neka značenja i odnose u složenoj zajednici kakva je Jugoslavija. I ono *S*(ocijalistička), i ono *F*(ederativna) i ono *R*(epublika) označavaju, pretpostavljaju i osiguravaju sasvim određeni način proizvođenja zajednice. To, prije svega, znači jedinstveni samoupravno-socijalistički produkcijski odnos, a ne (samo) instrumentalno-političko ugovaranje i dogovaranje zajedništva.

Uza sve diobe i raskole, uz sve različitosti i specifičnosti (a koja ih zajednica nema) *etnos* i *etos* na ovome prostoru formirao se desetljećima i stoljećima u bitno sličnim društveno-povijesnim okolnostima, u uvjetima stalne borbe za održanje, nacionalnu afirmaciju, iskazivanje i očuvanje samobitnosti. Kada govorimo o bitno sličnim okolnostima, onda ne želimo poricati razlike i specifičnosti, već želimo naglasiti da nema bitne razlike u tome da li su pojedini naši narodi bili osporavani i osujećivani s Istoka ili Zapada, od ove ili one imperijalne sile, u usponu ili raspadu.

Jugoslavija nije samo *rezultat* i *oblik koegzistiranja već postojećih nacija*, već je ona i društveno-povijesni, ekonomski, politički i kulturni okvir, pretpostavka i *mogućnost konstituiranja nacija*. »Stare« su nacije tek u novoj Jugoslaviji mogle u punom značenju i sadržaju »konzimirati« i realizirati svoje historijsko pravo političkog samoodređenja, a nove su se nacije mogle konstituirati.

To su samo neke pretpostavke koje se ne mogu zaoobići ako nam je do pravog razgovora o zajednici doista stalo, ili bolje, ako nam je do same zajednice stalo.

Brisanje kontinuiteta svijesti, historijski zaborav i poimanje zajednice kao mehaničkog zbira već uvijek datih posebnosti, ne samo da je nehistorijsko i nedijalektičko, nego je u našim prilikama reakcionarno i destruktivno, kako po Jugoslaviju tako i po njezin društveni poredak.

Jugoslavija je novim Ustavom definirana kao *zajednica* u obadva svoja bitna određenja: a) kao *državna zajednica* dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, te socijalističkih autonomnih pokrajina, b) kao *socijalistička samoupravna demokratska zajednica* radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti.

Već smo pokazali da za ovakvo Ustavom deklarirano zajedništvo nisu osigurane sistemske pretpostavke, po-

gotovo ne u ovom drugom, u određenju Jugoslavije kao socijalističke samoupravne demokratske *zajednice radnih ljudi i građana*. Čitava je operacionalizacija sistema tako izvedena da se ovaj oblik zajedništva ne respektira i ne osigurava. Međutim, ta operacionalizacija sistema nije puko tehničko-izvedbeno pitanje, koje se može ekstrapolirati i prosuđivati izvan konteksta i nakana glavnih arhitekata sistema. Fakat da Jugoslavija nije zajednica radnih ljudi i građana nije samo devijacija i »nusprodukt« sistema, nego je njegova logička izvedenica, zakonit i posljedak njegove koncepcije.

Rekonstitucija federacije (da još jednom spomenemo da nije slučajno bio u optičaju termin »demontaža federacije«) sedamdesetih godina, donešena Ustavom 1974. godine, vođena je implicitnom logikom konstituiranja i »kompletiranja« nacionalnih, teritorijalno-političkih suvereniteta. Od takve koncepcije do apsolutizacije ovih suvereniteta samo je jedan korak, kojeg, usput rečeno, nije bilo teško učiniti s obzirom na opći trend predomnacije sfere političkoga nad društvenim.

Za suvremenu državu uopće (posebno, rekli bismo, za njezine socijalističke varijante) karakteristično je »premjestanje« elemenata — i to bitnih elemenata — građanskog društva u sferu političke države. Ovdje prije svega mislimo na privatno vlasništvo, kao temeljni princip partikulariteta: ono *opće* države, koja bi morala biti makar u *idealnoj nezavisnosti od posebnoga i privatnoga*, postaje objektom *prisvajanja i posjedovanja*. *Vlast se transformira u vlasništvo, funkcija u posjed, ideja zajednice u moć pojedinca*. Grupno vlasništvo u različitim »samoupravnim modalitetima« ništa ne mijenja u biti privatnog vlasništva. Štoviše, po zajednicu se može pokazati razornije od klasičnog građanskog privatnog vlasništva, jer se pokriva atributom »društveno«, a nema u sebi ugrađene obrambene mehanizme i respektabilan sistem odgovornosti kao što to ima građansko privatno vlasništvo.

Čini se tako, da se suvremena država sve više udalja-

va od principa narodnog suvereniteta i demokratskog ustrojstva zajednice, a sve se više približava Hegelovu modelu monarhije u kojoj sfera moći postaje »apsolutno određujući momenat cjeline« (zajednice).

Ne konstituira se i ne oblikuje se zajednica — pa ni federativna zajednica — samo zato da bi se (sa)čuvalo ono dato posebnim jedinicama (grupa, interesa), već da bi se u različitim oblicima suodnošenja, u integracijskim procesima, stvarale nove vrijednosti i nove mogućnosti. Kao što u tim procesima povezanosti i uzajamnosti posebnih jedinica nastaje novi kvalitet zajedništva, tako i to zajedništvo suoblikuje nove sadržaje, vrijednosti i mogućnosti posebnih jedinica (zajednica). Federativna zajednica nije, dakle, samo institucijsko-normativni, politički oblik i mehanički zbir posebnih jedinica, već je povijesno-dijalektički proces u kojem su svi elementi i svi oblici povezanosti podvrgnuti mijeni.

Da bi cjelina mogla opstati »kao poželjna«, da bi mogla biti garancijom i obogaćivati dijelove, sama cjelina mora biti nešto više od mehaničkog zbira dijelova, mora imati neke posebne kvalitete. Tako više zajedništva ne znači manje samostalnosti posebnih jedinica, kao što ni samostalnost posebnoga ne ugrožava zajedništvo, nego ga, naprotiv, stimulira, omogućava i učvršćuje.²⁹

Da postoje posebne jedinice kao bitni strukturalni, konstitutivni elementi jugoslavenske federacije, u to valjda ne treba nikoga posebno uvjeravati. Ta čitava konstitucija države i političkog sistema napravljena je pod tom pretpostavkom. Daleko bi teže, međutim, bilo dokazati, da je pojedinac, građanin-konstitutivni element jugoslavenske federativne zajednice. A dok on to ne bude sporo će se razvijati i svijest o pripadnosti toj zajednici. A ne treba zaboraviti da je svijest bitan konstitutivni element zajednice. Ne želimo, naravno, reći

[29] Republika u našem ustavnom i političkom sistemu »ima jedan reaktivni suverenitet, jer dio svog suvereniteta ostvaruje u zajednici SFRJ koja nije prost zbir onoga što se dogovore »šest plus dva« niti je prost zbir osam interesa«. (Jure Bilić, u intervjuu Borbi 24—25. decembra 1983. god.)

da je svijest u temelju oblikovanja zajednice, niti da je institucijski sistem njezin odlučujući oblikovatelj, ali su i *sistem* i *svijest* značajni građivni elementi zajednice.

Zajednica se (za razliku od društva), pored ostaloga, gradi (ili razgrađuje) u nama samima. Ona se ne može instrumentalno, izvanjski uspostaviti. Institucionalno-normativni sistem samo je okvir (veoma značajan, do duše) za unutrašnje, organsko ustrojstvo zajednice, za interiorizaciju njezinih određujućih vrijednosti.

U nas se, međutim, neuporedivo više društvene energije i sredstava troši na institucijsko-normativni okvir i politički sistem, nego li na to unutrašnje ustrojstvo i samoosvješćivanje zajedničkog opstanka. Kao da nam trebaju, uvijek iznova, neki instrumentalni osiguratelji i garanti. Naravno da nam trebaju, ali ako su oni polazište i cilj naših kontinuiranih reformi i neprestanih »sistemskih inovacija«, onda se gubi iz vida, a to znači iz odnosa i svijesti, ono po čemu doista jesmo, ili bismo trebali i mogli biti, svi *za-jedno*. Od stalnih promjena (najčešće nedomišljenih), od promjenomanije, koja nas poput neke groznice neznane etiologije trese već dugo, ne ostaje prostora za stalnost odnosa i vrijednosti, što je jedna od bitnih pretpostavki zajedništva i zajedničke svijesti o njemu.

Nekom budućem, nepristranom istraživaču neće biti teško ustanoviti da je ne mali broj naših reformi poduziman sa stajališta, i da je vođen *logikom posebnoga*. Mjera zajedništva kao da je pri tome iznuđena: *zajedno smo iz nužde*, ako ne i iz straha. Nitko ne može opstati sam za sebe, pa smo zato skupa. Kao da Jugoslavija nije ništa drugo nego zaklonište. »Generacije mrtvih kao mora pritiskuju mozak živih« — mislimo iz prošlosti, iz trauma, maltene (kao da nam se svaka mjera zajedništva čini kao zamka i poricanje vlastitoga. Upiremo sve snage da istaknemo razlike.

Sve naše diobe i nacionalni bunkereri iz kojih se dogovaramo (ili iz kojih pregovaramo) i sporazumijevamo imaju u svome temelju, ne povjerenje, nego *strah* i

nepovjerenje. Samo ustrašeni i međusobno nepovjerljivi ni oko čega se ne mogu dogovoriti *pro futuro*, danas za sutra i prekositra, već se uvijek iznova dogovaraju danas za danas (i usput jedni drugima *prigovaraju za ono jučer*).

Za naše nacional-teoretičare i političare postoji nacionalna ekonomija i nacionalna kultura, a Jugoslavija ne može imati ni svoje ekonomije, ni svoje kulture (to bi valjda bila jedina do danas poznata politička zajednica bez svoje ekonomije i kulture!). Jugoslavija, po njima nije zajednica, nego neko imagionarno dogovaralište i dogovorno utvrđeni instrumentarij za zaštitu posebnih interesa, kultura, ekonomija etc. Drugim riječima, Jugoslavija nije i ne može biti zajednica, jer zajednica bez svojih određujućih momenata — ekonomije i kulture, nije moguća. Ovakve teze nisu nikakva novina, one su konstanta naše svijesti, koja se, zavisno od prilika, manifestira agresivnije ili prikrivenije. Naši su separatizmi i nacionalizmi konstanta našeg zajedništva. Ono, međutim, što danas može iznenaditi i što zahtijeva ozbiljna istraživanja, to je činjenica da se u današnjim, izuzetno ozbiljnim teškoćama, pa i neizvjesnostima, ne zbijemo čvršće da bismo im odolili, već se, naprotiv, ponašamo sebično, izolirano. Kao da nije na djelu logika i deviza: združimo se da lakše prevladamo krizu, već jedna druga logika: ugrabi danas što možeš, iskoristi teškoće za vlastite trenutne probitke. Teška je i ne savim primjerena riječ »političko lešinarstvo«, ali nema adekvatnije kojom bismo označili neke naše parcijalne kalkulacije i ponašanja. Time ne pilimo samo granu na kojoj sjedimo, nego potkopavamo i stablo.

Kao što prinudno nametanje kriterija zajedništva — ekonomsko, političko, kulturno i svako drugo — potkopava njegove temelje, tako i »autonomno« i »samoupravno« odricanje od njega završava u ovoj ili onoj varijanti nacionalizma i separatizma. Gradnja i razgradnja zajednice nije spontani proces, već je i to djelo ljudi, manifestacija njihove vlastite izgrađenosti, njihova iskustva, kulture i svijesti.

Kada se zajedničko ne misli i ne doživljava kao nerazdvojni dio našega, kao mogućnost našega i mojega, već kao »strano tijelo« u vlastitome, kao nešto tuđe čemu treba prinijeti žrtvu u odricanju od vlastitoga, onda trpe i stradavaju i zajedničko i posebno.

Možda su paradigma uskogrudnog (a to znači i nekulturnog) ponašanja u kulturi, i svojevrсни test spremnosti za zajedništvo, bile rasprave vođene oko tzv. »zajedničkih jezgri«. Iako zajedničke programske jezgre iz jezika i književnosti tek blago naznačuju ono zajedničko i ni po čemu ne ugrožavaju nacionalno i posebno, ipak su u nekim »kulturnim« sredinama dočekane »na nož« kao »podmukli napad« (bez obzira što su bile dogovorno utvrđene) na nacionalnu samobitnost, jezik i kulturu. Iz nekih skučenih prostora duha, iz zadimljenih provincijskih krčmi rone se suze u stilu: »književnost nas je održala — njojzi hvala«, a sada nam uvode toga strašnog trojanskog konja u obliku zajedničkih jezgri. I ovdje se manifestira traumatska svijest (pomiješana s jednom dozom osobnih literarnih kompleksa) koja svaku mjeru zajedništva drži nametanjem nečeg tuđeg.³⁰ Svaki naš narod ima toliko velikih pisaca da u čitankama nema mjesta za tuđe! »Paradoks je svih malih naroda i malih književnosti da imaju puno pisaca historijskih dimenzija bez historijskih djela« — kaže Veselko Tenžera u feljtonu »Putovanje s periferije«.³¹ Doista je sporo to naše putovanje s periferije. Naši se mali pisci i veliki osporavatelji zajedništva i ne pitaju kako se to uopće može izučavati povijest, kultura, književnost vlastitog naroda bez poznavanja društveno-povijesnog, kulturnog, književnog konteksta, bez suodnošenja i referentnih okvira. Kulturna i svaka druga autarkija, koju u našim kobnim dobama i raskolima nazivamo samostalnošću, pogubna je prije svega za onu nacio-

[30] Koliko je zajedništva u našim obrazovnim programima neka ilustrira ovaj primjer: u udžbenicima povijesti jugoslavenskih naroda i narodnosti od početka 19. stoljeća do 1918. godine spominju se 393 historijske ličnosti. Međutim, samo 6 od njih navode se u svih osam udžbenika republika i pokrajina. To je tek 1,5%!!

[31] »Danas«, 18. 10. 1983.

nalnu, kulturnu, društvenu sredinu u ime koje se zagovara i provodi. Po nekoj neumitnoj, imanentnoj logici revnosni zagovornici i »čuvari« nacionalnog promieću se u one koji kompromitiraju i priječe upravo ono nacionalno.

Kategorijalna struktura našega sistema ne poznaje dijalektičko jedinstvo posebnog i zajedničkog (interesa), već gotovo precizne diobe među njima. Zajednički je interes neki »ostatak«, što ga posebni interesi dogovorno ostvaruju u federaciji. Troše se tako i tone papira, organiziraju se znanstveni skupovi, okrugli stolovi i partijski plenumi, troši se golema društvena energija da bi se odgovorilo na pitanje gdje su smetnje u ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji. Kao da se čudimo zašto sistem ne funkcionira — mimo svoje logike! Zaboravljamo da je čitav sistem skrojen po logici posebnoga.

Prenaglašavanje nacionalnoga, prevaga parcijalnoga i posebnoga pod čijim je odlučujućim imperativima izvršena reforma federacije i rekonstitucija čitavoga sistema kao da polazi (prakticistički, nehistorijski) od implicitne pretpostavke da se u nas radi o obespravljenim i ugnjetenim narodima, kojima treba pružiti systemske, društvene, političke, ekonomske garancije jednakosti i ravnopravnosti. Obespravljeni smo i ugroženi, valjda, jedni od drugih! Protiv takve se ugroženosti moramo osigurati! Takva je logika i politika posljednjih desetak godina dovela Jugoslaviju u najveću zavisnost od »vanjskog svijeta«: znanstveno-tehnološku, financijsku, pa, zar ne treba reći, i političku!

U našoj je političkoj kulturi još uvijek dominantno shvaćanje da se samostalnost očituje u samodovoljnosti i izolaciji, a ne u povezivanju i bogatstvu odnosa. U nas je svaka nacionalna i regionalna zajednica — po takvom shvaćanju — potpuna i sama sebi dovoljna (*societa perfecta*). Za takvu je kulturu i sama ideja nekog višeg oblika zajedništva svetogrđe i osporavanje nacionalnoga.

»Nacionalisti svaku sličnost među jugoslavenskim narodima, a još više svaku eventualnu integracionu perspektivu proglašavaju za unitarizam. To ide dotle — mada se nigdje izrekom ne kaže — da se dovodi u sumnju uopće Jugoslavija kao Jugoslavija. Unitarizmom se proglašava i sam istorijski napor jugoslavenskih naroda da žive zajedno. Za nacionaliste unitarizam je etiketa koju prišivaju svakom obliku obligatnije jugoslavenske društvene zajednice, a ne samo onome koji je dominirao u prvoj Jugoslaviji, i čije izvesne recidive trpimo do danas... U nedostatku opštijeg i šireg horizonta, bez pravih koncepcija, racionalno nezasnovani, neutemeljeni svetskoistorijski, jugoslavenski nacionalizmi, svi odreda, ostaju provincijalni, regionalni, lokalni; oni su separatistički i izolacionistički. U tom svom provincijalizmu, oni onda moraju da se sukobljavaju međusobno onako inferiorno i primitivno kako se sukobljavaju.«³²

Odakle primitivne diobe, strah, nepovjerenje i sukobi? »Sindrom osporavanja« čini se da je još uvijek dominantna odrednica svijesti i političke kulture naših nacionaliteta. Samo tako moguće je razumjeti različite animozitete, surevnjivosti, strah i nepovjerenje u uređivanju međusobnih odnosa. Samo tako moguće je razumjeti trku za nacionalnom državnošću i nacionalnim suverenitetima. Ovaj sindrom ima svakako i svoju povijesnu genezu: u konstituiranju nacionalne svijesti i političke organizacije kao oblika i garanta političke samo-svijesti, *naši su se nacionalni individualiteti obrazovali u stalnoj oporbi spram nečeg drugog, tuđeg, nečeg što je zapreka i osporavanje*. Ovo »biti protiv« bila je i ostala gotovo dominantna odrednica naše nacionalne svijesti.

Ovaj sindrom osporavanja nastajao je i perpetuirao se u društveno-povijesnim uvjetima naddeterminacije,³³

[32] Sveta Lukić u intervjuu »Borbi« od 19—20. 5. 1984.

[33] Predrag Vranicki pod pojam naddeterminacije razumijeva čitav sklop međunarodnih odnosa i utjecaja, koji u različitim oblicima kroz historiju

jednog međunarodnog konteksta, u kojem su naši narodi bili na različite načine osporavani od vanjskih sila i interesa. Trajno osporavanje držalo je budnom i »svijest protiv«. Ovaj »ilegalni«, subverzivni proces samo-osvješćivanja oblikovao je i sindrom moći kao nešto tuđe i izvanjsko, nešto što nam se nameće i što nas ugrožava.

I pored revolucionarnog prevrata i četrdesetgodišnjeg zajedničkog iskustva u izgradnji socijalizma, ova »svijest protiv«, protiv »tuđega«, a za »vlastito«, ostaje dominirajućim oblikom političke svijesti i političke kulture. Ova je svijest, dakako, »zahvalnom« podlogom za prisvajanje moći u ime toga »vlastitoga«. Stoga je odgovor: *vlastiti (nacionalni) institucijski sistem moći — država*, gotovo iznuđen. Ako se ovome socio-psihološkom momentu doda objektivno determiniran opći trend jačanja države, onda nije teško predvidjeti (i vidjeti) ekspanziju i opasnost pluralizma etatizama u nas.

Zabluda je očekivati da će eksplicitnijim očitovanjem (ustavnom proklamacijom) nacionalnih (republičkih, pokrajinskih) suvereniteta — država, slabiti centralizam i etatizam. Povijest nacionalnih država, gotovo bez izuzetka, pokazuje tendencije *homogenizacije, centralizacije i etatizacije*.³⁴ Tendencija nacionalne identifikacije i homogenizacije, koja nalazi svoj politički izraz u centraliziranoj državi kao simbolu i garantu nacionalnog suvereniteta, još je naglašenija u nas uz spomenuti »sindrom osporavanja«. Kao da se usudu povijesti ne može umaći: strani su nas gospodari stoljećima razdvajali i suprotstavljali jedne drugima, pa smo se valjda na te diobe navikli i prihvatili ih kao svoju sudbinu. Štoviše, kao da taj povijesni usud držimo vrlinom i nastavljamo — razdvajanje!

djeluju na razvoj pojedinih zemalja i naroda. To podrazumijeva i osporavanje i pokoravanje pojedinih naroda i teritorija od strane drugih. (Usp. »Nekoliko teza o Marxu«, »Kulturni radnik«, 5/1983.)

[34] Usp. Charles Tilly: *The formation of national States in western Europe*, Princeton University Press, 1975.

»Sindrom osporavanja« sadrži u sebi i kompleks inferiornosti, nepotpunosti i nedovršenosti. Zato se u nas mogu susresti teze, formulirane uglavnom implicitno, da naše nacije nisu ništa manje nacije od drugih suvremenih nacija, te da im shodno tome pripadaju i svi atributi slobodnih i suverenih nacija. To, naravno, podrazumijeva i ravnopravne međudržavne odnose među nacijama i nacionalnim državama kao političkom izrazu njihova suvereniteta. Odatle se izvodi i teza kako je relacija Srbija-Jugoslaven, Hrvat-Jugoslaven, Makedonac-Jugoslaven itd, jednaka relaciji Francuz-Evropljanin, Talijan-Evropljanin, Nijemac-Evropljanin. Ovakve su teze, objektivno, nacionalističke i separatističke. One su, međutim, respektirane u sistemu. U novoj konstituciji sistema ni pojedincu ni klasi — kao što smo to naprijed pokušali pokazati — nije osigurano ono mjesto koje je osigurano naciji; ne barem operacionalizacijom i praksom sistema i ne na razini federacije.

Ne želimo reći da je glavni motiv reforme federacije sedamdesetih godina bio strah od ekspanzivnog nacionalizma. Ima, međutim, u nas ljudi od imena i ugleda koji odbacuju i samu pomisao da bi neka rješenja bila iznuđena pod pritiskom nacionalizma i separatizma, a istovremeno tvrde da bi se Jugoslavija raspala da se nije išlo na radikalnu rekonstituciju federacije. Bez obzira na subjektivni stav i iskaz autora ovakvih teza, one implicite govore o strahu kao motivu reforme.³⁵

Shvaćanja kako bi Jugoslavija došla u pogibeljnu opasnost i kako bi se maltene raspala da nije, prije desetak godina, izvršena radikalna rekonstrukcija federacije, veoma su indikativna i bogata značenjima, kojih autori vjerojatno i nisu svjesni. Tako je to prijetio cjelovitosti i samoupravno-socijalističkom karakteru Jugo-

[35] Spominjemo u ovom radu na više mjesta, a mišno dobrih običaja i zahtjeva istraživačkog rada, »neke teze« bez pobližih atribucija i autorstva. Ali ne zato da bismo iskonstruirali teze, pa onda s njima polemizirali (upućujući čitalac zna da su takve teze u optičaju), već zato što ih i ne treba pripisivati pojedincu, jer i onda kada ih izriče pojedini autor, one su izraz određenih orijentacija i političkih opredjeljenja.

slavije? Ako su gornje teze točne, to onda znači da je reforma federacije izvršena *pod nečijim pritiscima*, ili u najmanju ruku *pod prijetnjama i očekivanim pritiscima*. Jesu li to bili pritisci socijalističkih, samoupravnih, snaga? Očito da nisu, jer te snage ne mogu tražiti dezintegraciju i razbijanje Jugoslavije (osim ako nije uskrsnuo duh Kominterne). Ako to nisu bili pritisci tih snaga, to znači da je reforma izvršena *pod pritiscima antisocijalističkih snaga* — nacionalizama i separatizama u strahu pred tim pritiscima i opasnostima. Ako je reforma te pritiske otklonila ili barem ublažila, ne znači li to da im je donekle i udovoljila? Moglo bi se postaviti i ovakvo pitanje: nije li reforma federacije, pored ostalog, i taktički potez kojim su snage nacionalizma i separatizma maknute sa političke pozornice tako što su preuzeti neki njihovi projekti i ideje. No, mi takvo pitanje nećemo postavljati.

Teze o »spašavanju Jugoslavije« reformom federacije i rekonstitucije sistema implicite sadrže i tezu o bitnom odstupanju novog ustrojstva federacije od avnojskih principa, ili, pak, znače da je prethodna konstitucija bitno odstupala od tih principa, a reforma federacije označava vraćanje tim izvornim avnojskim principima. Ali kako onda tumačiti činjenicu da Jugoslavija, ne samo da se nije raspala u razdoblju »neavnojske« konstitucije, nego je na svim područjima zabilježila veoma značajan progres!

Iza ovih teza o »sistemskom spašavanju« Jugoslavije krije se i nešto drugo: njihovi autori doista malo vjeruju u ono što je u socijalističkoj i samoupravnoj integraciji jugoslavenske zajednice postignuto u proteklim decenijama, oni misle da Jugoslaviju treba spašavati novim sistemskim operacijama, odnosno da je ona novim sistemom konačno spasena i da se u taj sistem ne smije dirati.³⁶

[36] Grozničavo »kompletiranje« ozakonjenih suvereniteta republika i pokrajina može upućivati i na stav da je glavni smisao reforme federacije, bio u tome da se stišaju aktualne i potencijalne nacionalističke strasti, kako

Nacionalno i klasno

S onu stranu uobičajenih teorijskih rasprava o suverenitetu, o njegovoj diobi u federativnim državama, o koncentraciji ili delegaciji u saveznoj državi, za nas mora biti odlučujuće pitanje (a to, zapravo, i jest središnje pitanje suvereniteta) *pitanje vlasti*. A kad se postavi to pitanje, onda nam narod i nacija ne mogu biti operabilne kategorije. Radi se o *klasnoj rastvorbi ovih kategorija* o njihovu ideologijskom raskrinkavanju. Ako se pitamo o suverenitetu kao kategoriji koja nam može pomoći u odgovoru na pitanje o karakteru nacionalno složene države, onda se — bez obzira na različite odgovore političke i pravne teorije — prije svega treba pitati o *kakvom i čijem je suverenitetu riječ*. Ako je riječ o *narodnom suverenitetu* kao temeljnom demokratskom načelu konstitucije vlasti, onda ovo načelo mora biti respektivno u svim oblicima i na svim razinama političkog organiziranja, u svim oblicima državnog ustrojstva, pa, naravno, i u saveznoj državi. Ako je, pak, riječ o dominantnoj poziciji radničke klase, dakle, o *suverenitetu rada*, onda i ovo načelo treba dosljedno poštivati i primjenjivati na svim razinama i oblicima političke organizacije društva. Princip suvereniteta rada kao temeljni princip ustrojstva socijalističke zajednice, ne može u federativnoj zajednici biti »suspendiran« i prekinut na nekoj lokalnoj, regionalnoj ili federalnoj razini. To bi značilo ne samo kidanje tokova reprodukcije, nego i teritorijalizaciju, regionalizaciju i dezintegraciju klase kao odlučujućeg subjekta revolucije.

Ovdje se svakako moramo metodički odrediti spram kategorije »radnička klasa«. To prije svega znači upitati se da li o radničkoj klasi govorimo sa stajališta ciljeva revolucionarnog pokreta, to znači sa stajališta izgrađivanja jedinstvenog socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa, ili, pak, radničku klasu određujemo sa stajališta trenutnog, aktualnog stanja i nje-

bi se izbjeglo transponiranje krivice na druge za vlastite nedaće. Na djelu je, dakle ova logika: sad smo suvereni, pa smo za sve sami i odgovorni.

zinih empirijskih interesa. Ako polazimo s ovog drugog stajališta, onda, naravno, možemo govoriti ne samo o nacionalnim, republičkim, pokrajinskim, nego i o općinskim, pa i granskim radničkim klasama! Ako, međutim, ostajemo na marksističkoj, ili bolje rečeno, (s obzirom na pluralitet marksizama) na marksovskoj poziciji, onda za nas mora biti određujući, bitan revolucionarni subjektivitet radničke klase, a ne klasa kao puka empirijska kategorija. Nije samo proleterska revolucija po klasi, nego je i klasa po revoluciji. Revolucija nije (samo) posljedica, nego je i odrednica klase i njezina klasnog položaja i interesa.

Ako nam ovo nije metodička pretpostavka za poimanje dijalektike klasnog i nacionalnog, onda ćemo lako izgubiti klasni kriterij i završiti u nekoj varijanti malo-građanskog nacionalizma.

Podsjetimo se: temeljno je proturječje kapitalizma proturječje između društvenog karaktera proizvodnje i privatno-vlasničkog karaktera prisvajanja. Ne radi se, naravno, samo o privatno-vlasničkom prisvajanju materijalnih produkata već i svih drugih oblika života. I prisvajanje moći je privatno-vlasničko. Politika je u takvim uvjetima indeks, ali i osiguratelj privatno-vlasničkog prisvajanja, autoritativni garant reprodukcije čitavog privatno-vlasničkog pogona.

Privatno je vlasništvo — sa svim konzekvencijama za čovjekovu egzistencijalnu situaciju — temeljni kriterij polarizacije i artikulacije interesa u građanskom društvu, pa, naravno, i u njegovoj političkoj superstrukturi (frazu kako i nevlasnici propisuju zakone vlasnicima samo je zgodna retorička figura!).

Za prosuđivanje karaktera ove artikulacije interesa u prelaznom razdoblju, u socijalizmu, dok ne »odbaci svoj politički plašt«, presudno je pitanje odnosa radničke klase prema vlasništvu i prema vlasti. Je li i može li radnička klasa biti vlasnik i vladalac? I jest i nije, i može i ne može! Socijalnom biću radničke klase neprimjeren je svaki oblik monopola, pa, naravno, i mono-

pol vlasti i vlasništva. Neprimjeren, ne zato što bi bio u opreci prema njezinim ciljevima ili sredstvima borbe za te ciljeve, već zato što je protivan samoj socijalnoj prirodi ove klase. Svaki je, naime, monopol — bez obzira na njegove pojavne oblike, društvene mimikrije i metamorfoze — upravo radom stvorena i od radnika otuđena moć. Prema tome, prisvajanje i moć (ili prisvajanje moći) samih proizvođača istovremeno je ukidanje svakog monopola.

Socijalizam je na djelu utoliko ukoliko se zbiva proces socijalizacije, podružtvljavanja. Kažemo proces, jer podružtvljavanje ne može biti inaugurirano i ostvareno nikakvim aktom. »Podržavljenje« privatnog vlasništva kao političko-pravna operacija još nije podružtvljavanje, nije čak ni početak, ni garancija podružtvljavanja, kako je to do sada pokazalo povijesno iskustvo. Odgovori na pitanje: kako je podružtvljavanje moguće (odnosno kako je moguć socijalizam) veoma su različiti, kako u teoriji tako i u praksi. Ipak se mogu svesti na dva osnovna pristupa: reformistički i revolucionarni. Po reformističkom (bez obzira na nijanse) privatno vlasništvo treba postupno ograničavati različitim socijalnim mjerama, sve do njegove transformacije u javno, društveno. Nikakvim aktom podržavljenja ova se transformacija ne može dogoditi. Zato će E. Bernstein i reći: »Više je socijalizma u jednom dobrom privrednom zakonu nego u podržavljenju stotina poduzeća«. Revolucionarna je pozicija (i opet uz široki spektar) da nema socijalizacije uz kompromis s privatnim vlasništvom, već nju jedino osigurava potpuno razvlašćenje i »iskopčavanje privatnih vlasnika iz društvenog proizvodnog procesa« (Korsch). Ovdje je, svakako, nezaobilazno pitanje, na koje se u praksi suvremenih socijalizama različito odgovara: tko se »ukopčava« nakon ovoga razvlašćivanja privatnog vlasnika? Privatno se vlasništvo ne ukida da bi se uspostavilo nečije ili neko drugo vlasništvo, već da bi rad — umjesto dosadašnje moći privatnog vlasništva — uspostavio svoju ne-vlasničku moć. Ili, drugim riječima, da se društveno »legalizira« ono što je u pri-

rodi, u biti rada već sadržano: *njegova odlučujuća društvena moć.*

Ova društvena legalizacija znači da cjelokupna politička konstitucija bude u funkciji, da bude instrument u procesu podruštvljavanja, a to znači u procesu destrukcije privatnog vlasništva. To bi ujedno značilo da država »radi« na destrukciji vlastitih pretpostavki! Može li se ona tako ponašati? Nije li to neprirodno? Koje su pretpostavke takve mogućnosti? Svakako je temeljna pretpostavka da je država pod stalnom kontrolom one klase koja *proizvodi*, ali ne pod izvanjskom kontrolom, jer bi to značilo samostalnu egzistenciju države izvan proizvodnog procesa, već pod »unutrašnjom«, »organiskom« kontrolom; *da se, naime, država reproducira iz sfere proizvodnje, a ne da se (kao već uspostavljena institucijska moć) »spušta« u sferu proizvodnje, dajući ovoj veću ili manju autonomiju, zavisno od odnosa snaga koje su u »igri«.* Što znači ova reprodukcija države iz sfere proizvodnje? To znači da se ona uspostavlja i obnavlja (da se obnavlja sve manje kao država) iz samoga rada — ne da bude više (ili da bude sve manje) moć vlasništva nad radom, opredmećenog nad živim radom, već da bude *društveno organiziranje moći rada*, a ne njegovih učinaka. Ova država »radi« na svome »odumiranju« utoliko ukoliko ukida privatno vlasništvo. Privatno-vlasnički se odnosi, kao odnosi eksploatacije i dominacije mogu postupno eliminirati jedino ako se uspostavlja vlast rada, odnosno radnika nad cjelinom društvene reprodukcije. To, drugim riječima, znači kontrolu rada nad njegovim vlastitim materijalnim i društvenim učincima. *Nema te socijalističke države, partije niti genijalnih »vođa i učitelja«* koji na tome revolucionarnom poslu mogu zamijeniti same radnike!

Što znači Marxova teza da radnici ne mogu ostvariti svoju ličnost ako ne ukinu državu? To svakako ne znači da je država kao država zapreka ozbiljenju ličnosti radnika. Kada bi se radilo samo o tome, onda bi bila dostatna jednokratna politička revolucija. Radi se, međutim, o tome da je potrebno u procesu socijalne revo-

lucije postupno eliminirati ekonomske i društvene pretpostavke egzistencije samostalne političke sile, kako bi se uspostavila neposredovana društvena moć rada. Revolucionarni proces uspostavljanja takve moći ne zbiva se, međutim, na ruševinama države, već uz njezinu pomoć! I ukoliko država »služi« toj svrsi, utoliko ona dotrajava i postaje suvišnom. Drugim riječima, ukoliko je država u funkciji podruštvljavanja, poradničenja, utoliko ona potkopava temelje vlastite egzistencije. Naprotiv, jačanje države indikacija je zastoja u procesu socijalizacije. Ali da se zapitamo: što znači ovo »ostvarenje ličnosti radnika«? To znači razvijanje njegova svestranog odnosa, a ne njegovo reduciranje na funkciju radnika.

Zahtjev da čovjek kao radnik ovlada cjelinom reprodukcije života ne znači redukciju čovjeka na neko posebno njegovo određenje — na radnika. To je, dapače, zahtjev za njegovom ljudskom cjelovitošću, zahtjev i pretpostavka njegove emancipacije. Rad, naime, nije neko posebno određenje čovjeka, već određenje čovjeka kao čovjeka. Svi oni gorljivi i govorljivi zagovornici univerzalizma čovjekova — koji ga čuvaju od ove »radne redukcije« — koliko god imali plemenite pobude i uzvišene ciljeve, vrše, u stvari, redukciju — svodeći čovjeka na apstraktno biće. Ne dohvaćaju svojim »široko-humanistički« podešenim durbinom ništa bitno, ili barem ne ništa bitno novo, revolucionarno-emancipacijsko, što bi ga moglo pokrenuti prema novim, mogućim, ali još neosvojenim prostorima slobode. »Apsolutizacija rada« nije uvođenje novog apsoluta i demijurga, već, naprotiv, pretpostavka svačke deapsolutizacije i razvlašćivanja, svačke nacionalne mistifikacije i socijalne eksploatacije. Temeljna je socijalna i politička pretpostavka takvom razvlašćivanju *uspostavljanje društvenog legitimiteta i suvereniteta rada — demokratske republike rada.* Države radnika, a ne države nacije.

Onim građanskim scijentistima i teoreticima »slobode s neba« ili iz okrilja sveprisutne, svemoćne i nepogrešive države-partije, ili države kao emanacije nacio-

nalnog duha koji su zabrinuti za ovaj »radni redukcionizam«, treba odgovoriti da je ovo *poradničenje* najšira moguća osnova za razvijanje svestranog čovjekova odnosa. Sve druge osnove društvenosti u klasnom društvu značile su reduciranje, kako po *karakteru* (ekonomijsko, socijalno, političko, nacionalno, otuđenje — privatno-vlasničko, kapitalovo reduciranje društvenosti), tako i po *domašaju i obuhvatu* (ograničeni socijalni segmenti). Poradničenje (ili socijalizacija, što je isto) je revolucionarni proces u kome se skidaju s društvenih odnosa i lanci zbiljske potčinjenosti i dominacije, i ideološka paučina koja ih kamuflira, bez obzira da li se ta kamuflaža vrši u ime socijalnog ili nacionalnog.

Ne radi se ovdje, dakako, o kalvinističkom poimanju rada, o njegovu posvećenju, gotovo iskupljenju radom, već o oslobođenju rada, o ukidanju njegove društvene diobe, koja rezultira podijeljenim carstvom nužnosti i slobode. Ovdje je, dakle, na djelu etika i politika rada samoga kao supstancije — subjekta, a ne kalvinistička etiketa (tj. kapitalistička politika) opredmećenog, otuđenog rada — kapitala.

Svaka kritika apsolutizma rada sa stajališta nekog socijalnog, nacionalnog, *nadradnog*, ili *prijeradnog*, *immanentnog humaniteta*, u stvari, »svira dok Rim gori«. Ukrašava palubu društvenog broda uzvišenim frazama o slobodi, ljepoti, smislu i svestranosti ljudskog života, o plovidbi prema svijetlim horizontima, ne videći debele naslage mulja i koroziju mehanizma za pokretanje i upravljanje.

Demokratska republika rada nije nikakva beskonfliktna, harmonijska zajednica, koja organski reproducira sklad, slobodu i jednakost. Noseći i u *svome političkom obličju* sve madeže staroga društva, kako socijalnom, tako i u nacionalnom pogledu, ona je samo novi politički oblik i šansa da se tih madeža oslobodi i da utemelji zajednicu na novim principima.

Novi princip ustrojstva zajednice, s onu stranu svih

»ancien regimea«, može biti samo princip rada.³⁷ Upravo zato što interes rada i radničke klase (i jedino taj interes) nije egoističan i partikularan, već univerzalan, društven, iz rada izveden, jedino je pod društvenom dominacijom radničke klase moguće konstituirati zajednicu, a to znači, u uvjetima političkog društva najširu artikulaciju interesa i najdemokratskiji način njihova usklađivanja.

Proklamirani pluralizam interesa u našem društvu bez dominantne društvene pozicije rada i radnika, ubrzo bi se pretvorio u *politizaciju* i *kompeticiju različitih socijalnih i nacionalnih interesa i njihovih reprezentata*.

Dijalektika klasnog i nacionalnog nije »pomirenje« i konzerviranje toga odnosa (premda bi to praktičnoj politici kao organiziranom sistemu uglavnom odgovaralo), već je to revolucionarni proces, koji destruiira pretpostavke opstojnosti i klasnog i nacionalnog. Taj proces nije, dakako, izvanjski, već upravo organski, dijalektički: to je *afirmacija* i *destruiranje* i *klasnog* i *nacionalnog*, istovremeno i neproturječno. Sve ovo pod pretpostavkama o kojima smo naprijed govorili: *da se ne zamijene pozicije klasnog i nacionalnog*.

Već smo isticali da je pitanje suvereniteta, odnosno pitanje političke vlasti »lakmus-papir« za prosuđivanje karaktera društvenog odnosa i smjera društvene preobrazbe. Od svih klasa i društvenih grupa koje »konkuriraju« oko političke vlasti jedino radničkoj klasi nisu potrebne ideologijske proteze i ideologijski (zaobilazni) načini opravdavanja njezine političke moći. Nisu joj po-

[37] Interpretirajući Marxovo shvaćanje odnosa nacionalnog i klasnog, Zvonko Lerotić s pravom ističe da proletarijat u sebi bitno nosi, bez obzira na vremensku dimenziju, određene, po kojima nadilazi sav stari svijet prividnih zajednica, pa i samu nacionalnost kao jednu od njih. (Z. Lerotić, »Rad i zajednica«, »Kulturni radnik« 1/1975.)

Rad oblikuje i klasno društvo i nacionalnu zajednicu, ali kao oblike konzekvencije otuđenja — svoje vlastite uratke. Proces razotuđivanja rada jest i proces negacije klasnog i nacionalnog. Umjesto klasnog društva i nacionalne zajednice uspostavlja se *neposredovani* oblik čovjekova zajedničkog opstanka, onoga po čemu ljudi jesu i po čemu jesu *za-jedno* — *rada*.

trebna pozivanja na historijsko pravo, jer joj je učinjena historijska nepravda. Radnička se klasa ne poziva niti na prirodno pravo, a niti na transcendentni ili juridički legitimitet. *Ona je na političku moć organski legitimirana, jer sama proizvodi sve oblike moći i sve odnose moći u društvu.* Pozivanje na nacionalnu državu i nacionalni suverenitet ne treba radničkoj klasi već političkoj birokraciji za legitimiranje svoje moći posredovanjem. Radničkoj klasi za ostvarivanje njezine historijske emancipacijske uloge nije od presude važnosti kompletiranje nacionalnih i državnih suvereniteta, već joj je potrebno udruživanje u svim oblastima rada i na svim razinama, kako bi mogla raspolagati uvjetima, sredstvima i rezultatima svoga društvenog rada. Za to joj ne treba ni nacionalna, ni birokratska već njezina vlastita država — *treba joj samoupravljanje kao oblik vlastite države.*

Načelo *narodnog suvereniteta* kao tradicionalno demokratsko načelo konstitucije i vršenja vlasti (koliko god bilo formalno, jer ni svoju ishodišnu kategoriju — *narod* ne drži upitnom) još je uvijek društveno-povijesno i politički progresivnije i demokratskije od apsolutiziranja načela *nacionalnog suvereniteta*. Povijesno je iskustvo pokazalo, na tako tragičan način (nažalost i na našem tlu), da su oblici građanske vladavine poprimali maligne forme kad su opći demokratski principi zamjenjivani *nacionalnim* ili *vjerskim principom* (najčešće u simbiozi). Našu političku svijest moramo držati stalno budnom spram ovoga iskustva, jer su recidivi toga iskustva ne samo prisutni, nego se »hrane« i obnavljaju na našim proturječjima, kako nacionalnim, tako i socijalnim. Zar iskustva 1971. i 1981. o tome ne govore dovoljno uvjerljivo?

Ako se izgube jasne demarkacije između nacionalnog i klasnog, onda se, u složenoj nacionalnoj zajednici kakva je naša, još k tome opterećena socijalnim proturječjima i teškoćama, može lako skliznuti od socijalizma prema nacionalizmu. Tako se u raspravama o ustavnim

amandmanima sedamdesetih godina (u kojima su ipak bili najglasniji, a po mnogo čemu i najjasniji nacionalisti!) nerijetko poistovjećuje nacionalna (republička) državnost i samoupravljanje, dok se istovremeno sva zla etatizma pripisuju saveznoj državi, koju, *ceterum censeo*, treba razoriti. Ova shvaćanja o zloćudnoj saveznoj i dobroćudnoj, samoupravnoj republičkoj državi imaju i danas ne mali broj zagovornika.

Evo što se o dobroćudnom i samoupravnom karakteru nacionalne države pisalo 1971. godine:

U »Proslovu« »Hrvatskog tjednika« (br. 1/1971.) kaže se da će taj tjednik »nastojati da dađe svoj prilog pobjedi samoupravnog socijalizma kao jedinom putu oživotvorenja hrvatske državnosti i učvršćenju politike mešovite SFRJ«. Ovdje se, kako vidimo, samoupravni socijalizam javlja pretpostavkom i garancijom »oživotvorenje državnosti«. Izražena je ideja o republičkoj državnosti, kao vrijednosti koja nadilazi samoupravljanje. Samoupravljanje se javlja kao pretpostavka ostvarivanja državnosti. Dakle, cilj je društvene akcije ostvarivanje državnosti, tj. jačanje republičke države, a samoupravljanje je u funkciji ostvarivanja toga cilja. Budući da se izražavanje i potpunije oblikovanje nacionalnog individualiteta ne smatra pretpostavkom progresivnog razvoja, nego obrnuto, kao cilj, tj. sadržaj dugoročnije akcije i samoupravljanje i radnička klasa, kao subjekt samoupravljanja, podređuju se tome cilju. Klasa se određuje po nacionalnom kriteriju i samoupravljanje se tretira kao pitanje razvoja nacije. »Dakle, baš pobjeda samoupravnog socijalizma i baš interesi radničke klase svačke nacije, traže izgradnju socijalističkih republika kao suverenih država i to baš na teritoriju na kojem pojedina nacija čini konstitutivni narod, dakle, na području na kojem je nadpolovična većina neke nacije. A radnička klasa u takvoj nacionalnoj državi (socijalističkoj republici) ima svu vlast kao *nacionalna radnička klasa* — respektirajući prava manjinskih grupa po načelu retorizije, jer je to jedino razumno načelo u među-

narodnim odnosima.«³⁸ Dakle, radnička klasa u tako smišljenoj državi (još k tome socijalističkoj republici) ima svu vlast ne kao radnička klasa, već kao »nacionalna radnička klasa«. Tako određena »čista« nacionalna radnička klasa respektirat će prava manjinskih grupa i naravno, pripadnika radničke klase tih grupa, po načelu retorizije!! Takve teze u krajnjoj političkoj konzekvenciji idu za tim da razjedine radničku klasu ne samo na razini jugoslavenske političke zajednice,³⁹ nego isto tako u okviru pojedine republike, proglašavajući nacionalno temeljnim kriterijem. Tako strukturiranu i uređenu političku zajednicu može osigurati jedino jaka država, ali ne država kao politički instrument radničke klase, već država temeljena na nacionalnoj homogenosti. U tako koncipiranoj državi zanemaruju se prave socijalne, prije svega klasne proturječnosti, a kao povijesni subjekt oslobođenja ne javlja se radnička klasa već nacija. Više je nego očito da je u takvoj koncepciji socijalističko samoupravljanje samo paravan za najreakcionarniji i u našim uvjetima najpogubniji vid totalitarizma — nacionalni totalitarizam.⁴⁰

Teze o federaciji kao čuvaru i garantu nacionalnih suvereniteta u biti su građanske i nacionalističke. Njihovi protagonisti ne vide niti unutar nacionalnu, socijalno-klasnu diferencijaciju, a niti mogućnost međunacionalne zajednice. Federacija za njih nije zajednica nego samo instrument za osiguranje i održanje posebnih nacionalnih individualiteta. U bitnome nema razlika između ovakvih teza i onih koje se zalažu za samodovoljnost nacije, koja ne treba nikakve izvannacionalne niti međunacionalne oblike i instrumente vlastitog političkog opstanka. Ni jedni ni drugi ne vide federaciju kao

[38] Šime Đodan, »Funkcionalizam u službi dominacije«, »Kolo«, br. 1—2/1971, str. 124.

[39] Uostalom, ovdje se o jugoslavenskoj političkoj zajednici i ne može govoriti, jer je njezino razbijanje pretpostavka konstituiranja nacionalnih država, koje će svoje odnose uređivati na temelju principa koji važe u međunarodnim odnosima!

[40] Usp. Ivan Perić: »Ideje 'masovnog pokreta' u Hrvatskoj«, posebno poglavlje »Država«, što sam ga napisao u koautorstvu s autorom djela. Zagreb, 1974.

državno-politički oblik i društveni prostor samoupravne integracije, dakle, integracije radničke klase. Samoupravna integracija, međutim, nije moguća dok radnička klasa nije vodeće snaga nacije. Ako govorimo o procesima samoupravne integracije u okvirima jugoslavenskog geografskog i političkog prostora, to implicira i govor o *međunacionalnoj integraciji*; ne *nadnacionalnoj* ni *anacionalnoj*, već *međunacionalnoj*. Sve ovo pod pretpostavkom o kojoj govorimo: da je, naime, *radnička klasa vodeća snaga nacije*. Bez te pretpostavke ne može biti ni samoupravne ni međunacionalne integracije. Mogu jedino egzistirati neki oblici dogovaranja i pogađanja nacionalnih tehnopolitičkih oligarhija. Samoupravna integracija radničke klase, koja, u našim uvjetima, ne bi bila i međunacionalna integracija, zamisliva je samo pod pretpostavkom »radničko-klasnog sektaštva«. A kako je biti rada i radnika neprimjerena svaka ograničenost, zatvorenost i sektaštvo, to se i ne može govoriti o nekom *posebnom* procesu radničko-klasne integracije, koji ne bi značio i međunacionalnu integraciju, s radničko-klasnom dominacijom, dakako. Ova dominacija — za razliku od svih prethodnih — nije zbog *moći*, nego zbog *mogućnosti*, zbog *emancipacijsko-oslobodilačkih potencijala* što ih ova klasa nosi za cjelinu društva.

Zbog toga odricati jugoslavenski, dakle, i transnacionalni karakter radničkoj klasi Jugoslavije, danas i u perspektivi, znači negirati i jugoslavensko ekonomsko, političko, kulturno, revolucionarno zajedništvo. To, drugim riječima, znači jugoslavensku socijalističku samoupravnu zajednicu držati fikcijom ili političkim provizorijem.⁴¹

Kao da smo nevješti u gradnji zajednice autonomno,

[41] Nisu u protuslovlju bratstvo-jedinstvo i zajedništvo. Stoviše, bratstvo i jedinstvo temeljna je pretpostavka socijalističkog zajedništva. Ukoliko, međutim, zajedništvo potiskuje bratstvo i jedinstvo, ono može biti ime za nešto drugo, za dezintegraciju, za pretvaranje Jugoslavije u ugovornu tvorinu, s većom ili manjom »gustoćom integracije«. Ne samo da zajedništvo implicira različitosti, već opstoji na tim različitostima. Samo nacionalistička i separatistička svijest vidi u zajedništvu opasnost ponicanja različitosti i posebnosti.

samoupravno; kao da teško nalazimo »zamjenu« za državno-centralističko ustrojstvo zajednice. Samostalnost i samoupravnost kao da ispunjavamo egocentrizmom i samodovoljnošću. A upravo egoizam i autarkija iznutra razjedaju vlastito biće i ruše njegov integritet, ali i temelje zajedništva.

Na djelu je proces posvemašnje privatizacije društvenog dohotka, koji razara temelje socijalističkog samoupravnog zajedništva. Činjenica je, da političko-teritorijalni princip, dakle, princip političke vlasti, ne samo da nije izgubio na značenju nego je dobio i zahvatio sve više društvenog prostora, na kojem se zbivaju dezintegracijski procesi. Jedinstveni samoupravni produkcionni odnos i jedinstvo radničke klase Jugoslavije figuriraju više kao retorička sintagma, na radno-paradnim skupovima, nego li što egzistiraju u procesu materijalne i društvene reprodukcije. Dezintegracijski procesi u Jugoslaviji indikacija su društvenih, proizvodnih odnosa, ali isto tako snažno djeluju na te odnose. Ti procesi upućuju na to ne samo da je radnička klasa dezintegrirana u okvirima Jugoslavije, nego da ni u nacionalnim okvirima nije postala vodećom snagom nacije. Zaokupljenost avangarde pitanjem nacionalnih suvereniteta sedamdesetih godina, definiranjem i »dovršenjem« republičke državnosti, imalo je i ima dalekosežne posljedice, kako pozitivne, tako i negativne.

Državni, nacionalni, republički suverenitet, a ne suverenitet rada, obilježio je proteklo desetljeće. Kao da je prešutno prihvaćena teza o tome da je ono radničko, klasno u revoluciji već osigurano, a onom nacionalnom (ponekad i nacionalističkom) treba udovoljiti zbog »mira u kući«. A od takvog shvaćanja do podređivanja socijalizma nacionalizmu samo je jedan korak.

Građansko poimanje nacije i dijalektike nacionalnog i klasnog, sa više ili manje marksističkog verbalnog nakita, u nas je još veoma prisutno. Zaboravlja se, kao što smo već isticali, da je bitan revolucionarni subjektivitet radničke klase, a ne klasa kao puka empirijska

kategorija, kao »dio nacije«. Fiksiranje radničke klase kao nacionalne kategorije je, pored ostalog, nedijalektičko i nerevolucionarno, jer u razumijevanje postojećeg ne unosi i razumijevanje njegove promjene i nestajanja.

Misliti o naciji kao vječitoj kategoriji može samo nacionalistička svijest. To je, uostalom, i prirodno, jer ona i opstoji na toj pretpostavci. Međutim, »logika marksističke teorije posve je drugačija od nacionalističke logike, jer se zalaže za odstranjenje i oslobođenje čovjeka od svake povijesno uvjetovane ograničenosti i veza-nosti«. ⁴²

Kad je riječ o dijalektici nacionalnog i klasnog, mogli bismo postaviti i ovakvo pitanje: zašto političar-praktičar u našim uvjetima ne može konzekventno misliti kraj nacije? Nacija je »materijal« na kojem on radi i kojim gradi svoju poziciju (to nije, naravno, samo nacija, ali je u značajnoj mjeri i nacija). Odgovoran je za »stanje i odnose« među nacijama, ovdje i sada, pa i ne može misliti s onu stranu nacije i mimo logike vlastite pozicije. Ako i učini takav »misaoni izlet«, onda, na neki način, iznevjerava vlastitu poziciju »posredovanja aktualitetu«. ⁴³ Revolucionar bi, međutim, morao misliti dato i zadato. Uostalom, ono što ga čini revolucionarom to je sjedinjavanje teorijske i praktične komponente. Dakako, revolucionarna praktičnost nije samo praktičnost za danas, kao što ni revolucionarna praksa nije neosviještena i slijepa za sutra.

Ono što je u temeljima stvaranja socijalističke Jugoslavije i što mora biti konstanta u njezinu razvoju, to su dvije komponente: nacionalna i klasna. Drugim riječima, Jugoslaviju socijalističkom samoupravnom zajednicom čini samoopredjeljenje naroda i vlast radničke

[42] Ivan Urbančić, »Kraj naroda kao predznak zbivanja nove epohe«, »Kulturni radnik«, br. 6/1981.

[43] Kada su u jednom televizijskom razgovoru novinari rekli Vladimiru Balkariću da je ugledni revolucionar, teoretičar, državnik i političar, on im je otprilike ovako odgovorio: da li sam revolucionar i teoretičar o tome će suditi drugi, ali se ne bih složio da sam političar. Političar je čovjek's operativnim političkim funkcijama svakodnevnog posredovanja, što sam ja izbjegavao da budem.

klase. Ni jedna se od ovih komponenti ne može dovesti u pitanje a da se ne ugrozi opstojnost Jugoslavije i njezin socijalistički samoupravni karakter.

Ako govorimo o jugoslavenskoj federaciji kao socijalističkoj samoupravnoj zajednici, onda je odlučujuće pitanje jedinstva produkcionog odnosa — jedinstveni samoupravni produkciono odnos, koji podrazumijeva jedinstvo radničke Jugoslavije. Bez toga jedinstva nema dominantne uloge radničke klase u društvenoj reprodukciji, a to znači da nema ni jedinstvenog produkcionog odnosa ni samoupravljanja. Samoupravljanje naroda ne može »zamijeniti« ni »kompenzirati« samoupravljanje klase. Štoviše, takvo samoopredjeljenje i nije moguće ako radnička klasa nije dominantna snaga svake nacije. »Kompletiranje« nacionalnih suvereniteta u kojima radnička klasa nije hegemon, zakonito proizvode nacionalne politokracije, a radničku avangardu gura na kolosjek nacionalne partije.⁴⁴

I zbog federativnog ustrojstva (određenog nacionalnim pluralitetom) i zbog karaktera temeljnog društvenog odnosa, naš model političke konstitucije mora biti, kao što smo već isticali, kombinacija radno-funkcionalnog i političko-teritorijalnog principa. »Čisti« model izveden iz samo jednog principa dovedio bi u pitanje ili temeljni društveni odnos, ili federativno ustrojstvo, a u krajnjoj konzekvenciji i jedno i drugo! Naš je model ustavnog i političkog sistema u svojoj operacionalizaciji više u funkciji »ravnoteže moći« između posebnih jedinica, republika i pokrajina, a manje je u funkciji udruženog rada i temeljnog društvenog odnosa. Ako je i bila nakana »autora modela« (a nema razloga sumnjati da je bila) da se pored ove ravnoteže moći osigura dominantna društvena pozicija stvaraocima dohotka, praksa je apostrofirala, a u nekim aspektima i apsolutizirala prvo na račun drugoga. Na planu konstitucije i vršenja vlasti »demokracija partikularizama« potisnula je i tra-

[44] Sistemska pozicija partije i ponašanje komunista daju dosta elemenata za bojazan, da smo na opasnom putu takve transformacije avangarde.

dicionalni demokratski princip većinskog odlučivanja i princip suvereniteta rada. Čovjeku kao *biću rada* i *biću zajednice* nisu osigurana (sistemskom izvedbom) ona prava, koja su mu osigurana kao pripadniku nacije. Princip nacionalnog pariteta uzima sve više maha i prostora radnom i demokratskom principu.

Spomenimo samo jedno područje gdje se apsolutizacija nacionalnog, paritetnog principa može pokazati pogubnom — kadrovska politika. »Raste broj karijerista koji računaju na etničke i druge kvote, preuzimaju politiku kao drugu ili prvu profesiju, a selektivne kriterije avangardne partije uzimaju kao ritualnu lijevu frazu«.⁴⁵ Nije teško vidjeti da će mnogi iza lijeve fraze zastupati nacionalizme, separatizme i regionalizme, jer im oni u ključnoj kombinatorici, osiguravaju sigurnu promociju. Ovo je tim značajnije što su drugi kanali društvene promocije suženi ili začepljeni. Prenaglašavanje nacionalnoga indikacija je dominiranja građanskih elemenata u konstituciji zajednice. S ovog bi se stajališta moglo braniti tezu da je reforma federacije koja je slijedila privrednu reformu šezdesetih godina, pokazatelj krize temeljnog društvenog odnosa (samoupravljanja), ili je, pak, prešutno priznanje da se tek treba »vratiti« nekim građanskim pretpostavkama društvene reprodukcije i organizacije, kako bi se »uhvatio zalet« za bitno novu konstituciju i organizaciju društva. *Nacionalno* je, i po svojoj povijesnoj genezi i po svome karakteru, vezano uz *građansko*, pa je svako zagovaranje i preferiranje nacionalnoga znak restauracije (ili uspostave) građanskog odnosa.

U nas se paralelno odvijaju dva procesa: *socijalno-klasnog mixtura* i *nacionalne diferencijacije*. Uz proces amalgamiranja radničke klase i društvenih slojeva, koji su objektivno u poziciji »kontra-klase«, u pojmu »radnog naroda« i »radnih ljudi«, tekao je paralelni proces nacionalne profilacije i konstituiranja nacional-

[45] Vjeran Katunarić, »Jugoslavija kao etničko društvo«, »Sociologija«, br. 2—3/1982.

nih suvereniteta (država). Ovaj objektivni proces »zakonito proizvodi« i nacionalističke teze o državi kao emanaciji nacionalnog bića. Nacionalna država onda i nije izraz klasnih proturječnosti, nego je to »svoja država — domovina«. Ovo nacionalističko »posvojenje države« prije svega znači polito-birokratsku manipulaciju s narodom, kako bi se u ime onoga nacionalnog uzurpirala vlast. Nosioći nacionalnog suvereniteta (doduše, češće odabrani nego izabrani) nadomještaju nosioce organškog legitimiteta.

Da se još jednom podsjetimo nekih ustavnih principa. »Radni ljudi i narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu s njihovim ustavnim pravima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, kada je to, u zajedničkom interesu, ovim ustavom utvrđeno« (Osnovna načela, glava I). Poznato je da je temeljni princip odlučivanja u federaciji, princip dogovaranja i sporazumijevanja republika i pokrajina. Nešto dalje, u glavi IV. Osnovnih načela kaže se da u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji sva vlast pripada radničkoj klasi u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela, te da socijalistička samoupravna demokracija predstavlja *poseban oblik diktature proletarijata*. Ako bi ova odredba o vlasti radničke klase i socijalističkoj samoupravnoj demokraciji kao specifičnom obliku diktature proletarijata slijedila logiku citirane glave I. Osnovnih načela, onda bi se u glavi IV. moralo govoriti o *pluralitetu radničkih klasa i diktatura proletarijata*, jer se diktatura proletarijata ne može ostvarivati sporazumijevanjem republika i pokrajina, već dominantnom pozicijom proizvođačke klase u cjelini društvene reprodukcije. U krajnjoj konzekvenciji udruženi se rad ne dogovara i nema se što dogovarati oko sadržaja i oblika zajednice; ako je udruženi rad(nik) na djelu, *on zajednicu proizvodi, a ne ugovara je*. Dogovaranja je uvijek *izvanjsko, posredno, političko* uspostavljanje određenih oblika zajednice (posredovanje otuđenim oblicima). To, naravno, ne znači da su ideološki

oblici posredovanja beznačajni kao oblikovatelji stonovitih integrativnih elemenata sistema. Oni, štoviše, mogu djelovati i na sferu rada kao organsku integrirajuću moć zajednice. U nas je u krizi i jedna i druga sfera. U krizi je, naime, ideologija rada kao određujućeg i integrirajućeg momenta zajednice, a u prodoru su druge privatno-vlasničke, građanske ideologije, među kojima ideologiji nacionalizma svakako ne pripada zadnje mjesto. Naprotiv! Nacionalizam je u nas »*integrirajuća ideologija*« za čitav sklop antisocijalističkih ideja i nastojanja.

Samoupravljanje (pa i »samoupravni federalizam«) bez dominantne društvene pozicije radnika nije moguće; ono, štoviše, može biti prazna ideološka ljuštura u koju se svašta može smještati, i iza koje se mogu zaklanjati različite antisamoupravne snage i solucije. *Bez odlučujućeg društvenog autoriteta radnika* (suvereniteta rada), *narodu treba vođa, a vođi treba narod i država*.⁴⁶

Na razini federacije nije sistemski osigurano odlučivanje radnika o cjelini dohotka. Radnika zastupa njegova nacionalna država (republika ili pokrajina), pa umjesto odlučivanja radnika imamo pogađanje nacionalno-državnih politokracija.⁴⁷ Smisao i socijalistički sadržaj federalizma ne iscrpljuje se u tome da radnik bude predstavljen u federaciji jedino putem nacionalnog (republičkog, pokrajinskog) predstavništva. Pa i kada bi republike i pokrajine doista bile izraz dominantnog interesa radničke klase, za konstituiranje Jugoslavije kao socijalističke samoupravne zajednice nije dovoljno i ne bi bilo dovoljno posredno predstavništvo radnika u organima savezne države. Radničko-klasni interes jedina je kohezijska veza koja može nadvladati republičko-pokrajinske i druge regionalizme i antagonizme.

[46] Ili, kako kaže Brana Crnčević: Dobar vođa traži bilo kakav, može i mali narod — državu posjeduje!

[47] Evo što o tome kaže autentični svjedok — predsjednik Skupštine SFRJ Raif Dizdarević: »Što je to ako prilikom usaglašavanja rezolucije u jednoj republici sjedi krug najodgovornijih ljudi na telefonskoj liniji sa delegacijom svoje republike u Vijeću republika i pokrajina i taj krug ljudi daje instrukcije o svim pitanjima« (usp. »Oslobođenje«, od 4. 2. 1984.)

Inzistiranje na razlikama i specifičnostima tamo gdje ih nema ili gdje bi trebalo raditi na njihovu prevladavanju ne dolazi od proizvođača društvenih vrijednosti nego od posrednika tih vrijednosti. »Volja za moć« naših »samoupravnih naciokracija«⁴⁸ hrani se retrogradnom sviješću, a realnu podlogu svoje opstojnosti nalazi u *posredovanju*. To, između ostaloga, znači da su naciokracije i glavni »proizvođači i liferanti« nacionalizma. Bez produciranja nacionalizma i bez posredovanja u njegovu »smirivanju«, naciokracija gubi svoj *raison d'être*.

Retrogradna nacionalistička svijest o kojoj govorimo ne obitava samo iza prašnjavih korica, na periferiji kulture, u ilegali. Ona je ponovo bučno zakoračila na javnu scenu. Ako već ne možemo reći pod zaštitom oficijelne »samoupravne ideologije«, a ono sigurno možemo reći bez primjerene kritičke distance spram nje. Tu je kritičku distancu ponekad i teško iskazati, jer nam ni stanovite demarkacije između nacionalnog i klasnog nisu sasvim jasne. Reći danas da je nacija historijska pojava, osuđena, kao i sve povijesno, na trajanje, dotrajavanje i nestanak, da je nacija otuđeni oblik čovjekova bivstvovanja, a ne način njegova ljudskog potvrđivanja, da je nacionalna zajednica surogat zajednice; reći to danas kada je u opticaju (i »na snazi«) gotovo bismo rekli oficijelni politički stav, da je kompletiranje nacionalnih suvereniteta (država) zadnja riječ društvenog progresa i samoupravnog socijalizma, to bi bilo ravno svetogrđu.⁴⁹ Vraćanje na pozicije ranog građanstva i nacionalnog romantizma, mi nerijetko nazivamo nacionalnom emancipacijom i samoupravljanjem, zaboravljajući pri

[48] Ovu sintagmu, koja »sjedinja« bitno različite pojmove — samoupravljanje s nacionalizmom i birokratizmom, preuzeo sam od književnika Mirka Kovača (vidi njegov intervju »Borbi« od 10—11. 3. 1984.).

[49] Da je *biti političkog* (dakle, po zajednicu određujućega) *ono nacionalno*, a ne *ono klasno*, o tome svjedoči ne samo naša prosječna politička svijest, nego i krivični zakon! On bitno drugačije kvalificira uvredu na *nacionalnoj*, nego na *klasnoj* osnovi. Nisam još čuo da je netko krivično odgovarao zato što je nekom opsovao »radničku majku«, a ako je i odgovarao, onda to nije bilo zbog onog »radničku«, nego zbog onog »majku«. Naprotiv, ako nekome opsjete majku uz spominjanje nacionalne pripadnosti, onda ćete svakako odgovarati i to ne toliko zbog onoga »majku«, koliko zbog nacionalne atribucije!

tome da je već građanski sistem nemilosrdno, u paramparčad razbio sve nacionalne romantizme, separatizme i ograničenosti, gurnuvši ih na periferiju zbivanja suvremenog svijeta i građanskog načina proizvodnje života.

Nacionalni karakter radničke klase nije se nikada, barem ne u marksističkoj tradiciji, vezivao isključivo i bitno uz naciju kao naciju, već uz nacionalnu ekonomiju i nacionalnu državu. Ovdje pojam nacionalnog ne znači toliko *ethos* koliko *polis*. Imaju li, onda, radnici domovinu? Nemaju, ili, bolje: *još je nemaju*. Ne zato što bi radnici bili anacionalni, već zato što domovinu imaju drugi, dakle, ne oni koji je radom stvaraju, već oni koji rezultate njihova rada posreduju. Njima, dakako, odgovara što radnici nemaju domovine, jer kad je radnici doista budu imali onda padaju sve egide, ideološke manipulacije i mistifikacije u kojima se s nacijom i domovinom moglo manipulirati. Kad radnici budu »imati domovinu« to će značiti da iščezavaju suprotnosti unutar nacije, što je pretpostavka prevladavanja — ukidanja suprotnosti među nacijama. Drugačije poimanje nacionalnog karaktera radničke klase i njezine vezanosti uz nacionalnu državu i zavičajnost, nije ništa drugo nego podređivanje klasnog nacionalnom, odnosno podređivanje socijalizma nacionalizmu. Ne smijemo zaboraviti da od *nacionalno-državnog socijalizma* do *državnog nacional-socijalizma* nije tako dugi korak kao što se nekim zagovornicima »metafizike nacije« i nacionalnog etatizma može činiti.

Kao što načelo pariteta u predstavljanju nacionalnih interesa na razini federacije označava *nacionalni pluralitet*, tako isto primjena ovoga načela u predstavljanju klasnih interesa označava *pluralitet radničkih klasa*. U takvim uvjetima teško da se može govoriti o jedinstvenoj radničkoj klasi i o jedinstvenom interesu radničke klase. Može se, u najboljem slučaju, govoriti o stanovitom mjeri *zajedničkog interesa*, i to u onoj mjeri u kojoj se dodiruje osam interesnih krugova. Ostvarivanje jedinstvenog interesa radničke klase na razini federacije sistemski nije osigurano. Zato se ne treba čuditi što se

udruženi rad svrstava u okvire i pod zaštitu nacionalne države ili lokalne zajednice.

Umjesto radničko-klasnog »prisvajanja nacije«, umjesto procesa poradničenja — samoupravljanja, nova je konstitucija sistema potakla proces *homogenizacije i etatizacije nacionalnog* (regionalnog) interesa. To se, svakako, zbiva mimo osnovnih intencija sistema, ali isto tako ima pokriće u njegovoj operacionalizaciji.

Nacionalna ekonomija ili dezintegracija?

Nacionalna je ekonomija sinonim za *političku ekonomiju*, vezana je, dakle, za *polis*, a ne za *etnos*. Etimološki ova složenica grčkog porijekla: *polis* — *oikos* — *nomos*, označava racionalno upravljanje i gospodarenje privredom zajednice,⁵⁰ dakako, političke zajednice, jer je u grčkoj tradiciji zajednica i moguća jedino kao politička zajednica.

Teze o nacionalnim ekonomijama u nas impliciraju *pluralitet političkih zajednica* u Jugoslaviji, *ali ne i Jugoslaviju kao političku zajednicu*. To je i logično, jer se politička zajednica poistovjećuje s nacionalnom zajednicom. Ovakvo shvaćanje nije usamljeno i nije samo predmet sporenja među teoretičarima. Ono ima i svoje političke zagovornike, pa su stoga i konzekvencije po cjelinu materijalnih i društvenih odnosa dalekosežne.

Budući da nam je osnovna nakana u ovome radu kritička analiza ustavnog i političkog sistema, moramo postaviti pitanje: jesu li zagovor i praksa nacionalnih ekonomija »ilegalni« ili »antisistemski«? Odmah ćemo odgovoriti da nisu ni ilegalni ni antisistemski. Treba i ovdje reći ono što smo naprijed isticali pri analizi pojava dezintegracije, da je, naime, »izvedbeni projekt« sistema išao u mnogome mimo i protiv njegova idejnog

[50] Usp. Marin Cerovac, *Politička ekonomija*, Školska knjiga, Zagreb, 1980, str. 1. U širem značenju ona označava odnose među ljudima u proizvodnji materijalnog života.

koncepta. To znači da nije fragmentacija i dezintegracija ekonomskog sistema bila u »idejnom predlošku«, ali svakako nalazi uporište u sistemskoj operacionalizaciji. Sistem je upalio zeleno svjetlo za ekonomsko kompletiranje političkih (nacionalnih) suvereniteta. Nakon takvog svjetla doista je otpočela utrka tko će prije svoj politički suverenitet ispuniti opipljivim ekonomskim sadržajima. Nezajažljiva glad za investicijama o tome uvjerljivo govori. Za investicije se odvajalo i do 40% nacionalnog dohotka!! Samo Socijalistička Republika Hrvatska investirala je u razdoblju 1976—1980. godine 723 milijarde (novih) dinara, ili, preračunato, oko 24 milijarde dolara.⁵¹ Dakle, samo je SRH u četvorogodišnjem razdoblju investirala više nego što iznosi ukupni jugoslavenski dug inozemstvu! Još prije pet-šest godina mi smo se »na sva usta« hvalili kako je Jugoslavija najveće gradilište u Evropi. Bilo bi bliže istini kazati da smo bili najveće tamanilište društvenih (uglavnom još nezarađenih) sredstava. Investiciomanija je bila nerazdvojna pratilja autarkije. Nacionalni su lideri tako gradili sebi spomenike (pokazalo se, doduše, od fragilnog materijala, čije ponijeklo i strukturu ovdje iz puke pristojnosti nećemo spominjati).

Nacionalna je ekonomija u našim uvjetima »*ekonomija feuda*«. To, pored ostaloga, znači da je ona i drugo ime za politički dirigitiranu ekonomiju, za političko okivanje ekonomije i ekonomskih zakonitosti, kako bi se malim, ali sigurnim dozama hranila provincijska volja za moć i kako bi se izbjegao rizik što ga eventualno može proizvesti »puštanje s lanca« tržišnih mehanizama. Sputavanje ekonomskih zakonitosti i tržišnog mehanizma dolazi i iz »onih ekonomskih i političkih krugova što strahuju da će tržište jugoslavenskoj privredi i njezinoj radničkoj klasi jasno locirati prava žarišta pogreš-

[51] Ovaj podatak od 723 milijarde dinara iznio je Jure Bilić, član Predsjedništva CK SKJ u svom govoru u Splitu, u povodu proslave 40 godina formiranja VIII. korpusa NOVJ, 30. 10. 1983. godine. Dolarski iznos izračunali smo po kursu s kraja 1980. godine: 1 USA dolar = 30 din. Ne raspolazemo podacima za ostale republike i pokrajine, ali situacija vjerojatno nije bitno drugačija.

nih investicionih odluka, njihovih nosilaca i onih društvenih privilegija i ponašanja iz kojih je izrasla sadašnja privredna kriza.⁵²

Zagovor i praksa naših nacionalnih ekonomija, presijecanje prirodnih robnih tokova, zatvaranje tržišta, teritorijalizacije dohotka, znače političko uspostavljanje i zaštitu svojevrsnog republičkog (pokrajinskog) *državnog vlasništva*. To je valjda način »konzumacije« prava na otcjepljenje: mada otcjepljenje nije formalno sprovedeno, ono se *de facto* zbiva svakodnevno. Ako ništa drugo onda je to sigurno »otcjepljenje« od zdrave ekonomske pameti i od modernih tokova privređivanja.

Neki postupci između naših osam administrativno razbijenih privreda nemaju nikakve logične veze ni s politikom, ni su ekonomijom, već jedino s — psihijatrijom!⁵³ Mi bismo ipak rekli da ti postupci imaju veze s politikom. Štoviše, oni su njezino zakonito čedo. Jedinstveno jugoslavensko tržište ne može biti stvar pogađanja osam nacionalnih ekonomija. Ono je ekonomska i politička osnovica samoupravnog udruživanja rada i sredstava, a to znači pretpostavka i materijalna osnova našeg zajedništva. Jedinstvo tržišta ne narušavaju ekonomski tokovi, jer bi se to protivilo njihovoj imanentnoj logici. To se narušavanje i dioba zbiva *prevlašću politike nad ekonomijom*. Samo apsolutizam političke moći može odlučujuće utjecati na ekonomske tokove. Kako je u prirodi svake suverene vlasti da postane apsolutna, to su ovo njezino svojstvo u proteklih desetak godina, demonstrirali (s katastrofalnim posljedicama po ekonomiju!) i naši suvereni politički entiteti — republike i pokrajine.

Tužne primjere što ih proizvode naše nacionalne ekonomije susrećemo na svakom koraku. Nije možda najtužniji, ali je svakako ilustrativan, indikativan primjer jugoslavenskih željeznica. (Ovo »jugoslavenske« ostalo je valjda po inerciji ili zbog nedostatka farbe). Tako čita-

[52] Drago Buvač, »Proizvodnja 'desnice'«. »Intervju«, 25. 5. 1984.

[53] Ovo je izjavio Branko Horvat u intervjuu NIN-u 8. 1. 1984.

mo u javnim glasilima da ugalj od Banovića do Beograda, na relaciji dugoj oko 200 km, putuje i po pet-šest dana! Na toj se relaciji, vukući isti ugalj, smijene *četiri lokomotive*: bosanska, hrvatska, vojvođanska i srpska!!! Varate se ako mislite da su u kvaru lokomotive — u kvaru je nešto drugo.⁵⁴ Po istoj logici ovih lokomotiva koje čitav društveni vlak (a ne samo onaj s ugljenom) vuku unazad, komponirani su i drugi privredni sistemi. Trebalo je valjda, u strahu od unitarizma, i elektro-energetski sistem ispresijecati na osam mjesta, da u naše domove i tvorničke hale ne bi — ne daj bože — potekla kužna unitaristička struja!

Naše »moderne« diobe i dezintegracije nisu samo naša unutrašnja stvar (koliko god to sebi u zaslugu upisivali neki gorljivi borci za »samostalnost i samoupravnost« republika i pokrajina). One imaju i svoje vanjske poticaje i konzekvencije, rezultat su i utjecaja stranih imperijalnih sila i interesa, kojima nije, doduše, stalo do toga da se Jugoslavija raspadne, već da podijeljena bude *ovisnik* o njihovim (ekonomskim, političkim, kulturnim, ideološkim) pilulama i injekcijama. Kako inače tumačiti tako drastične dezintegracijske procese. Izvan je ekonomske i svake druge logike (osim usuda i logike balkanizacije kao kriterija samostalnosti) da su naše republike i pokrajine tako užurbano osiguravale attribute svoje državnosti i nezavisnosti *unutar Jugoslavije*, a

[54] Sjećam se, još iz osnovne škole, stihova o željeznici: »puše, stenje, zviždi, juri...« Za našu bi se željeznicu danas moglo reći da »puše i stenje«, ali se nikako ne bi moglo reći da juri. Dok Evropom doista jure vlakovi brzinom od 150—200, pa i 250 km na sat, mi smo zadržali brzinu iz 1939. godine 80—90 km! No, mi imamo zato kompenzaciju na drugoj strani — u organizaciji. U okviru jugoslavenskih željeznica danas djeluje 365 OOUR-a za svaki dan u godini jedan OOUR! Samo na magistralnoj pruzi Jesenice—Devčelija djeluju 52 OOUR-a. Za svaki tjedan OOUR jedan! Svaki OOUR, dakako, ima svoju politiku i svoju ekonomiju. Slična je situacija i u »jedinstvenom« (!) PTT sistemu Jugoslavije. Ovaj je sistem razdijeljen na 340 OOUR-a, od kojih svaki ima *pravo veta*. Tako se krajem 1983. godine dogodilo da se jedan OOUR sa 49 zaposlenih izjasnio protiv sporazuma o uređenju međusobnih ekonomskih odnosa i time prisilio ostalih 339 OOUR-a sa 60.000 zaposlenih da dva puta ponavljaju referendum! Ako ostavimo po strani pitanje koliko to košta, ne možemo a da se ne upitamo: je li ova »tiranija manjine« oznaka samoupravljanja ili je to njegova blokada?

istovremeno do grla upadale u živo blato licencnih i financijskih zamki *međunarodnog kapitala*. Stupali smo, dakle, u *ponižavajuće odnose zavisnosti* »vani«, da bismo »unutra« mogli mahati zastavama (a i one su nam od uvoznog platna) samostalnosti, nezavisnosti i suvereniteta! Ne ugrožava nas, dakle, naša inferiornost u odnosu na razvijeni svijet i ovisnost o međunarodnom kapitalu,⁵⁵ već nas ugrožava narod s kojim dijelimo zajedničku sudbinu već desetljećima!! Ukrašavamo svoj nacionalni i politički plašt atributima samostalnosti i suverenosti da bismo Srbe zaštitili od Hrvata, Hrvate od Srba, Slovence od Makedonaca, Vojvođane od Crnogoraca....!

Naše je republičko-pokrajinske suverenitete trebalo i *devizno osamostaliti*, pa su u tu svrhu stvorene republičko-pokrajinske devizne bilance. Samo zbog kaosa koji je vladao i vlada na području deviznog poslovanja, Jugoslavija, po nekim proračunima, gubi oko 700 milijuna dolara godišnje. Da bismo demonstrirali »deviznu samostalnost« i nacionalne ekonomije, mi istovremeno *izvozimo i uvozimo*: pšenicu, naftu, šećer, drvo, gumene proizvode.⁵⁶ I to izvozimo, *nota bene* »po svaku cijenu« (to nam je čak izvozni poklič). Nije čudo da je ta cijena rezultat — ucjene stranog partnera. Uostalom, i nije teško ucjenjivati onoga tko proklamira izvoz po svaku cijenu. Uvozili smo i uvozimo, naravno, po cijeni na koju također ne možemo bitnije utjecati. Bilo bi kudikamo manje štete (barem ekonomske) da je proklamirana i sistemski statuirana samostalnost republika i pokrajina i ekonomskim instrumentarijem konzekventno dovedena do kraja: da, primjerice, Hrvatska Makedoniji prodaje naftu za devize, ili da Vojvodina prodaje Bosni pšenicu za devize. Tako bismo barem smanjili brige i troškove

[55] Moderni tokovi integracije idu sve više mimo nas. Štoviše, u nas je na djelu proces dezintegracije. Nema dvojbe da nas i to čvrsto prikića za dno evropske ljestvice, još smo tridesetih godina bili među tri-četiri najnerazvijenije zemlje Evrope, a tu se nalazimo i danas!

[56] Ovoga se proljeća (1984.) moglo pročitati da će SR Hrvatska uvoziti određene količine mlijeka iz Mađarske i SR Slovenije! Ovo, dakako, nije *lapsus linguae*, nego *lapsus policae*.

da po svijetu tražimo devizne kupce, »po svaku cijenu«, odnosno da po svijetu kupujemo, nerijetko, po znatno višim cijenama, ono što smo malo prije prodali. Ovako svojstvo izvoznika priznaje se, *de facto*, onome tko su-proizvodi ovaj gubitak od 700 milijuna dolara, a ne onome tko bi taj gubitak mogao umanjiti!

Teritorijalizacija dohotka koja se zbiva pod ravnanjem tehno-birokratskih oligarhija, možda je, sa stajališta jedinstvenog samoupravnog produkcionog odnosa, najopasniji vid *njegove privatizacije*. A ta će teritorijalizacija biti na djelu (pa možda i sve drastičnija) sve dok odlučujuću moć u raspodjeli dohotka budu imale posredničke strukture izvan sfere materijalne proizvodnje. Potpuno je neprirodno očekivati od ovih struktura da dohodak »spuste do radnika«, jer time gube kontrolu nad njima, a time i svoju društvenu moć. Nacionalne ekonomije nisu u ovakvim uvjetima garancija radnikove kontrole nad dohotkom, već kontrole različitih nacionalnih i regionalnih elita, kojima ono »nacionalno« služi samo kao alibi i legitimacijska osnova vlasti. A upravo zbog osjetljivosti ove osnove u našem društvu, ona se najlakše zloupotrebljava u svrhu uzurpacije moći.

Dohodak je po svojoj biti *anacionalan*, on kao rezultat rada ima *opći karakter*. Njegova »*nacionalizacija*« jest oblik *privatizacije*, a ne *podruštvljanja*. Prekrivanje dohotka nacionalnim plaštem jest oblik njegove mistifikacije. Temeljna je svrha ove »*nacionalizacije*« i mistifikacije dohotka razjedinjavanje klase kako bi se u posredovanju moglo imati u rukama odlučujuće poluge moći.

Jedino interesima republičko-pokrajinskih i lokalnih tehno-birokracija odgovaraju autarkične privredne strukture i različiti oblici zatvaranja. To su oni okviri do kojih doseže njihova kontrola i njihova moć posredovanja. Istini za volju treba reći da stanoviti oblici zatvaranja i teritorijalizacije dohotka mogu odgovarati i trenutnim empirijskim interesima radnika. S ovim interesima ne samo da računaju tehno-birokratske strukture

nego u tome smislu i vrše indoktrinaciju radnika, jer temelj opstojnosti i moći ovih struktura i nije dugoročni i historijski interes radničke klase, već dnevni empirijski interes s kojim se može manipulirati. Opasnost je takve manipulacije tim veća što je radnik doveden do ruba materijalne egzistencije.

Teza da je nacionalna ekonomija oblik i instrument pomoću kojega nacija vlada svojim viškom rada i nacionalnim bogatstvom u biti je nacionalistička (građanska, privatno-vlasnička) mistifikacija dohotka. Što je to »svoj višak rada« i kako nacija s njime raspolaže? Ako s tim famoznim viškom rada i nacionalnim bogatstvom ne raspolažu nemaju organsku legitimaciju. Ustavom proklamirane strukture (uključujući i »nacionalnu državu«) kojima nacija služi kao pokriće jer za moć s kojom raspolažu nemaju organsku legitimaciju. Ustavom proklamirana odgovornost republika i pokrajina za vlastiti razvoj poslužila je kao legitimacijska osnova vlasti republičko-pokrajinskih političkih struktura. To je čini se bila i legalna osnova za teoriju i praksu nacionalnih ekonomija. Zaboravlja se pri tome da Ustav istovremeno utvrđuje odgovornost republika i pokrajina za razvoj Jugoslavije kao cjeline. Ova se »dvostruka« odgovornost ne da apsolvirati — kako to neki predlažu — *nacionalnim ekonomijama i jedinstvenim jugoslavenskim tržištem*. Ovo nije moguće iz najmanje dva razloga: *prvo*, različite nacionalne ekonomije mogu se susresti jedino na *zajedničkom tržištu* i *drugo*, nije moguća Jugoslavija bez jugoslavenske ekonomije (kao što, uostalom, nije moguća ni jedna politička zajednica bez svoje ekonomije).

Nacionalna ekonomija ne treba ni naciji, ona više služi kao izgovor »reprezentantima nacije« za *političko zatvaranje*. Svo je naše dosadašnje iskustvo pokazalo — i ono koje hrabri i svijetli i ono koje opominje — da je nacionalna država preuzak okvir za svestranu samoidentifikaciju i afirmaciju nacije. »Umesto svestranog povezivanja u ekonomiji i ukupnom društvenom životu, na delu je proces zaokruživanja republičkih i pokrajinskih

privreda, koji je regresivan u odnosu na pretpostavku ekonomskog razvoja što ih je kapitalizam već bio osvojio. Takva linija razvoja nije u saglasnosti sa interesima radničke klase, ali usprkos tome što mnogi tako ne misle, niti sa nacionalnim interesima. Proizvođački i radni slojevi čine najveći deo svake nacije, a njihovi interesi trebalo bi da budu osnovna determinanta nacionalnih interesa.«⁵⁷

Shvaćanja po kojima naše nacionalne ekonomije provode »moderni protekcionizam«, nisu točna utoliko što se tu ne radi o *modernosti*, nego o *preživjelosti*. Tamo gdje danas u svijetu provode integraciju dojučerašnji neprijatelji, mi demonstriramo »balkanizaciju« — primitivizam i razmravljenost. Čak i one privredne sisteme koji su ekonomski i tehnološki nedjeljivi (saobraćaj, energija, telekomunikacije), mi smo uspjeli razbiti i razdijeliti. Na ovom, geografski i privredno relativno malom području, imamo osam elektroprivrednih sistema, osam željezničkih organizacija, itd.⁵⁸

Povijesno kašnjenje, te »sindrom osporavanja« pri konstituiranju nacionalnih država i »kompletiranju« nacionalnih suvereniteta, o kojem smo govorili, nije moglo ostati bez dalekosežnih posljedica po ekonomski i ukupni društveni razvitak i odnose u zajednici. A da bi nevolja bila veća, mi smo taj hendikep proglašavali vrlinom i shodno tome se ponašali! Izrazite centrifugalne tendencije nerijetko smo označavali kao samostalnost, a potencijalne i aktualne konflikte kao »bogatstvo različitosti« i gotovo kao naše »komparativne prednosti«.

Razgovor o našim nacionalnim ekonomijama mora ponovo u diskusiju vratiti pitanje: *što je to Jugoslavija?* Nacionalne ekonomije, imanentnom logikom, proizvode »svoje klase«, »svoje ideologije«, »svoje partije«, na koncu svoje političke zajednice. Ne mogu nacionalne ekono-

[57] Špiro Galović, »Radnički i nacionalni interesi«, NIN, 2. 1. 1983.

[58] Nastavimo li ovako, nije daleko dan kada ćemo, prema »specifičnim nacionalnim i republičko-pokrajinskim interesima«, razmaknuti, odnosno suziti željezničke tračnice! I time ćemo, valjda, demonstrirati svoju samostalnost i samoupravnost!

mije organski »proizvoditi« jugoslavensko zajedništvo, niti Jugoslaviju kao jedinstvenu političku zajednicu. Jugoslavija se u takvim uvjetima može jedino instrumentalno-politički, dakle, izvanjski »osiguravati«.

Tamo gdje hoće imati *svi sve, na svome* i to *odmah*, tamo se ne može govoriti o zajednici ni zajedništvu: *tamo se sa zajednicom ne računa*.

»Kao građanin Jugoslavije uvijek sam iznova šokiran kako se o istim fenomenima ekonomskog razvoja Jugoslavije u raspravama koriste različiti podaci i na njima temelje različite politike. Takav 'brak' naučne egzaktnosti i političkog voluntarizma kao da mnoštvo ljudi ostavlja već potpuno ravnodušnim, a protiv njega se i u nauci i u politici treba boriti svim silama. Socijalističko samoupravljanje nema budućnosti ako ne izađe iz toga kruga.«⁵⁹ Ravnodušnost o kojoj govori Drago Rokšandić već je dobrano nadomjestila šok i postala normalnim stanjem naše svijesti. Nacionalni i regionalni interesi postali su najznačajnijim znanstvenim parametrima: *istine se ne istražuju, one se naručuju*. Naše se znanstvene institucije i znanstveni radnici često žale da ih društvo ignorira. To je samo jedna strana istine. Znanstvene su institucije, nerijetko, upregnute u kola parcijalnih interesa, a znanstveni radnici daju »znanstvenu i stručnu podlogu« već unaprijed zgotovljenim političkim odlukama. Istina, u nas ima i moćnih i samovoljnih, ali nema takvog moćnika ni samovoljnika koji bi na sebe preuzeo odgovornost za goleme investicije (Obrovca, Fenija i dr.) bez odgovarajućih znanstvenih i stručnih podloga i ekspertiza.

Sistemske su inovacije u nas bile mnogo učestalije i brže od sposobnosti naše adaptacije na promjene. Danas je ta diskrepancija, s obzirom na širinu i radikalnost promjena, posebno naglašena. Tako se uvijek iznova čudimo što se samoupravni pluralizam interesa transformira (i transponira) u pluralizam političkih interesa. Čuđenju doista nema mjesta ako razumijemo bit

[59] Drago Rokšandić, Intervju »Borbi« 3—4 ožujka 1984.

interesa i bit političkoga. Mi smo ne samo proklamirali, nego i sistemski osigurali pluralizam političkih interesa, kako na planu državnog, tako i na planu političkog ustrojstva. Iako ovdje nije riječ o građanskom političkom pluralizmu koji bi se iskazivao u pluralitetu političkih stranaka, ipak je riječ o *političkom pluralizmu*. Onaj tko ne prihvaća ovakvu logiku morao bi pokazati da, primjerice, Ustavom utvrđeni suverenitet republika (mi smo naprijed pokazali i pokrajina) nije politička kategorija, tj. da republike nisu suverene države. Isto bi tako morao pokazati da ljudi iz svojih različitih materijalnih i socijalnih pozicija jednako politički misle ili da se najmasovnija politička organizacija — SSRNJ sastoji od »političkih jednumaca«. Bilo bi to doista teško pokazati.

Neadaptirani na promjenu (a možda i od početka nesvjesni njezinih učinaka), mi se čudimo što sistem funkcionira po svojoj imanentnoj logici, te vodimo iscrpljujuće rasprave o tome treba li mijenjati sistem ili ponašanje! Ponašanje je sistem! Ako to nije, to znači da nema sistema, da on nije djelatan.

Već smo naglasili da je teritorijalizacija dohotka jedan od najopasnijih vidova njegove privatizacije. Ta je privatizacija moguća kao »drugi čin« njegova otuđivanja od radnika. Umjesto *maksimalizacije dohotka* kao rezultata integracije i racionalne alokacije, odvija se proces *politizacije dohotka*. Po ovoj logici (i politici) *ne otuđuje se dohodak onda kada izmiče ispod kontrole proizvođača, već onda kada pređe naše nacionalne, regionale političke granice*. Zato su ulaganja izvan »vlastitih granica« (republike, regije, općine) veoma rijetka. »Ulaganja sopstvene akumulacije u druge organizacije udruženog rada i na teritoriji drugih društveno-političkih zajednica ostvaruje se samo u slučajevima velike ekonomske zavisnosti (koja često graniči sa ucenom) za snabdevanje sirovinama, reprodukcijom materijalima i energijom, a u posljednje vreme i devizama. Motivacioni faktor i u ovom slučaju je stvaranje uslova za povećanje dohotka kod sebe, jer se ulaganjem u pomenute

delatnosti malo može akumulirati. Međutim, ova ulaganja, pored toga što su iznuđena, po obimu su marginalna.«⁶⁰

Naše nacionalne i regionalne ekonomije funkcioniraju po teritorijalno-političkoj logici, a ne po logici udruženog rada. Rezultat takve logike nije podružtvljavanje nego privatizacija dohotka, s dalekosežnim konzekvencijama, ne samo za dohodak, nego cjelinu društvenih odnosa.

U intervjuu »Vjesniku« (31. XII 1981. i 1. i 2. 1982) dr Vladimir Bakarić između ostaloga kaže:

»Međutim, u zadnje je vrijeme u toku diskusija oko pitanja nacionalnih ekonomija, dakle, posvuda je anti-republička kampanja. Ako se ona bazira na tome da se silom stvori jedinstveno tržište, onda je ta kampanja unaprijed osuđena na propast. I ne znam, ne mogu vidjeti kako bi se moglo stvoriti jedinstveno tržište a da se ne stvore i nacionalne ekonomije. Ta kampanja za stvaranjem masilnoga jedinstvenog tržišta zapravo vraća na centralizam i na sistem koji odvlači od upravljanja udruženog rada na upravljanje neke državne ili paradržavne organizacije.«

Ovo je stajalište veoma indikativno, kako po onom izrečenom, tako i po onom impliciranom, i zaslužuje posebnu pažnju. Ono zaslužuje pažnju i po tome što dolazi od jednog od najautoritativnijih političkih ljudi jugoslavenske revolucije te samim tim postaje svojevrsni vrijednosni signal za opredjeljivanje mnogima i bez vlastitog kritičkog propitivanja.

Već prva rečenica izriče politički a ne teritorijski stav: diskusiju oko pitanja nacionalnih ekonomija V. Bakarić izjednačuje s antirepubličkom kampanjom! I tamo gdje bi mu tema i kontekst kao vrsnom teoretičaru nalagali oprez, kao čovjek nesumnjivog političkog autoriteta on izriče politički stav koji je teorijski dubiozan. Ono s čime bismo se mogli odmah suglasiti (a što

[60] Boris Jović, »Zašto se zatvaraju«, NIN, 31. 1. 1982.

je, uostalom, uvjerljivo verificirala društvena i povijesna praksa), to je ponovljena autorova teza da se ne može silom stvoriti jedinstveno tržište, odnosno »nasilno jedinstveno tržište«. Ako se suglasimo da sila može imati različite oblike i da je ovdje riječ o političkoj sili, to znači da je riječ o instrumentalnom (izvanjskom) uspostavljanju nekoga stanja ili odnosa. Uostalom nikada se nikakvo jedinstvo nije dalo uspostaviti silom, pa se s njome ne može uspostaviti ni jedinstvo tržišta. Bakarićeva je osnovna teza da su nacionalne ekonomije (u našem slučaju republičke i pokrajinske) temeljna pretpostavka za stvaranje jedinstvenog jugoslavenskog tržišta. Ako smo malo prije kazali, prihvaćajući autorovu tezu, da se jedinstveno tržište ne može izvanjski, silom, instrumentalno, politički uspostaviti, onda se ono ne može uspostavljati ni dogovorno, jer je i dogovor izvanjski, politički instrument. Tržište nije nešto što bi bilo izvan sistema ukupne društvene reprodukcije. Različiti politički entiteti (države) sa svojim nacionalnim (državnim) ekonomijama mogu jedino ugovarati-dogovarati stanovite oblike zajedništva, pa i zajedničko tržište. Zajedničko tržište jest rezultat sporazuma politički i ekonomski suverenih jedinica (država). Jedinstveno je tržište konzekvencija i instrument jedinstvenog sistema društvene reprodukcije. Ono je, dakle, integralni element sistema, a ne stvar izvanjskog, političkog dogovora. Jedinstveno se tržište ne može ugovarati — ono se jedino može »proizvoditi«.

Zastupati u nas istovremeno tezu o nacionalnim ekonomijama i htjeti jedinstveno jugoslavensko tržište, to znači htjeti učinke, konzekvencije koje su u suprotnosti s unutrašnjom logikom sistema.

Ekonomska samostalnost kao pretpostavka ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti nije isto što i nacionalna ekonomija kao autarkičan sistem privređivanja. Takvo je razumijevanje nacionalne ekonomije s političkog stajališta separatizam, a s ekonomskog primitivizam. Zašto bi više sistemski osiguranog zajedništva u

sferi ekonomije išlo na uštrb nacionalne ravnopravnosti i samostalnosti republika i pokrajina?

Iskustva, od kojih, nažalost, nismo učili (a mogli smo jer su se opetovala) uvjerljivo pokazuju da su krizu brže i bezbolnije savladale one zemlje i privrede koje se nisu zatvarale, već su unutarnjom integracijom i maksimalnom mobilizacijom snaga krenule »svijetu ususret«. Mogu li naše feudalizirane »nacionalne ekonomije« smoci snage za takav susret sa svijetom? Ako u poimanju nacionalnih ekonomija ne budemo polazili s klasnog nego s nacionalnog stajališta uz bučni slogan: *neka svatko prisvaja svoje*, onda ćemo možda donekle uspjeti da zaštitimo slovenskog od hrvatskog neradnika, ali nećemo uspjeti da zaštitimo hrvatskog radnika od hrvatskog neradnika, a svoj ćemo susret sa svijetom odgoditi na neodređeno vrijeme.

Paritet i demokracija

Ni jedna vlast, nigdje i nikada nije imala (niti po prirodi same vlasti može imati), »unutarnju legitimaciju« svih. Politički legitimitet i opstoji na stalnom *opravdanju* i *osporavanju vlasti*, bez obzira kojim se sredstvima pri tome služili imaoci ili osporavatelji vlasti. Bez ovih pretpostavki legitimitet gubi svoj smisao. Sa stajališta formalnog ili kvantitativnog kriterija, legitimna bi bila ona vlast koja uživa podršku većine. Ako se međutim, pitamo o biti vlasti i vladanja, onda kriteriji nisu samo kvantitativni. Pitati se o biti vlasti znači pitati se o *odnosu rada i moći*, jer svi oblici moći i svi odnosi moći u društvu imaju svoje izvorište u sferi rada. Politička je moć, kao i privatno vlasništvo, rezimirajući, materijalni izraz otuđenog rada. Ona je, dakle, uvijek (bez obzira na »kvantitativne pomake«) prisvajanje tuđega — nedostaje joj *organski (radni) legitimitet*. Drugim riječima, *svako je vladanje nedemokratsko, ali svako vladanje nije jednako nedemokratsko*. Na toj, naoko sitnoj, ali značajnoj i osjetljivoj razlici treba gra-

diti obranu vrijednosti demokracije. Taj mali »kvantitativni pomak«, ta »nijansa«, kao što je dobro znano, može milijune ljudi stajati slobode, pa i glave.

Možda se nigdje kao na pitanju demokracije ne mogu iskušati različiti teorijski pristupi i različiti modeli političkog ustrojstva. Iskustvo je opetovano i uvjerljivo pokazalo da je odbacivanje već iskušanih modela demokratskog ustrojstva, umjesto njihove kritičke recepcije, završavalo u različitim nedemokratskim solucijama.

U nas je uzelo maha jedno pragmatičko shvaćanje, koje je, s jedne strane, utjecalo na neka systemska uobličavanja, ali se s druge strane, formiralo i formira pod utjecajem sistema. Ovo shvaćanje sistema dogovaranja i sporazumijevanja o svemu i svačemu uz zahtijevanu jednoglasnost, drži zadnjom riječi demokracije, a tradicionalni demokratski sistem (većinskog) odlučivanja proglašava diktatom i preživjelom građanskom formom. Stvari su očito pobrkane, a teze zamijenjene: demokratski se način razrješavanja potencijalnih i aktualnih interesnih konflikata smatra diktatom, a diktat i tiranija manjine, tiranija posebnoga ili još bolje, pojedinačnoga interesa proglašava se esencijom samoupravne demokracije.

Tako je načelo pariteta brzopleto i nekritički proglašeno »značajnim korakom u daljoj demokratizaciji odnosa«, iako ono može biti tek stanoviti korektiv demokratskom odlučivanju. Načelo paritetnog odlučivanja ne udovoljava ni nekim elementarnim zahtjevima i postignućima *demokracije privatnog vlasništva* (građanske demokracije), a kamo li *demokracije rada* (socijalističke samoupravne demokracije). Ako želimo braniti vrijednosti i principe socijalističke samoupravne demokracije kao progresivnije i demokratskije forme društvenog organiziranja i upravljanja, od onih što ih nudi tradicionalni i pluralistički model građanske demokracije, teško da bi paritetna (»veto«) demokracija mogla biti instrumentom zaštite tih vrijednosti i principa. Ono »*socijalistička*« i »*samoupravna*« indicira nešto drugo.

Pod pretpostavkom da Jugoslaviju mislimo kao socijalističku samoupravnu i demokratsku zajednicu (onako kako je ona definirana u članu 1. Ustava SFRJ), ondâ paritetni princip, u svojoj ekspanziji i apsolutizaciji, obezvređuje radno-demokratski princip odlučivanja. Kada tome ne bi bilo tako, zašto bi, primjerice, »udruženi rad« republike ili pokrajine »X«, koji participira s 5% u stvaranju nacionalnog dohotka Jugoslavije,⁶¹ ili s 2% u doprinosu budžetu federacije, imao toliku »težinu« i moć odlučivanja u poslovima cijele zajednice, da se suprotstavi, ne samo republici koja u tome dohotku participira s 25% nego da se suprotstavi i svim drugim republikama i pokrajinama koje stvaraju 95% nacionalnog dohotka Jugoslavije i participiraju u budžetu federacije s 98%. Nismo slučajno udruženi rad, na početku rečenice, stavili u znake navoda, jer ovdje i nije riječ o *udruženom*, nego o *razdruženom radu*. Ovdje, očito, nije u pozitivnoj korelaciji *rad i moć*, nego *nacija (država) i moć*. Nije, dakle, riječ o radno-demokratskom principu konstitucije zajednice, nego o »nacionalno-regionalnom korporativizmu«. »Paritetna ravnopravnost« je, sa stajališta rada i radno-demokratske konstitucije, neravnopravnost, izjednačavanje nejednakoga. Na koncu, »paritetna ravnopravnost« obezvređuje temeljni ustavni princip raspodjele. Ustav SFRJ u osnovnim načelima, koja su »osnova i pravac« za tumačenje Ustava, te za djelovanje »svih i svakoga«, između ostaloga, kaže da nepovredivu osnovu položaja i uloge čovjeka čine: društveno vlasništvo sredstava za proizvodnju, oslobađanje rada, pravo na samoupravljanje, pravo radnog čovjeka da uživa plodove svoga rada prema načelu »svatko prema sposobnostima — svakome prema rezultatima njegova rada«. Bilo koji od ovih temeljnih ustavnih principa da analiziramo (i kategorijalno i kontekstualno), pojmovi *jednakosti* i *ravnopravnosti* mogu biti izvedeni jedino iz rada i radnog doprinosa (radnopravnost). Svako odstupanje od ovako izvedene i shvaćene jednakosti i ravno-

[61] Procenti su uzeti proizvoljno, ali to ne znači da su daleko od stvarnih odnosa.

pravnosti (osim u slučajevima solidarnosti i uzajamnosti), narušava temeljne, ustavom proklamirane principe socijalističkog samoupravljanja, uspostavlja ne socijalističke kriterije ravnopravnosti i demokratičnosti, već kriterije *izvanrednog, političkog* (nacionalnog, teritorijalnog) *pariteta*. Uživati plodove svoga rada prema načelu »svatko prema sposobnostima — svakome prema rezultatima njegova rada«, ne podrazumijeva samo kriterije raspodjele materijalnog bogatstva, već i participaciju u poslovima zajednice, štoviše, to znači i »raspodjelu uvjeta života«.

Što je osnovni kriterij izjednačavanja nejednakoga (pariteta)? Je li on geografski, teritorijalni? To nitko, pa ni ortodokсни zagovornici pariteta neće tvrditi. Je li taj kriterij nacionalni? Oni koji na ovo pitanje pozitivno odgovaraju, morali bi odgovoriti i na pitanje: zašto onda princip pariteta nije dosljedno proveden na svim razinama odlučivanja, dakle, i unutar republika i pokrajina, jer su sve one »nacionalno miješane«. Očito da bi to bilo apsurdno! A zašto je to onda razložno na razini Jugoslavije? Odgovor se nameće sam od sebe: Jugoslavija nije mišljena kao zajednica. U unutrašnjoj logici jugoslavenskog političkog sistema *ne postoji opći interes*. Postoji samo dogovaranje i utvrđivanje *zajedničkih interesa u federaciji*. U teorijskom predlošku nove konstitucije sistema, Jugoslavija i nije mišljena kao *politička zajednica*, kao ono opće svijeta posebnih interesa, već samo kao mogućnost dogovaranja posebnih interesa oko mjere zajedničkog interesa. A i u tome je dogovaranju sistemski preferiran (a u praksi apsolutiziran) posebni interes. Odatle toliko muke i utroška energije oko utvrđivanja i ostvarivanja zajedničkih interesa u federaciji. Kada bi Jugoslavija bila samo zajednica zajednica, zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti i njihovih socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, onda bi načelo pariteta kao dominirajuće načelo odlučivanja, moglo biti prihvatljivo. Međutim, Jugoslavija je *ex constitutio* i socijalistička samoupravna i demokratska zajednica radnih ljudi i građana. Paritet-

ni princip odlučivanja u federaciji (koji se praktički svodi na pravo veta)⁶² polazi od pretpostavke o nekom jedinstvenom, homogenom i neproturječnom nacionalnom (republičkom, pokrajinskom) interesu. Međutim, takvo je polazište pogrešno. Ono je shematsko, nedijalektičko, ono ne uvažava svu složenost i konfliktnost interesa u okviru posebnih jedinica. »Veliki stepen socijalne i idejne diferenciranosti, nehomogenosti, socijalnih razlika i konflikata unutar pojedinih republika i pokrajina, nacija i narodnosti, govore upravo suprotno. Skoro isti konflikti između pojedinih slojeva društva, zanimanja i grupa dešavaju se u svim republikama i pokrajinama. Nije teško ustanoviti da po nizu pitanja postoji veći stepen sličnosti interesa i zahteva između određenih slojeva, i kategorija iz svih republika, nego između svih slojeva unutar svake pojedinačno uzete republike ili pokrajine. Ako takve sličnosti interesa velikog dela stanovništva Jugoslavije, naročito po nekim pitanjima, postoje, onda treba omogućiti i izražavanje interesa i političke volje toga dela stanovništva neposredno.«⁶³

Apsolutizacija paritetnog principa odlučivanja uz sistemsku eliminaciju mogućnosti političkog predstavnštva političkih slobodnih i načelno jednakih građana Jugoslavije, može povećati socijalne i međunacionalne tenzije i jačati moć nacionalne države kao posrednika i garanta da te tenzije ne bi poprimile nekontrolirani intenzitet i razmjere. Na taj je način ovo realno opasnije što je radničko samoupravljanje u ozbiljnoj stagnaciji, a ponegdje i u blokadi. A u takvim uvjetima sve dok nije uspostavljena *demokracija rada* kao dominirajući princip organiziranja i upravljanja društvenim poslovima, denuncirati političku demokraciju kao građanski politički model (ili je praktički i sistemski suspendirati)

[62] Čak i jedan od najznačajnijih teoretičara federalizma John Calhoun, koji zastupa tezu o apsolutnoj suverenosti država-članica, stoji na stajalištu da se ne može upotrijebiti veto protiv akta kojeg podržava 3/4 država-članica, odnosno takav bi veto značio istupanje iz saveza. (usp. John C. Calhoun: *The Works*, vol I, New York, 1854, str. 36.)

[63] Vučina Vasović, prilog u zborniku *Federalizam i nacionalno pitanje*, Beograd, 1971, str. 116.

znači ići ispod principa i dostignuća građanske demokracije. To znači, *de facto*, braniti vlast tehno-političkih oligarhija, koje same sebe ustoličuju, koje, dakle, nisu ni »personalna rezultanta« demokracije rada, a niti su rezultat općih, slobodnih demokratskih izbora. Niti su, dakle, izabranici naroda, ni predstavnici radnika. A onaj tko nema ni radničku, ni narodnu (people) legitimaciju, mora igrati na kartu *nacije*. I nije teško u funkcioniranju našega sistema uočiti ovakve tendencije: nacionalni se suverenitet sve više nadređuje narodnom suverenitetu i suverenitetu rada.

Ova apsolutizacija nacionalnog, paritetnog principa ne treba radnicima, nego nacionalnim političkim birokracijama, koje time jačaju svoju moć i učvršćuju temelje svoje reprodukcije. Samo po toj politokratskoj logici, koja manipulira nacionalnim, kao što eklezijalna, klerikalna vrhuška manipulira s religijskim, srpskom je radniku bliži srpski birokrata, nego hrvatski radnik. *Radniku ne treba jačanje nacionalne države, nego radničke države* (samoupravljanja). Svugdje u svijetu, i jučer i danas, porast nacionalizma povezan je s porastom moći nacionalne države i njezinom društvenom sveprisutnošću.⁶⁴

Naša »paritetna demokracija« predstavlja svojevrсни oblik pluralističke demokracije, demokracije koja uvažava grupu, ali ne uvažava pojedinca. U tako složenoj, višenacionalnoj zajednici kakva je naša, takav je oblik pluralističke demokracije nezaobilazan. Međutim, ako on bude isključivi oblik, ako se apsolutizira (a te su tendencije evidentne), ako iz političkog procesa potisne pojedinca kao subjekta politike, onda je sasvim realna opasnost od uzurpacije moći pojedinaca i užih grupa kao »zastupnika« i branitelja grupnog, nacionalnog, regionalnog interesa. Ovakvoj opasnosti i tendenciji idu na ruku najmanje dvije okolnosti: još uvijek nedovoljno ukorijenjena demokratska tradicija i institucionalni

[64] Usp. T. Bottomore, »Stvaranje novih nacija: nacionalizam i razvoj«, »Kulturni radnik«, 4/1983.

politički sistem skrojen po mjeri »grupne demokracije«. Ako je pri tome temelj ovakve demokracije nacija, onda je od uzurpacije moći do neke od varijanata totalitarizma samo jedan korak.⁶⁵

U jugoslavenskoj je federativnoj zajednici (naravno, pod pretpostavkom da federaciju mislimo kao zajednicu) jedina demokratska alternativa *ravnoteža između paritetnog i većinskog demokratskog principa*. Sada je ovaj drugi princip gotovo sasvim suspendiran, pa doista možemo govoriti, *ne o demokratskom*, nego o »*veto-federalizmu*«, kako ga nazivaju neki autori. Kao što bi demokratski princip većinskog odlučivanja o svim pitanjima na razini federacije obezvrijedio princip načelne ravnopavnosti federalnih jedinica, a to znači i ravnopravnosti naroda, tako i tendencija kao apsolutizaciji paritetnog principa narušava ne samo demokratsko načelo, nego i temeljne principe federalizma.

Postoje, naravno, neka pitanja, kao što su temeljna pitanja konstitucije globalnih odnosa u federaciji, koja se moraju rješavati paritetno, kako bi se izbjegla svaka majorizacija i nacionalna diskriminacija. Ako se, međutim, ovaj princip primjenjuje suviše široko, on blokira svaku mogućnost racionalnog funkcioniranja sistema, ili bolje rečeno, sistem se pretvara u poprište dnevnih sukobljavanja posebnih interesa. *Output* je toga provizorija da su svi na gubitku!

Na koncu, svaka demokracija nužno podrazumijeva majorizaciju — odlučujuću moć većine. Uostalom, zašto bi odlučujuća moć većine bila manje demokratska solucija od »tiranije manjine«?

[65] Usp. V. Vasović, »Teorijski problemi odnosa federalizma i demokracije«, citirani zbornik, str. 114.

Ideološka uravnilovka ili zamagljivanje pojmova

Samoupravna demokracija bez preciznog definiranja i respektiranja nekih temeljnih kategorija i odnosa izrođava se u različite oblike »(ne)organizirane anarhije«. Tamo gdje su zamagljeni pojmovi i relacije, gdje se ne može računati na izvjesnost ponašanja, tamo vlada provizorij, proizvoljnost i trenutni odnosi moći. Zato je precizno i najviše moguće jednoznačno definiranje i situiranje određenih ustavnih i zakonskih kategorija, imperativ organiziranog demokratskog društva. Naši se ustavi i zakoni takvom preciznošću ne mogu podičiti.

Veoma je teško (a u krajnjoj konzekvenciji nezahvalno i neproduktivno) voditi teorijsku raspravu o pojmovima koji su već »politički oktroirani«, a o kojima najčešće prethodnih ozbiljnih teorijskih rasprava nije ni bilo. Ovo je tim teže što su neke od tih kategorija postale ustavnim činjenicama. Jedna od takvih kategorija je *narodnost*. Pojam »narodnosti« kao zamjena za nacionalnu manjinu može izazvati ne samo terminologijsko-semantičke, nego i političke nesporazume. Jedan od mogućih nesporazuma sadržan je u sintagmi »*narod i narodnost*«. Narodnost je, naime, sinonim za nacionalitet, nacionalnost, naciju, a narod može značiti ne samo sinonim za naciju, nego i povijesno »niži«, nerazvijeniji oblik od nacije, koja označava politički konstituiran narod. Stoga nam se čini da nije uputno, teorijski opravdano, a niti politički mudro, pojmom narodnost označavati nacionalnu manjinu. Ali nisu to, dakako, jedini razlozi koji govore protiv neprimjerene atribucije.

Ali, ne samo da je nacionalna manjina preimenovana u narodnost, nego je narodnost izjednačena s narodom (odnosno s nacijom). Koji su motivi i kakve su moguće političke konzekvencije ovoga preimenovanja i izjednačavanja? Nitko razumam i dobronamjieran ne može osporiti progresivne, demokratske i humanističke poticaje i nakane zagovornicima ovoga preimenovanja i izjedna-

čavanja. Međutim, u politici se nerijetko događa da kategorijalni eufemizmi i izjednačavanje nejednakoga rezultira suprotnim učincima od onih koje smo očekivali.

Nije Jugoslavija neki »komunistički mikrokosmos«, s onu stranu protunječne političke zbilje, da bismo se lako mogli poigravati s političkim kategorijama. Kategorije su, da ponovo naglasimo, teorijski, apstraktni izraz, signum zbiljskih odnosa, i ne mogu biti rezultat puke proizvoljnosti. Za nečije individualno, »autorsko« raspravljanje još bi se i mogla prihvatiti kategorija *ars combinatoria*, ali za konstitutivne političke akte takva je proizvoljnost neprihvatljiva.

Tako, primjerice, »ravnopravnost naroda i narodnosti« može, u krajnjoj konzekvenciji, značiti *neravnopravnost — naroda!* Dovedena, naime, do krajnjih konzekvencija, ova ravnopravnost ide protiv prava nacije na samoopredjeljenje — dopušta i »narodnosnu državu«. Da bismo izbjegli dalje terminologijske, pa odatle teorijske i eventualno političke nesporazume, treba naglasiti da *dijelovi jugoslavenskih naroda koji žive u Jugoslaviji — bez obzira u kojoj republici i pokrajini i u kolikom broju — ne mogu biti nacionalna manjina, a dijelovi drugih naroda koji žive u Jugoslaviji ne mogu biti drugo nego nacionalna manjina.* Nacionalna manjina je teorijski i politički jasna i definirana kategorija i nije opterećena nikakvim uvredljivim ili drugim negativnim konotacijama. Njezino eventualno preimenovanje, na protiv, nosi ideologijsku prekrivku (»ideologijski eufemizam«) koja ne razrješava zbiljske protunječnosti, nego ih zamagljuje i u perspektivi otežava njihovo razrješavanje.

Uz prethodno objašnjenje možemo reći da se narod i nacionalna manjina ne mogu izjednačiti u *političko-konstitutivnom pogledu.* U protivnom, svaka bi nacionalna manjina u Jugoslaviji mogla tražiti svoju posebnu državu na tlu Jugoslavije.⁶⁶ Žargon nepreciznosti, nekri-

tičnosti i proizvoljnosti u rabljenju stanovitih kategorija prenosi se iz političke programatike i norme, a nerijetko, nažalost, i iz tekstova koji pretendiraju na teorijsku jasnoću, u svakodnevni kolokvijalni rječnik. Tako možemo pročitati (u »Vjesniku« od 11. 12. 1983) u jednom osvrtu i ovo: »Poštujući temeljno opredjeljenje da svaki naš narod i narodnost ima neotuđivo pravo da se *nacionalno i teritorijalno* (pod. — J. M.) *samodefinira i prezentira...*« Autor ovo, naravno, govori u najboljoj namjeri, misleći vjerojatno pri tome da posreduje humanu poruku o jednakosti. No, isto je tako očito da govori bez jasne svijesti o mogućim političkim posljedicama realizacije takvog »neotuđivog prava na teritorijalno samodefiniranje«. To bi itekako otuđilo pravo nacije na samoopredjeljenje, kojoj to pravo jedino i pripada.

Kategorija *jednakosti i ravnopravnosti* kao kakav »ideologijski flogiston« ispunjava i nadomješta mnoge maše nedomišljenosti, nedosljednosti i nejasnoće. Nije dovoljno nacionalnu manjinu preimenovati u narodnost i deklarirati njezinu ravnopravnost s narodom. Treba se pitati što to znači i kakve su moguće konzekvencije te ravnopravnosti, teorijske i praktično-političke. Što znači da je narodnost ravnopravna s narodom? Kako je to ona ravnopravna? (Kao narodnost, kao etnos? Je li ona ravnopravna s narodom kao veća ili manja skupina ljudi koji je sačinjavaju? Je li ona ravnopravna posredstvom pojedinaca (»pripadnika narodnosti«) koji su u svakom pogledu izjednačeni s pripadnicima naroda? Ova pitanja nisu semantičke začkoljice, već imaju svoja teorijska značenja i političke implikacije. Sve dok smo na tlu »političkog društva« i kategorija i odnosa koji ga tvore i označavaju, dok postoji država kao klasna tvorovina, ali i kao politički izraz historijskog prava nacije na samoodređenje i dok živimo u »sistemu država« i »okruženju država«, nacionalnu manjinu ne možemo izjednačavati s narodom (nacijom) bez dalekosežnih po-

albanskog iredentiste koji misli da u zahtjevu »Kosovo-republika« nema ničeg protuustavnog, jer i drugi narodi u Jugoslaviji imaju svoju republiku!

[66] Naprijed smo citirali iskaz pred radio-mikrofonom jednog osuđenog

litičkih posljedica, kako po odnose unutar zemlje, tako i po odnose sa susjednim zemljama, narodima i državama.

Zbog ove je realnosti i Ustav SFRJ iz 1974. »prinuđen« na izvjesnu kategorijalnu nedosljednost. Iako je nacionalne manjine u Jugoslaviji preimenovao u narodnosti, Ustav se (u odjeljku osnovnih načela o međunarodnim odnosima SFRJ) zalaže se »poštivanje prava nacionalnih manjina, uključujući i prava dijelova naroda Jugoslavije koji žive u drugim zemljama kao nacionalne manjine«. Dakle, za »domaću upotrebu« rabi se termin narodnost a tamo gdje treba jasno i nedvosmisleno definirati kategorije i odnose prema vani, vraća se u pojmovni instrumentarij kategorija »nacionalne manjine«!

Vidjeli smo kako se u konstitutivnim aktima AVNOJ-a, s malo riječi, iskazuje preciznost i jasnoća odnosa i kategorija i kako koncentrirana historijska svijest i osviještena odgovornost ne dopuštaju proizvoljnost i nepreciznosti. I u najznačajnijem programatskom političkom aktu petnaest godina kasnije — u Programu Saveza komunista Jugoslavije iz 1958. godine — kaže se da je temeljni princip nacionalne politike KPJ/SKJ bio priznanje individualnosti, ravnopravnosti i prava na samopredjeljenje svih jugoslavenskih naroda. U Programu se opetovano ističe da je jedinstvo Jugoslavije i njezin socijalistički razvitak moguće jedino na osnovi slobodnog nacionalnog razvoja i pune ravnopravnosti njezinih naroda i nacionalnih manjina koje žive u njoj.⁶⁷

Postavlja se pitanje kakva su to nova saznanja i nove realnosti nastupile koje su bile izvan domašaja historijske i revolucionarne svijesti jugoslavenskih komunista prilikom donošenja Programa SKJ, a koje su iziskivale tako značajne i po političkim posljedicama daleko-sežne kategorijalne inovacije, kao što je npr. uvođenje pojma *narodnost* umjesto pojma *nacionalna manjina*? Da li su ove inovacije i pojmovne eufemizme diktirali

neki taktičko-politički razlozi, ili naša neutaživa strast za inovacijama po svaku cijenu? Vjerojatno ove »inovacije« idu u red onih pojmova i nastojanja koja ishitreno, na terminologijskoj ravni hoće prevladati ono što je stvar dugog društveno-povijesnog procesa. Zaboravlja se da postoje neke datosti koje naša proizvoljna verbalistika ne može promijeniti, već može, naprotiv, otežati put do tih promjena. Ustav nije vizija ni utopija, on je konstitutivni, realno-programatski akt. To, između ostalog, znači da njegove kategorije moraju biti izbrušene i jasne, one moraju označavati realno stanje i biti pogodan instrumentarij za bolje razumijevanje i mijenjanje toga stanja. Zanimaruje li ono zbiljsko, Ustav ne može biti ni pogodan programski okvir i projekcija za ono novo.

Kako se apsolutizacija i nekritička ekspanzija načela jednakosti i ravnopravnosti izvrgava u svoju suprotnost veoma zorno pokazuje primjer Kosova. Tamo su još 1968. godine izbile masovne i brutalne nacionalističke i iredentističke demonstracije, koje su morale ozbiljno trgnuti iz političkog dremeža, barem Savez komunista, ne samo Kosova. Umjesto toga pokrajinsko partijsko rukovodstvo obračunava s pojedincima koji su — remeteći partijsku nirvanu — odlučno i argumentirano ukazivali na uzroke i domašaje kontrarevolucije!! Politička neadaptabilnost na novu situaciju, ideološko sljepilo i karijerizam združuju u tome Srbe, Albance i Crnogorce u pokrajinskom rukovodstvu. I dok je te godine veliki dio Evrope, pa i sveučilišnih centara u Jugoslaviji bio zahvaćen pokretom lijevo orijentirane mladeži, na Kosovu svjedočimo desnoj nacionalističkoj kontrarevoluciji. Umjesto ozbiljne analize uzroka i posljedica albanskog nacionalizma i iredentizma, rukovodstvo SK vrti izlisanu gramofonsku ploču o »jednakojoj opasnosti svih nacionalizama«. Umjesto analize i akcije, ono se priklanja »ideološkoj uravnilovki«. Takav je stav i ponašanje partijskog rukovodstva značilo zeleno svjetlo i širom otvorena vrata (a može se reći i poticaj) daljoj eskalaciji nacionalizma i iredentizma koji je — potican

[67] Usp. Program Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1958, str. 145.

iz Albanije a financiran iz Jugoslavije, kulminirao u kontrarevolucionarnom udaru 1981. godine.⁶⁸ Umjesto da se, po Lenjinovu napatku i bogatom iskustvu povijesti, uhvati *prava karika u pravom trenutku*, mi opetujemo priču o jednakoj čvrstini — lomljivosti svih karika.

Na iredentističke parole »Kosovo-republika« i »Kosovo Albancima«, mogla su se u nas čuti i ovakva rezoniranja: Kosovo nije ni albansko, ni srpsko, ni crnogorsko, ono pripada onima koji u njemu žive. Ovakve su »državne« i »anacionalne« teze samo na prvi pogled prihvatljive. Ili, bolje rečeno, bile bi prihvatljive ukoliko bi doista mogle biti anacionalne i državne. Ali, one to nisu! Naime, iza teze da je Kosovo jednako albansko kao i srpsko, krije se jedna druga teza: da je Kosovo jednako albansko koliko i jugoslavensko! A to onda ima sasvim druge implikacije. Polazna i politički određujuća teza mora biti da je Kosovo jugoslavensko, da je integralni dio Jugoslavije i kao *države* i kao *zajednice!* Tek pod tom pretpostavkom možemo i moramo govoriti da ono podjednako pripada svima koji u njemu žive. To se, naravno, mora reći i za svaki drugi dio jugoslavenskog političkog i društvenog prostora.

Umjesto *kritičkog samoosvješćivanja* u nas je na djelu »ideološka uravnilovka«: sve je isto, sve je jednako i sve je ravnopravno.

Umjesto objektivne, marksističke, društveno-povijesne analize fenomena nacionalnog i nacionalističkog mi se najčešće zadovoljavamo ideološkom floskulom, koja ništa ne raskriva, već, naprotiv, sve zamagljuje. Takva je jedna ideološka krabulja da su svi nacionalizmi jednako opasni. Niti su, međutim, svi nacionalizmi jednako opasni, a niti ima dobroćudnog i bezopasnog nacionalizma. Nitko razuman ne može tvrditi da je danas makedonski nacionalizam, primjerice, jednako opasan i razarajući kao albanski, kao što isto tako nije osnovano tvrditi

[68] Nešto slično događalo se u Hrvatskoj 1970/71. godine: dok nacionalizam najavljuje i ostvaruje svoj pohod na širokoj društvenoj sceni, partijski vrh republike ide u oštri obračun s — unitarizmom.

da je crnogorski nacionalizam jednako opasan, po sudbinu Jugoslavije, kao srpski ili hrvatski.

Odakle ovakve ideološko-nacionalne uravnilovke? Bez pretenzije na cjelovit odgovor može se reći da se u našoj birokratskoj strukturi (i birokratskoj svijesti) i nesvjesno izjednačava nacionalno i nacionalističko, pa nam se čini da bismo prokazivanjem nacionalizma vrijeđali naciju. S druge strane, birokraciji najviše odgovara bonaca, jer svaka kritička analiza dovodi u pitanje njezin mir i samozadovoljstvo.

I doista, da se ideološko-nacionalna uravnilovka nije zbivala pod patronatom i prešutnim konsenzusom nacionalnih (i centralne) birokracija, zar bi se mogla tako dugo i nesmetano pripremati kontrarevolucija i iredentistički udar na Kosovo, zar bi se moglo desiti da radnička klasa Jugoslavije financira tu kontrarevoluciju i kreditira iseljavanje Srba i Crnogoraca, da plaća masne honorare gost-profesorima iz Tirane, koji su se zdušno uključili u »proizvodnju« instant-intelektualaca za kontrarevolucionarnu namjenu!!

Ova je uravnilovka, pored ostaloga, rezultat straha i traumatskih iskustava s jedne i težnje vladajućih struktura s druge strane, da se nikakva pitanja — kada je riječ o međunacionalnim odnosima — ne otvaraju, osim, naravno, kada se u ekscenornom obliku pojave na javnoj sceni. Sve to po znanju (ali na duži rok opasnoj) logici: tamo gdje se o problemu ne govori, on i ne postoji. Sve su naše »slavne prošlosti« jednako slavne, a sve tamne mrlje jednako tamne. Mrlje se, doduše, po samorazumijevanju, rijeđe spominju.

U nedostatku cjelovite objektivne historijske i teorijske analize cjeline društveno-povijesnog konteksta i pojedinih njegovih segmenata i manifestacija, u kojima se zbivala revolucija i kontrarevolucija na ovim prostorima, množi se i širi, legalno, polulegalno i ilegalno, pisanom i »usmenom predajom« »paralelna historija« i interpretacija revolucije. Interpreti su najčešće oni koji su bili na drugoj strani barikade, ali i oni (brojniji!)

koji su se umorili, pokolebali pa revoluciji okrenuli leđa. U takvoj se »paralelnoj interpretaciji« pojedini fragmenti zbivanja, iz konteksta izdvojene »činjenice« žele predstaviti kao istina same revolucije. Tome su, iako nesvjesno, prilično »kumovali« i sami eminentni protagonisti revolucije autoritativnim zagovorom nacionalne i ideološke uravnilovke.

»Ideološka uravnilovka« ne samo da falsificira »sliku stanja«, nego priječi objektivnu kritičku analizu prošlosti i sadašnjosti. Jer, ako je sve jednako, onda i nije poželjno istraživati istinu, koja bi eventualno mogla pokazati da sve baš nije jednako. »Ideološka je uravnilovka« zapravo za bonacu i šutnju, a šutnja je svojevrsni falsifikat. To je najmanje mudar način prepariranja povijesti za pragmatičke ciljeve. Još nigdje nisam pročitao autentično svjedočanstvo ili ozbiljnu studiju koja bi pokazala zašto je »u njihovom« kraju, mjestu, regiji trajavo išlo sa ustankom. Ili, recimo, danas pokušati geografski locirati neka trajnija žarišta nacionalizma i klero-nacionalizma, to bi značilo protiv sebe dobiti i one koji revnosno rade na tome »kontinuitetu«, ali i čitav »blok« socijalističkih snaga, koje bi takav pokušaj osudile kao »prljavu rabotu«, »atak na svijetle tradicije njihova kraja«, »narušavanje bratstva i jedinstva« i tome slično.

U nas svaka republika i pokrajina mora imati grad s Titovim imenom, mora imati grad-heroj. Sve po ključu i ravnopravno! Treba se nadati da se ova praksa neće spustiti do razine općine.

Jugoslaveni i jugoslavenstvo

Svaki oblik jugoslavenskog zajedništva, svaki pojam koji indicira to zajedništvo kao da još uvijek podliježe sumnji *a priori*: prije nego li se izrekne, mora se objašnjavati i opravdavati. Sve posebno i parcijalno (pa i onda kada je doista marginalno) kao da je neupitno i razumljivo samo po sebi, a sve ono što upućuje na

zajedništvo i zajedničko kao da uvijek iznova treba dokazivati pod unakrsnom vatrom nacionalizma i separatizma. Tako je, naravno, i s jugoslavenstvom i Jugoslavenima.

Ako se ispred pojmova »jugoslavenstvo« i »Jugoslaven« uvijek iznova stavlja ograde, rezerve, i uvjeti, onda Jugoslavija doista opstoji samo kao provizorij, kao »dogovor republika i pokrajina«, onda ona ne može biti ni pogodan okvir za one sadržaje koji bi je oblikovali kao socijalističku samoupravnu zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti.

Ozbiljne marksističke analize naše (posebno novije) historije, umjesto sterilnih ideoloških stereotipija, eufemizama i uravnilovki, o kojima smo govorili, možda bi nas donekle i uznemirile, ali bi nas oslobađale, poput samoosvješćivanja i »kolektivne terapije«, nekih predrasuda i trauma. To bi svakako, gledajući dugoročnije, razgrtalo naše zapretane strasti, animozitete i podozrenja i učvršćivalo temelje našeg zajedništva.

Nije li još uvijek u našoj svijesti, pa i u prosječnoj svijesti partijskog *homo politicus*, neosvijesteno, ali zato ne manje djelatno, prisutno poistovjećivanje unitarizma i jugoslavenstva. Ne hrane li se naši nacionalizmi, separatizmi i autonomizmi i takvom sviješću. Jesmo li se sasvim oslobodili kominternovskog kompleksa i naslijeđa o Jugoslaviji kao versajskoj tvorevini, koju treba, *ceterum censeo*, destruirati ili, u najboljem slučaju, biti oprezan spram nje.

Zadnjih je godina, a nastupanjem društvene krize, nešto češće tematiziran problem jugoslavenstva i jugoslavenskog zajedništva. Ako usporedimo dio tih rasprava i teza što ih sadržavaju s onim što je o tome pitanju zapisano u Programu SKJ, nije teško vidjeti da je dobar dio tih recentnih rasprava ispod razine (a često i u suprotnosti) onoga što sadrži Program. Gotovo je suvišno isticati da su većina autora-članovi Saveza komunista, te se pretpostavlja da prihvaćaju program organizacije kojoj pripadaju. Evo što je zapisano u Programu Saveza

komunista Jugoslavije: »Kao što ravnopravnost naših naroda ne počiva samo na formalnim pravima, nego je prvenstveno obezbeđena materijalnom bazom, društveno-ekonomskim odnosima, samim socijalističkim sistemom, tako i jedinstvo naroda Jugoslavije nije samo nacionalno-politički interes pojedinog naroda, nego je postalo društveni i materijalni interes svakog radnog čovjeka kao takvog. Ono se zasniva na činjenici da su sredstva za proizvodnju društvena svojina i da se ona mogu maksimalno upotrebiti u korist svih naroda Jugoslavije tek u socijalizmu dobiva svoj puni smisao i svoje jake društveno-ekonomske temelje ... Elementarni interesi društvenog razvoja i materijalnog napretka radničke klase i radnih ljudi svih naroda Jugoslavije zahtevaju, dakle, svestrano povezivanje tih naroda. Neophodno je zajedničko upravljanje čitavim nizom ekonomskih i društvenih funkcija. Savez komunista Jugoslavije podstiče i podržava procese socijalističkog ujedinjavanja, jer oni ne samo jačaju nezavisnost i snagu jugoslavenske socijalističke zajednice naroda, nego i odgovaraju progresivnim težnjama savremenog čovečanstva na zbližavanju naroda.

Zajednički se interes već ispoljio i sve se više ispoljava u opštoj društvenoj i kulturnoj svesti radnih masa. Na toj osnovi se razvija socijalistička jugoslovenska svest, jugoslovenski socijalistički patriotizam, koji nije suprotnost, već nužna internacionalistička dopuna demokratske nacionalne svesti u uslovima socijalističke zajednice naroda. Nije tu reč o stvaranju neke nove 'jugoslovenske nacije' umesto postojećih nacija, već o organskom rastezanju i jačanju socijalističke zajednice proizvođača, odnosno radnih ljudi svih naroda Jugoslavije, o afirmaciji njihovih zajedničkih interesa na bazi socijalističkih odnosa. Takvo jugoslovenstvo ne samo da ne smeta slobodan razvoj nacionalnih jezika i kultura, već ga ono, naprotiv, pretpostavlja.

U tome smislu socijalističko jugoslovenstvo, kao oblik socijalističkog internacionalizma, i demokratska nacionalna svest, koja je prožeta duhom internacionaliz-

ma, nisu odvojene pojave, već dve strane jedinstvenog procesa. Svako apsolutizovanje jednog ili drugog nužno bi moralo dovesti do skretanja bilo ka reakcionarnom nacionalizmu i šovinizmu, bilo ka isto tako reakcionarnom velikodržavnom hegemonizmu i negaciji principa samoopredeljenja i ravnopravnosti naroda.⁶⁹

Jedva da bi se danas, nakon dvadesetišest godina od donošenja Programa, ovome moglo nešto bitnije dodati ili oduzeti. Pa ipak, kada bi danas netko ponovio neke formulacije i teze iz netom citiranog dijela i pokušao ih »sebi pripisati« (a to i ne bi bilo osobito teško, jer se Program i tako malo čita), teško da bi prošao bez etikete unitarizma. Jer, *jugoslovenstvo, jugoslovenska socijalistička svijest, proces socijalističkog ujedinjavanja*, za suženu nacionalističku i separatističku svijest, kao i za političke kalkulante koji s takvom sviješću računaju, i ne može biti ništa drugo nego unitarizam i centralizam.

Treba se samo prisjetiti kako su se duhovi uzбудili i uzbunili nad činjenicom što se prilikom zadnjeg popisa stanovništva (1981) više od 1,200.000 građana deklariralo kao »Jugoslaveni«. Uslijedili su zabrinuti komentari o toj »statističkoj činjenici«.

Previše je Jugoslavena! Zvonili su na uzbunu revnosni stražari nad našim nacionalnim identitetima. Taman smo sačinili ključno-nacionalne križaljke, a neka izmišljena kategorija samozvanaca i smutljivaca unosi nam nered! *Noli turbare circulos meos!*

Po ovim revnosnicima možete biti častan pripadnik bilo kojeg naroda i narodnosti, ali da osjećate pripadnost jugoslovenskoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici, koja je *nota bene*, rođena prije vas — i da to još napišete — e, to već nisu čista posla! Naši vam revnosni čistunci takvu nečistoću neće oprostiti. Uostalom, tko ste vi Jugoslaveni? — upućuje protestno pitanje jedan od onih čistunaca, borac za čistoću jezika. (Usput reče-

[69] Program SKJ, Komunist, Beograd 1965, str. 147, 148. i 149.

no, povijesno iskustvo na tragičan način svjedoči da je najviše nečisti i nečasti ljudskom rodu donijelo upravo čistunstvo.) Kojim jezikom govorite? Koje su vaše pjesme? Koje su vaše narodne igre? Ovaj »borac za čistoću« ne zna da u Jugoslaviji postoji i živi čitavo bogatstvo narodnih pjesama i igara, jezika i kultura. Jugoslaveni govore sve naše jezike, žive i obogaćuju sve naše kulture. Oni, na nesreću čistunaca, žive i oblikuju i *jugoslavensku kulturu*, kulturu samoupravnog socijalističkog zajedništva. Naravno, i deklarirani i nedeklarirani.

U nas je već desetak godina u opticaju teza (kad rekospo »u opticaju«, i ova teza dijeli sudbinu dinara; njezin »plivajući tečaj« ovisan je o oscilacijama na političkom tržištu) kako je Jugoslavija »stvar dogovora republika i pokrajina«. Ona, dakle, opstoji samo uvjetno: utoliko i tako, ukoliko i kako se dogovore republike i pokrajine. *Credo, quia absurdum.*

Kako li su samo genijalno sintetizirali svo povijesno iskustvo i vjekovne težnje naroda! Jugoslavija je stvar dogovora republika i pokrajina! Poštovani čitaoci, vi vjerojatno i ne vidite svu punoću smisla i dalekosežnog značenja ove pregnantne formule. Nisam ni je dugo vidio, ali mi se najednom »prosvjetlilo« i »prikazalo« u punom sjaju, poput prikazanja! Hvala ovim sintetičarima, hvala im gdje čuli i ne čuli! Pomogli su mi da shvatim i odbacim svoje dugogodišnje zablude. Ja sam, naime (sada, vidim, pogrešno, unitaristički, hegemonistički, centralistički, a može se dodati i još poneki — »čki«), mislio da je Jugoslavija nešto drugo, nešto sadržajnije i više nego li »stvar dogovora republika i pokrajina«.

Mislio sam da je Jugoslavija zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, zajednica slobodnih i ravnopravnih ljudi, uvjet opstanka i prosperiteta svakog nacionaliteta, svakog kolektiviteta i pojedinca. Pa i kada pojmu »zajednica« ne bismo dodavali pojmove »socijalistička« i »samoupravna«, ona bi morala značiti mnogo više od puke konvencije. Ona je to značila, znači i značit će bez obzira na sve povijesne i društvene redukcionizme

kojima i danas svjedočimo. »Ideje, poeme, eseji Ritera Vitezovića, fra Andrije Kačića Miošića, Baričevića, Mikocija, Katančića, dramatisacija političkih slavenskih i lirskih motiva od sedamnaestoga stoljeća u Zagrebu na školskom teatru, uloga gimnazija i samostana i štamparija, svijest o ljepoti južnog govora kao toskanskog, politička svijest zagrebačke akademije kada već polovinom osamnaestog stoljeća traži rang univerziteta za čak iz Srbije, Bosne i svih zemalja pod osmanlijskim jarmom, kultu Ćirila i Metodija u Zagrebu sedamdesetih godina XVIII stoljeća, uloga slavjanoserbskih polihistora, prosvjetitelja Orfelina, Rajića, Dositeja, ideje jozefinskog kruga, strani univerziteti, temišvarski episkop Petrović, Jovan Avokumović itd.; sve su to simptomi stalnog itvrdoglavog uspona i porasta političke i kulturne južnoslavjanske svijesti, koja nije ograničena na pojedine regije ili provincije, nego tinjajući pod zulumom stvarnosti čitavom zemljom uzduž i poprijeko, i ne ugasivši se mi za trenutak, svijetli kao jedina moralna svijetlost i utjeha.« (Krlježa) Ta je neugasiva svjetlost prethodila mnogim faktima i aktima, pa i novom Ustavu i nadživjet će ih. Nisu je mogli ugasiti ni oktroirani ustavi, rasistički zakoni ni bezakonje. Ne možemo spužvom preko ploče, gospodo i drugovi redukcionisti. Ako već ne možemo zaboraviti mrakove i traume, ne budimo slijepi ni za svjetlost. Trebat će nam.

Ako bi Jugoslavija bila pukom skupnošću ili ukupnošću njezinih konstitutivnih dijelova, a ne bi bila novom zajednicom i potrebom za novim zajedništvom, onda bi ona doista opstojala kao nagodbeno-ugovorna tvorevina, kao »stvar dogovora republika i pokrajina«. Na sreću nije tako. Jugoslavija je ne samo egzistencijalnom nuždom svakog njezina naroda i narodnosti posebno i svih zajedno, nego je i unutarjom, osviještenom potrebom milijuna, bez obzira što oni upisivali u rubrike i križaljke. Samo one koji ne razumiju smisao i sadržaj pojma »Titova Jugoslavija« (ili ga ne prihvaćaju) može zasmetati i zabrinuti nečije deklarirano jugoslavenstvo.

Licemjerno je, politički opasno i ljudski nepošteno u Titovu djelu i njegovim riječima tražiti oslonac za teze o Jugoslaviji kao političko-pravnom provizoriju i na toj osnovi prokazivati Jugoslavene kao politički sumnjivu čeljad. Tito je opetovano isticao (treba li još uopće nekoga u to uvjeravati!!) da u izjašnjavanju mladih za jugoslavenstvo vidi plemenitu težnju da se naglasi duh našega bratstva i jedinstva i pripadanja jedinstvenoj jugoslavenskoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici. Meni se takvo izjašnjavanje sviđa — ističe Tito. Našim se, pak, kontraktualistima to ne sviđa. I doista, treba ih razumjeti: u Jugoslaviji kao dogovorno-nagodbenoj tvorevini nema mjesta za Jugoslavene. Ipak Jugoslavija je nešto više i višeznačnije od ugovorne tvorevine, ona nije samo u dogovoru republika i pokrajina, nego je u svijesti milijuna, u njihovoj kulturi, duhovnosti, u svestranosti i bogatstvu društvenog suodnošenja.

Uz sva proturječja, teškoće i zastoje, već više od trideset godina gradimo jedinstveni samoupravni produkciono odnos u Jugoslaviji, koji znači proces ne samo socijalne revolucije, nego i nacionalne emancipacije i afirmacije nacionaliteta koji su tek u socijalističkoj Jugoslaviji mogli da oblikuju i iskažu svoju nacionalnu samobitnost. Kao rezultat revolucionarne afirmacije nacionalnih individualiteta sasvim je prirodan proces sinteze utemeljen na jedinstvenom socijalističko-samoupravnom produkcionom odnosu. Drugim riječima, taj proces ne znači mehaničku sintezu u neke nadnacionalne oblike zajedništva, već takav oblik zajedništva koji ne će biti puka suma posebnosti, već *novi kvalitet*, koji i jest društveno-povijesno novi, ne po liniji autoritarizma privatnog vlasništva i njegovih političkih izvedenica (»dogovor republika i pokrajina«), već po liniji izgrađivanja socijalističkog samoupravnog odnosa. Po liniji onoga po čemu doista jesmo, ne izvanjski, instrumentalno (»dogovorno-ugovorno«), nego *organski svi zajedno: po liniji i biti samoga rada, samoupravno udruženog rada*.

Sve su druge linije, linije birokratsko-političkih monopola, što nužno znači i teritorijalizaciju, političke pri-

vatizacije društvenog dohotka i međunacionalnih sporenja i konflikata.

Pluralizam nacionalnih interesa u nas bitan je element sadržaja i smisla samoupravnog pluralizma. Bez ove organske i sudbinske povezanosti taj se pluralizam nužno izrođava u različite oblike decentraliziranog etatizma, koji logikom političke vlasti ravna uvjetima, sredstvima i rezultatima društvenog rada. Naša aktualna situacija, međutim, zorno pokazuje da nema te centralizirane ili decentralizirane političke vlasti koja danas može, primjerice, uspostaviti jedinstveno jugoslavensko tržište. To mogu jedino samoupravno udruženi proizvođači, koji će u vlastitom interesu rušiti političke barijere koje se suprotstavljaju ekonomskoj logici i narušavaju društveni karakter dohotka, a to znači da priječe samoupravljanje i samoupravno zajedništvo.

Protagonisti »naših« ekonomskih, političkih, ideoloških, kulturnih i drugih nacionalizama, regionalizama i separatizama, hoće nas uvjeriti da je Jugoslavija tek instrument i *locus* susretanja posebnih jedinica. S druge strane, centralističko-birokratske teze svaku posebnost, samobitnost i specifičnost prokazuju kao opasnost koja ugrožava cjelinu. Posebnost je oduvijek bila nerazdvojni, štoviše, određujući element zajedništva, kao što je, uostalom, i naše zajedništvo sudbinskom pretpostavkom opstojnosti svake posebnosti. Zato su »naši« seperatizmi i unitarizmi ne samo anakronizmi, nego i detonatori u temeljima zajedničkog opstanka.

Upravo zato što smo tako »usitnjeni« (neka mi bude oprošteno za ovaj izraz, jer kod nas ništa ne može biti sitno, kod nas je sve veliko i epohalno) isparcelirani, »osamostaljeni«, mi stalno i uporno moramo isticati *jedinstvo*. Ne samo da time ne ćemo okrmjiti samostalnost i slobodu posebnoga, nego ćemo ga time učvršćivati. Mahanje društveno i povijesno već odbačenim barjacima, na kojima uvijek iznova lijepimo aveti unitarizma, ovdje i danas, u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji, najbolji je znak raspoznavanja onih koji na-

cionalnu državu pretpostavljaju samoupravnoj republici rada. U vrijeme divljanja centrifugalnih sila koje se hrane našim teškoćama i promašajima, u vrijeme ekonomskih zatvaranja i separatizama koji na tome izrastaju, upirati prstom na unitarizam i deklarirane Jugoslavene koji su mu tobože skloni, to je najblaže rečeno prebacivanje borbe i društvene pažnje na donkihotski kolosijek. Ili, kako bi kazao Lenjin, to je isto što i pri prolazu sprovoda govoriti: 'dabogda i sutra nosili!

Naše se analize fenomena nacionalnog nerijetko zastavljaju na razini građanskog poimanja. A ono što bi vazda moralo biti predpitanje svake marksističke analize: zašto ne bi moglo biti drugačije? — to nam pitanje izmiče iz našega vidokruga. I to ne slučajno; ovo pitanje nije »sistemski legitimirano« (osim u političkoj, programatskoj sintagmi »unapređivanje međunacionalnih odnosa«), ono unosi nemir i nered u naše sveto nacionalno knjigovodstvo, u naše analitike, geometrije i aritmetike, u kojima se sve može dovesti u pitanje osim svetosti, nepromjenljivosti i vječnosti fenomena nacionalnoga. Takvim stavom, zapravo, dopuštamo da naša romantičarska, klerikalna, nacionalistička, traumatska svijest — koja ne zna ništa drugo nego razbiti svjetla u našim provincijalnim krčmama prije rusvaja — bude ne samo korektivom, nego i temeljnom odrednicom našega ponašanja!

U *a priori* fikširanim shemama i shvaćanjima nacionalnog kao ahistorijskog i ne može biti mjesta za zajednicu koja bi bila nešto drugo, a ne nacionalna zajednica. Veza nacionalnih zajednica može biti samo *mehanička* (Jugoslavija kao ugovorna, političko-pravna tvorevina). Jugoslaveni su u takvoj mehaničkoj tvorevini čista izmišljotina, kalkulanti i politički smutljivci, gotovo diverzantska grupa (doduše prilično brojna!) s kojom bi se trebalo ozbiljno pozabaviti, štoviše, zabrinuti se nad patološkim stanjem jugo-organizma na kome izrastaju ovi bastardi!

Na (doduše, implicitno) pitanje što ga naši socijalistič-

ki kontrafaktualisti opućuju onima koji su se prilikom zadnjeg popisa izjasnili kao Jugoslaveni: kako ćete se opredijeliti ako se počnemo dijeliti, ovi i ne mogu odgovoriti, jer ne prihvaćaju takvo pitanje; oni su se, naime, već opredijelili za titovsku Jugoslaviju, socijalističku, samoupravnu zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti, zajednicu slobodnih ljudi u kojoj se može biti i — Jugoslaven. Oni time ne pretendiraju da su više Jugoslaveni od onih koji su se nacionalno opredijelili, a niti kane formirati neku jugoslavensku nad-naciju. Ali isto tako ne pristaju na, dodijeljenu im, ilegalnu poziciju ili status neopredjeljenih.

Deklarirani Jugoslaveni ne prihvaćaju da budu »nacionalno neopredjeljeni«. Ali njihovo opredjeljivanje nije nacionalno u tradicionalnom smislu, u smislu opredjeljivanja za neku od postojećih nacija u Jugoslaviji. Njihovo opredjeljenje nije ni *nadnacionalno*, već je prije *transnacionalno*. Ono ne ide iz naciona, iz *etnosa* (locusa, teritorija, države), već iz *societasa*; to je iskazivanje pripadnosti društvu zajednici, a ne naciji, ili ne prije svega isključivo naciji.⁷⁰ U tome je opredjeljivanju više »dijalektičkog logosa« (makar najčešće neosviješteno) nego li u dobrom dijelu naše teorijske i političke produkcije o nacionalnom fenomenu, kojoj je *status quo* ishodišna i zaključna teza.

Naši »nacional-dijalektičari«, koji se i na samu pomisao o mogućnosti drugačijega, o mogućim nacionalnim transformacijama odmah maše — ne, doduše, za revolver, ali za etiketu, svakako — drže, zapravo, naciju ne-

[70] »Naime, ako se svaki narod teritorijalno-državno ukorjenjuje u određenom društvenom prostoru, a narodnosti pak u matičnim zemljama, onda se postavlja pitanje: gdje je taj izvorišni teritorijalno-državni prostor nacionalno neopredjeljenih Jugoslavena? Međutim, očito je da nacionalnu neopredjeljenost uopće, a jugoslavensku posebno treba vizirati mimo isključivosti naznačenog teritorijalno-državnog koncepta. Naime, nacionalno neopredjeljeno jugoslavenstvo se načelno želi iskazati kao jedan iz različitih razloga nacionalno neposredovan način pripadnosti široj društvenoj zajednici, a nipošto kao posizanje za tom državnom zajednicom (što su neka testiranja na sveučilištu i potvrdila, gdje je inače neopredjeljenost uvijek bila iznadprosječno prisutna.« (Boris Vušković, »Tko su Jugoslaveni?«, »Naše teme«, br. 10/1982.)

kim mističnim entitetom nepodložnim bilo kakvim društveno-povijesnim transformacijama. Nacije su, po njima, date (usudom povijesti ili bogom) jednom zauvijek, takve kakve jesu, u tome broju i s tim mazivljem. Povijesti je bilo, ali je više ne može biti (jer smo, uostalom, tako odgovorili). Dijalektički je krug tako zatvoren. Ovi branitelji postojećega zagovaraju, zapravo, *etničku čistoću*, a sve ono što je može pomutiti proskribiraju kao unitarizam. A »personalni izraz«, toga unitarizma jesu — Jugoslaveni!

U nacionalističkoj matrici nema »kvadratića« za Jugoslavena. Kada se oni ipak pojave, čak u tako neugodno velikom broju, tada stupa na scenu *nacionalistička racionalizacija*: to nije njihovo istinsko opredjeljenje, oni se izjašnjavaju kao Jugoslaveni po *automatizmu* (nacionalno miješani brakovi), iz *karijerističkih pobuda*, ili iz pukog *neznanja* i nezrelosti.

Promotrimo ove teze u svjetlu empirijske verifikacije.

Dosadašnja su empirijska istraživanja uvjerljivo oborila tezu (i dosta rašireno mišljenje) da se kao Jugoslaveni pretežno opredjeljuju djeca iz nacionalno mješovitih brakova. Tako je među brigadirima na omladinskim radnim akcijama 1982. godine bilo tek 16% djece iz nacionalno mješovitih brakova, a kao Jugoslaveni opredjelilo ih se gotovo 40%.⁷¹ U anketi istraživačkog centra NIN-a (23. 5. 1982) 22% ispitanika navode kao razlog svoga jugoslavenskog opredjeljenja različito nacionalno porijeklo roditelja.⁷² Vrlo je vjerojatno da ni cjelovita istraživanja na reprezentativnom uzorku ne bi bitnije odstupila od ovih pokazatelja.

Izrazito je više među deklariranim Jugoslavenima onih iz gradskih nego iz seoskih naselja. Tako prema popisu iz 1981. godine, deklarirani Jugoslaveni čine go-

[71] Usp. Vladimir Obradović, »Jugoslavenstvo u stavovima i izjašnjavanju omladine«, prilog na savjetovanju »Bratstvo-jedinstvo i zajedništvo mlade generacije danas«, Beograd, 10. i 11. 5. 1983. godine.

[72] Zamisljivo je da »hrvatsko-srpska bračna kombinacija« čini 1/3 svih mješovitih brakova u Jugoslaviji.

tovo 12% (11,95%) gradskog stanovništva u SR Hrvatskoj, a samo 4,40% u ostalim naseljima.⁷³ Razlike su, naravno, veoma velike između pojedinih regija kao i između gradskih aglomeracija, što bi svakako zasluživalo posebnu istraživačku pažnju (kada nas u tome ne bi priječile naše ideološko-nacionalne uravnilovke). No, ovdje ovu činjenicu o daleko većem učešću gradskog stanovništva među deklariranim Jugoslavenima spominjemo zato da bismo demantirali proizvoljne ocjene o neznanju i nezrelosti onih koji se opredjeljuju kao Jugoslaveni. No, o tome i nije potrebno suditi posredno, na osnovu višeg stupnja obrazovanja gradskog stanovništva, jer i drugi pokazatelji o tome uvjerljivo govore. Dok je procenat nepismenih u ukupnom stanovništvu Jugoslavije 1971. godine iznosio 15%, među deklariranim Jugoslavenima takvih je bilo tek 3,5%. Završenu srednju školu imalo je gotovo 19% (18,87%) deklariranih Jugoslavena, dok je takvih među ukupnim stanovništvom bilo svega 6,27%. Najznačajnija je razlika u stupnju obrazovanja između deklariranih Jugoslavena i ukupnog stanovništva Jugoslavije: dok je višu školu ili fakultet završilo 9% deklariranih Jugoslavena, takvih je među ukupnim stanovništvom svega 2,81%. Iako ne raspolažemo s kompletnim podacima iz popisa 1981. g.,⁷⁴ neke indikacije i parcijalna istraživanja pokazuju da se ovaj procenat visokoobrazovanih Jugoslavena još više povećao u odnosu na ostalo stanovništvo, tako da se pouzdano može tvrditi da su deklarirani Jugoslaveni najobrazovanija skupina u strukturi jugoslavenske populacije.

Što se tiče proizvoljnih ocjena o karijerističkim motivima opredjeljivanja za jugoslavenstvo, istraživanja (1981) pokazuju, ne samo da ova skupina nije preferirana, nego je osjetno *diskriminirana*. Tako u rukovodećim tijelima Saveza komunista, deklarirani Jugoslaveni ne

[73] Usp. Boris Vušković, *cit.*

[74] Svi podaci iz popisa 1981. godine još nisu sređeni ni obrađeni, a sam je njihov kvalitet impresivan: u popisu je sakupljeno 32 milijarde različitih podataka. Njihova obrada i prezentacija obuhvatila bi 192 knjige sa po 500 stranica (»Intervju«, 16. 3. 1984.)

sudjeluju ni približno svom učešću u članstvu SKJ. »Dapače, skoro važi pravilo: što je organ SK viši, to u njemu manje sudjeluju neopredijeljeni — Jugoslaveni. Tako je 1980. godine, od ukupno oko 300 tisuća sekretara i članova sekretarijata osnovnih organizacija SK bilo svega 4,06% neopredijeljenih — Jugoslavena. Međutim, među članovima općinskih komiteta SK već su sudjelovali znatno manje — svega 2,06%, da bi u sklopu najviših partijskih tijela republika i pokrajina sudjelovali sa svega 1,04% (u četiri najviša partijska organa republika i pokrajina nije bilo ni jednog neopredijeljenog — Jugoslavena, a u dva ta organa samo je bio po jedan!). I u sastavu CK SKJ nakon XII kongresa neopredijeljeni — Jugoslaveni sudjeluju znatno ispod svog učešća u strukturi članstva SKJ, tj. sa 2,45%«. ⁷⁵

U jednom razdoblju (pojačane nacionalističke indoktrinacije, koja je bila značajno zahvatila i neke partijske strukture) sedamdesetih godina deklarirani su Jugoslaveni prestali biti »statistička činjenica« i posebna skupina u nacionalnoj strukturi članstva SK! ⁷⁶

»Značenje jugoslavenstva mijenjalo se u našoj povijesti: od nacionalne ideje do državne ideologije, od utopije do političke prakse, od pretpostavke narodnog jedinstva do predmeta međunacionalnih nesporazuma i sporova.« ⁷⁷ Ono i danas implicira mnoga značenja i nosi mnoga opterećenja; u svijesti, ponašanju, opredjeljivanju, političkim projekcijama. Unatoč ideji jugoslavenstva i praksi jugoslavenskog zajedništva, u nas se na

[75] B. Vušković, *cit.* U citiranom fragmentu profesor Vušković upotrebljava termin »nepredijeljeni Jugoslaveni«, misleći vjerojatno pri tome da se nisu posebno nacionalno opredijelili. Mislim da je primjereniji termin »deklarirani Jugoslaveni«, jer su oni tako opredijeljeni.

[76] Usp. B. Vušković, *cit.* Ovo je kolebanje i nedosljednosti u okviru SK imalo utjecaja i na velike oscilacije na ljestvici jugoslavenskog opredjeljenja šire u društvu. Tako su ove oscilacije indikativne u SR Hrvatskoj. Na osnovu popisa iz 1981. godine najviše deklariranih Jugoslavena u ukupnoj populaciji ima SR Hrvatska — 8,24%! Na osnovu popisa iz 1971. takvih je bilo samo 1,34%! Ove su oscilacije objašnjive samo ako se dozove u pamćenje u kakvoj je atmosferi intenzivne nacionalističke indoktrinacije i političkog nasilja vršen popis stanovništva 1971. godine. Nažalost, uz prešutni, a ponegdje i izričiti blagoslov SK.

[77] Predrag Matvejević, *Jugoslavenstvo danas*, Globus, Zagreb, 1983, str. 63.

jugoslavenstvo još uvijek pretežno gleda kroz naočare sužene nacionalne i nacionalističke svijesti, za koju je prihvatljivo (ili bolje rečeno podnošljivo) samo ono jugoslavenstvo koje je fikcija ili instrument zaštite nacionalnoga. »Uvjerenje da je dovoljno biti dobar Srbim ili Hrvat, Slovenac ili Makedonac itd., pa da smo već samim tim dobri Jugoslaveni, uvriježilo se u naša gledanja na sebe. (Začuđuje koliko je takvo uvjerenje prošireno i kako ga se lako prihvaća.) Bez svijesti koja je kadra nadići isključivu pripadnost vlastitoj naciji i ograničenja same vlastitosti... ne može se utemeljiti zajedništvo s razlikama, potvrditi se u stvarnom zajedničkom životu.« ⁷⁸ Niti jugoslavenstvo može opstati (ni imati perspektivu) samo u nacionalnome i afirmaciji nacionalnoga, a niti, pak, u negiranju nacionalnoga.

Možda se ovaj »nacionalni ekskluzivizam« najzornije manifestira na području kulture i u raspravama o kulturi. Ono što važi za sve oblike našeg zajedništva, važi, *mutatis mutandis*, i za zajedništvo u kulturi: za nas nije prihvatljiv nikakav oblik iznuđenog, unitarnog jedinstva. Prihvatljivo je jedino jedinstvo različitosti, jedinstvo u razlikama. Ako, međutim, inzistiramo na specifičnosti i razlikama, samo na posebnome, onda jedinstvo ostaje fikcijom ili alibijem za separatizme i nacionalizme. Kako je teško »prekoračiti sjenku« vlastite nacionalne ograničenosti, pokazuju i rasprave, ili bolje rečeno, s vremena na vrijeme oprezno postavljana pitanja o (ne)mogućnosti jugoslavenske kulture.

Bogato nas je i dugo povijesno iskustvo naučilo da je svaka društvena zajednica do sada oblikovala i svoju kulturu (kao što je, uostalom, i sama bivala oblikovana kulturom) kao način života i odnošenja, stvaralačkog iskazivanja svog bogatstva svoje autentičnosti. Po tome ih, uostalom, »povijest kao čovjekova priroda« registri- ra i pamti. Ne može ni naša zajednica u tome pogledu biti izuzetkom. Mislim da ne treba posebno dokazivati da konstitutivni elementi jugoslavenske zajednice nisu

[78] *Isto*, str. 67.

samo nacija, već nešto što ih nadraštava i tendencijski i u zbiljskim društvenim odnosima. Ali čak i pod pretpostavkom da su nacije odlučujući konstitutivni elementi jugoslavenske zajednice, njihov život zajedno morao bi rezultirati sintezom i na planu kulture. Ako doista nema jugoslavenske kulture, onda se treba ozbiljno zapitati: čime je to rezultirao život zajedno u ovih nekoliko decenija? I dalje: što uopće čini zajednicu ako ne svijest o zajedništvu kao izraz njezina društvenoga bića, dakle, i kulturna, duhovna sinteza. Ne čini je valjda samo institucijsko-normativni poredak («sistem»).

U tezama o nepostojanju i nemogućnosti jugoslavenske kulture implicirane su teze o Jugoslaviji kao *političkom povizoriju* koji traje (privremeno, dakako) ne unutrašnjom logikom samoreprodukcije novog proizvodnog i društvenog odnosa, već instrumentalno — logikom neke vanjske prinude, koja suspendira zajednicu i zajedničku kulturu kao način bivanja zajedno. Ovdje su također sadržane teze o nacionalnom fenomenu kao jedinom određujućem momentu u konstituciji zajednice. Pri tome se, dakako, odriče i sama mogućnost jedinstvenog proizvodnog odnosa u Jugoslaviji i postojanje radničke klase kao odlučujuće društvene snage i konstituensa zajednice.

Teze kako ne može biti govora o jugoslavenskoj kulturi zato što ne postoji ni jugoslavenska nacija, možda bi mogle naći svoje opravdanje u trenutnom političkom oportunitetu, ali teško mogu naći uporište u povijesnom iskustvu, a još teže valjanu argumentaciju u marksističkoj teoriji. Treba, naime, naglasiti, da kultura, bez obzira na to kako je definirali, nije, ili nije isključivo nacionalni fenomen, bez obzira na to što razvojem modernih nacija dobiva izrazito nacionalna obilježja. Kultura je izraz određenog društvenog bića, ali i njegov značajni oblikovatelj. Društveno biće, međutim, ne može biti supstituirano nacionalnim. Za to je svako »odvajanje« kulture, pa, naravno, i njezino reduciranje na fenomen nacionalnog, indeks tradicijskog pristupa kulturi: istovremeno okrenutost prošlosti, ali i zanemarivanje povijes-

ne činjenice da je kultura davno prethodila naciji, i da će je, isto tako, i nadživjeti.

Možda se nigdje madeži staroga društva ne manifestiraju tako zorno kao u poimanju i odnosu spram kulture. Građanski način proizvodnje života što ga nasljeđuje socijalistička revolucija najtransparentnije se pokazuje u tradicijskom poimanju (i življenju, dakako) kulture — u okrenutosti prema prošlosti i naslijeđenim kulturnim tvorbama. U tome »okretanju nazad« zaboravlja se da kultura nije, ili da nije poglavito u zbiru »dovršenih stvari« i naslijeđenih vrijednosti, već u stvaralaštvu kao stvaranju i osmišljavanju novih prostora za ljudsku komunikaciju, za svestrano odnošenje — za zajednicu. Svako nacionalno, geografsko ili neko drugo omeđivanje kulturnog prostora, nasilje je nad takvom komunikacijom i neprirodno kidanje njezinih »veza i sinteza«. One društvene i povijesne situacije u kojima je tradicija postala glavni okvir i kriterij za kulturu najbolji su dokaz — kako ističe Srđan Vrcan — da je jedan cjelokupan način života i jedan čitav društveni svijet došao do svoga kraja. Novim povijesnim i društvenim izazovima, koji se prije ili kasnije javljaju i nameću, takva shvaćanja i takva kultura ne mogu dati zadovoljavajuće odgovore. Tradicionalna inteligencija (u Gramscijevom smislu) ne može a da ne dijeli sudbinu takve kulture: ona uvijek za nečim žali, svoju poeziju ne čipi iz budućnosti nego iz prošlosti, umjesto vizija javljaju se utvare, umjesto projekata i sinteza prave se analize i inventure iza pobodenog nacionalnog barjaka. Nosimo gorka iskustva i pouke da se nacionalnom zastavom dade sve prekriti, a prije svega *kompromitirati nacionalno*.

Jedna je od temeljnih pretpostavki stvaranja jugoslavenske sinteze u kulturi puna sloboda izražavanja nacionalnog bića svakog našeg naroda i narodnosti, na svim područjima života, a ne samo u tradicionalno shvaćenoj sferi kulture. Uz stvaranje društvenih uvjeta za takvo slobodno izražavanje, negirati mogućnost zajedničke kulture kao značajnog konstitutivnog elementa zajedništva,

znači nasilno razdvajanje nečega što je prirodno upućeno na sintezu. Ali bi, isto tako, jugoslavenska sinteza u kulturi uz sputavanje ove slobode, bila samo fikcija bez sadržaja i realne društvene perspektive. Drugim riječima, i na području kulture separatizam i unitarizam, kao najprisutnije varijante »naših« nacionalizama, neprihvatljiva su alternativa slobodnoj komunikaciji i zajedništvu naroda i kultura. Ovo zajedništvo nije negacija već afirmacija nacionalnih kultura. Svaki nacionalni doprinos zajedničkoj kulturi, ne samo da ne osiromašuje, nego bitno obogaćuje te nacionalne kulture koje to i jesu po komunikaciji i suodnošenju. To suodnošenje i zajedništvo kulture i po kulturi novi je kvalitet, novi ne samo po »rezultatu«, »sintezi«, već i po svome povratnom utjecaju na pojedine nacionalne kulture.

Zbog toga je svako negiranje mogućnosti zajedništva kulture u višenacionalnoj političkoj zajednici kakva je naša, zapravo, antinacionalno stajalište, kao što je, ustalom, antinacionalan i stav koji bi negirao posebnost i autentičnost nacionalnih kultura.

Mnogoznačnost i polivalentnost pojma kulture, koliko može biti uzrokom nesporazuma i sporenja, toliko brani samu kulturu od svakog pa i od nacionalnog zatvaranja i redukcije. Njezina najsigurnija i trajna obrana od redukcionizma svake vrste jest u njezinu karakteru: kultura je i recepcija stvorenog, ali i neprekinuti proces stvaranja i prevrednovanja. Taj proces stvaranja, *proces čovjekova odnosa prema vlastitom djelu*, podrazumijeva, naravno, i stvaranje zajednice. Riječ je, dakako, uvijek o mogućnosti, kako o mogućnosti zajednice, tako i o mogućnosti kulture. Ali ne o mogućnosti, koja je pomaknuta, u daleku zemlju Utopiju, već o mogućnosti koja je već uvijek na djelu.

Pitajući se, u tome kontekstu, o mogućnosti jugoslavenske kulture, mogli bismo na kraju započeti odgovor s pitanjem: nije li i samoupravljanje, kao proces izgrađivanja novog društvenog odnosa i zajedništva moguća sinteza, »rezultat«, ali i oblikovatelj zajedničke kulture

naroda i narodnosti Jugoslavije. Nije li samoupravljanje takva mogućnost na djelu?

U nas je još uvijek prevladavajući oblik svijesti nacionalistička svijest (čak i u nekih koji se smatraju pripadnicima komunističke inteligencije), koja kulturu veže isključivo uz naciju. Ova sužena svijest ne može vidjeti bitni *suodnos zajednice i kulture*, jer *zajednicu reducira na nacionalnu zajednicu*. Štoviše, drugu zajednicu osim nacionalne i ne može pojmiti. Takva nacionalistička svijest vrši i redukciju kulture; ona ne vidi da je bit kulture u čovjekovoj težnji i potrebi za *svestranim suodnošenjem*. Gotovo je suvišno isticati da za ovakvu svijest nije moguća ni Jugoslavija kao zajednica, ni jugoslavenska kultura.

Kako bi u nas, u okružju takve svijesti prošli jedan Goethe sa svojom tezom o Weltliteratur, Victor Hugo koji pledira za evropsku nacionalnost i kulturu, Stendahl koji nacionalni osjećaj drži protuprirodnim, Flaubert za koga umjetničko djelo nema domovine.⁷⁹ Nije teško dokučiti na kakve bi liste i evidencije naših nacionalnih evidentičara dospjeli! No, bez zlobe i persiflaže treba reći da velikani velikih naroda i kultura sebi mogu dopustiti ovakav kulturni univerzalizam i kozmopolitizam. Oni, pak, koji su se razvijali na margini svjetske povijesti u uvjetima stalnog poricanja, takvom »širokom gestom« ne bi značajnije markirali svoje djelatno sudioništvo, nego bi, naprotiv, negirali svoje makar i marginalno prisustvo. No, valjda na relaciji između hrvatske, slovenske, srpske itd. i »svjetske kulture« postoje neke »međuetape« i društveno-kulturni prostori za sinteze koje ne samo da neće negirati, nego će afirmirati nacionalnu kulturu, ako ništa drugo ono makar izvannacionalnim referentnim okvirom i kriterijem.⁸⁰

[79] Usp. P. Matvejević, *cit.*, str. 30.

[80] Visoki stupanj zajedništva u ekonomici, financijama, kulturi, ne smeta primjerice, švicarskim kantonima da iskažu svo bogatstvo svoje specifičnosti i svoga suvereniteta. Naprotiv, to je zajedništvo garancija i pretpostavka posebnosti i suvereniteta. Ne zaboravimo da to zajedništvo čine Gali, Romani i Latini, dakle, etnikumi koji bi po svemu morali biti međusobno

Nacionalistička je svijest po svojim bitnim određenjima i po svojim značenjima i manifestacijama *građanska, privatno-vlasnička; ona dijeli sudbinu autoritarizma i ograničenosti privatnog vlasništva.* »Stavovi prema nacionalnoj kulturi često su ustanovljeni kao odnosi prema svojini: vlastita kultura je vlasništvo (posjed) nacije. Kulturne vrijednosti se tako svode na atribucije ili kvantitete: *koliko je ili čije je* postaje jednako važno ili čak važnije nego *kakvo je i što je.* Takvi su stavovi uočljivi u raznim oblicima nacionalne mitologije, ekspanzije, asimilacije, etnocentrizma itd.«⁸¹

Zajednica se ne gradi na povremenim manifestacijama i deklaracijama o zajedništvu. Ako se ona ne gradi u bogatstvu formi i odnosa ekonomskog, socijalnog i političkog života, u kulturi i duhovnosti uopće; ako je svaki pojedinac ne gradi i ne nosi u svojoj svijesti, onda se o zajednici ne može govoriti. Jugoslavensko zajedništvo i jugoslavenstvo kao svijest o tome zajedništvu nije nikakva »unitarna svijest«, već svijest o jugoslavenskoj zajednici kao pretpostavci i mogućnosti zajedničkog opstanka.

Poricanje ideje jugoslavenstva i jugoslavenskog kontinuiteta (ne, naravno, institucionalnog kontinuiteta, nego kontinuiteta težnji, pa i zabluda, jugoslavenskih naroda da opstanu i žive zajedno) ide u prilog onih imperijalnih pretenzija i »domaćih« separatizama i nacionalizama, koji su Jugoslaviju smatrali i smatraju umjetnom tvorevinom. A u nas ima poricatelja kontinuiteta ideje jugoslavenstva čak i među pripadnicima političke i in-

udaljeniji nego što su to narodi Jugoslavije. Ta udaljenost, međutim, nije razlog da se svi oni ne bi smatrali *švicarcima*. Štoviše, gotovo će svaki držati uvredom ako ga nazovete Nijemcem, Francuzom ili Talijanom. Njihovo švicarsko opredjeljenje nitko neće okrstiti unitarizmom.

[81] P. Matvejević, *cit.*, str. 35. »*Nacionalna kultura* vrijedi onoliko koliko je *kultura*. Sama kultura je, dakle, mjera nacionalnoj kulturi, njezino osnovno mjerilo. Ograničene nacionalne kulture (kao i regionalne, lokalne itd.) ostvaruju jednako ograničena nacionalna (lokalna, regionalna i dr.) mjerila koja ih potvrđuju same pred sobom. Para-estetski kriterij — koliko u djelu ima 'našega', 'domaćeg', 'narodnog', 'nacionalnog duha' i sl. — poznat je jednako u stanovitim diskursima umjetnosti kao i u ideologiji nacije uopće« (str. 34)

telektualne »elite«. Time oni pokazuju ne samo pomanjkanje historijske svijesti, nego i nerazumijevanje suvremenog političkog i društvenog konteksta. Revolucija nije počela ni od čega; ona je *obnovila* vrijednost jugoslavenske ideje ispunjavajući je novim revolucionarnim i oslobodilačkim sadržajem.⁸²

Ako je građanski um i politički razum sintetizirao i uobličio ideju jugoslavenstva kao povijesnu nuždu usprkos imperijalnim silama i balkanskim susjedima, onda je za očekivati da će proleterski um moći da tu ideju prosljedi i da je ispuni bitno drugačijim socijalnim sadržajem.

Zapitajmo se, na koncu, po čemu mi to jesmo netko i nešto u suvremenom svijetu. Svakako i jedino po jedinstvu i zajedništvu. I to ne bilo kakvom, već po socijalističkom samoupravnom zajedništvu. Naši nacionalni individualiteti jedino u tome i po tome zajedništvu nešto znače. Ali, naravno, i to i takvo zajedništvo moguće je samo na pretpostavkama pune afirmacije nacionalnih individualiteta. To zajedništvo danas ne bi smjelo dopustiti ni da ga prisvajaju unitarizmi, niti da ga poriču, obeshrabre i ugroze nacionalizmi i separatizmi.⁸³

Svaki je nacionalizam antijugoslavenski i antisocijalistički

Filozofija i praksa nacionalnog partikularizma, inzistiranje na razlikama i specifičnostima tamo gdje bi trebalo težiti jedinstvu, dezintegraciji revolucije i revolucionarne svijesti (»pluralitet revolucija«), dominacija nacionalnog, teritorijalno-političkog nad klasnim, radno-funkcionalnim principom ustrojstva zajednice, to su, kao što smo naprijed istakli, neke od temeljnih karakteristika jugoslavenskog društva u posljednjih desetak-petnaest godina. Nema sumnje da su neke od ovih ten-

[82] Usp. Spiro Galović, »Radnički i nacionalni interes«, NIN, 2. 1. 1983.

[83] Usp. P. Matvejević, *cit.*, str. 66.

dencija »sistemski osigurane«, ali one isto tako u svojim ekstremnim očitovanjima djeluju »povratno« na sistem, vršeći njegovu destrukciju.

Treba svakako naglasiti da postojeći model jugoslavenske federacije, iako sadrži bitne elemente konfederacije, nije (jedina) zapreka integracijskim procesima. Tim prije treba se pitati o drugim, »vansistemskim« uzrocima evidentnih pojava dezintegracije. Oni svakako nisu ekonomski — bez obzira što su ekonomske posljedice ne samo uočljive nego su i katastrofalne — jer ekonomska logika traži integraciju i koncentraciju. Ti su uzroci prije svega *politički*. Volja za moć političkih oligarhija sve momente složenog socijalnog života preparira za vlastitu upotrebu. Kad joj u tu svrhu zatreba malo nacionalizma, ona će ga promptno isporučiti, kad joj zatreba malo veća doza neprijatelja, ona će ih producirati — izmisliti (ili će se »pozvati« na već postojeće i poznate neprijatelje). Sve drastičnije manifestacije i erupcije nacionalizma u nas zbile su se i zbivaju se bilo pod izravnom dirigentskom palicom političkih oligarhija, bilo uz njihov prešutni pristanak. Ovaj se pristanak povlači tek kada nacionalizam toliko eskalira da počinje ugrožavati svoje mentore i podstrekače. Samo, volja za moć često je kratkovida: dozvani duh iz boce zna nekontrolirano ekspanzirati i ne da se natrag u bocu — od sluge postaje gospodarem.

Legitimiranje političke volje koja nema svoje utemeljenje ni u narodu niti u klasi, nastoji se zadobiti u naciji. To su već legalno otključana vrata nacionalizmu, koji uvijek vrebá svoju priliku. Socijalna mu kriza itekako pogoduje.

Oseke, zastoji i krizna stanja revolucije, kada su pomućene perspektive i zatamnjen pogled u budućnost, stvaraju prostor iracionalnom, mitomanskom »okretanju unazad«: što su živi manje stvarni (stvaralački, djelatni), to sve više utvare nastanjuju društveni, politički, kulturni prostor — perspektivu nadomješta retrospektiva.⁸⁴

[84] Kao ilustraciju ovog »okretanja unazad« dovoljno bi bilo registrirati

Povijesno je iskustvo ovih naroda uvjerljivo pokazalo, nerijetko na tragičan način, da se *nacionalna historija preobražavala u nacionalnu hysteriju* kada je god u kriznim situacijama, primat dat nacionalnom, a ne klasnom momentu. Ali čini se da povijesna iskustva arhiviramo u posebne pretince izvan dosega naše svijesti, pa nam mogu malo poslužiti u aktualnim događanjima. Ili iz tih pretinaca uzimamo ono što može poslužiti trenutnim »nacionalnim interesima«. A tzv. »nacionalni interesi« najčešće služe kao ideologijski paravan i sredstvo opravdavanja — legitimiranja postojeće strukture moći. Nacionalizam tako postaje »najmoćnijom od svih sekulariziranih religija« (Ralph Milliband) i nadomjestak za druge činioce socijalne integracije i stabilizacije društva suočenog s krizom. Mi smo ove teze opetovano verificirali u vlastitoj praksi, ali kao da smo osuđeni da eksperiment ponavljamo.

Nacionalizam, bez obzira u kojim sredinama i u kakvim oblicima se javljao, nije, u nas, posljedica neriješenog nacionalnog pitanja, već je to način antisocijalističkog i antijugoslavenskog djelovanja. Etiologije mu mogu biti različite, ali su mu nakane iste. Zato činiti bilo kakve ustupke nacionalizmu, pokazalo se i pokazat će se veoma opasnim za Jugoslaviju i za njezin samoupravni socijalistički sistem. Prišivanje malih zvjezdica na velike nacionalne barjake nije ništa drugo nego legalizacija nacionalizma — antisocijalizma. Nedavna je prošlost uvjerljivo pokazala na koji se način mogu povezati nacionalizam i socijalizam. Treba se nadati da se ta »simbioza« neće ponovo testirati na našem tlu!

Ako već nismo osigurali dominaciju interesa radničke klase u cjelini društvene reprodukcije i organiza-

srpsku publicistiku i literarnu produkciju zadnjih nekoliko godina, prije svega, onu koja ide izravno u komunikaciju s publikom — kazališnu produkciju. Čak i ona literarna djela (kao i djela koja bi u drugom kontekstu teško izdržala i najelementarnije literarne kriterije) koja nisu najpodobnija za teatarsko uprizorenje, dolaze na daske da bi »razbudila uspavanu nacionalnu svijest«.

cije, onda bismo barem morali sistemski osigurati demokratski princip organizacije. Razmatrajući naprijed princip konstitucije i funkcioniranja federacije pokazali smo da odlučujući subjekt politike nije *ni radnik ni građanin, nego nacija. I klasno i građansko de facto je podređeno nacionalnom, državnom* (republičko-pokrajinskom). Potencijalna i aktualna nacionalistička ponašanja i manifestacije nacionalizma nisu sasvim van-sistemska pojava. Štoviše, takve manifestacije u određenim kontrolabilnim granicama trebaju kao »podrška« nacionalnim rukovodstvima. U takvim uvjetima društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje i ne može biti ništa drugo nego pogađanje nacionalnih birokracija.

Sve naše diobe i nacionalni bunkereri iz kojih se dogovaramo i sporazumijevamo imaju u svome temelju, ne povjerenje i svijest o zajednici, nego strah i nepovjerenje, u čijoj je pozadini *poimanje nacionalnog i političkog kao privatno-vlasničkog*. Jer, samo ustrašeni i međusobno nepovjerljivi privatni vlasnici — egoisti ni oko čega se ne mogu dogovoriti *pro futuro*, danas za sutra i prekосуtra, već se uvijek iznova dogovaraju *danas — za danas*, praveći pod stolom svoje kalkulacije. A u nas se — ne još uvijek, nego sve učestalije i izrazitije — prave takva »nacionalna knjigovodstva«, u kojima se želi pokazati — na ovaj ili onaj način — kako smo u zajednici na gubitku. Ne znam ni za jedno takvo knjigovodstvo kojim se dokazuje kako smo u *dobitku*. Eksplicite ili implicite hoće se reći kako nas »zakidaju«, kako *lošije prolazimo*, zato što smo *razvijeni*, ili *nerazvijeni*,⁸⁵ svejedno, što smo *narodnost*, a ne *narod*, što smo *pokrajina*, a ne *republika*, što se pjeva »Hej Slaveni, a mi nismo Slaveni,⁸⁶ što nas je izginulo više od

[85] Naši nerazvijeni krajevi i sredine, optužujući razvijenije za svoje stanje, liče pomalo na čovjeka iz narodne priče, koji je, po povratku iz mlina, isprebijao svoju ženu, optužujući je da mu je tako slabo zavezala vreću sa žitom, da mu se do mlina pet puta razvezivala.

[86] Prilikom boravka naše službene delegacije u jednoj stranoj zemlji izvodila se, kako to već protokol nalaže, jugoslavenska himna »Hej Slaveni«. Za vrijeme izvođenja himne jedan član delegacije, pripadnik naše nacio-

drugih, a sada nam brišu žrtve.⁸⁷ Inspiratori i instruktori takvih knjigovodstava nerijetko su pripadnici nacionalnih političkih i intelektualnih elita, koje obično iz prikrajka promatraju učinke svojih inicijativa.

Teško skidamo prtljag prošlosti. Naš duhovni prostor još uvijek je prenaseljen našim traumama, preosjetljivostima, revanšizmima. Umjesto *istine budućnosti*, pravimo još uvijek »bilanse mržnje«, pabirčimo parcijalne »istine« prošlosti. To, naravno, ne znači da crne bilanse treba zaboraviti, ali one ne mogu i ne smiju biti putokaz i kriterij budućnosti.

Ne znam što je to romantično u našim nacionalizmima, kada se tako često govori o »nacionalnom romantizmu« u nas i njegovim manifestacijama. Takav je govor bliži crnom humoru nego iskazivanju pravog stanja. Niti je ovo vrijeme romantizma, niti se u nas može govoriti o nacionalnom romantizmu. U nas se i potezanje noža naziva nacionalnim romantizmom. A u našim nacionalizmima doista nema romantike: oni rastu iz trauma, iz »negativne historijske selekcije«, iz religijske,

nalne manjine, protestno je napustio manifestaciju s riječima: mi nismo Slaveni! (Ovo je u predavanju u Institutu za narodnostna vprašanja u Ljubljani, 27. 5. 1983. godine, iznio Stipe Šušvar, a objavljeno kao izvod iz magnetofonskog zapisnika u NIN-u 17. 7. 1983).

Ali kad je već riječ o himni, ona je opet postala hit-tema: vode se duge rasprave o tome treba li nam nova himna. U tim se raspravama čak postavljaju i pitanje na kojemu bi se jeziku pjevala nova himna. Ako su, po Ustavu, ravnopravni svi jezici kojim govori šesnaest milijuna građana — nek se pjeva samo na jeziku kojim govori šesnaest hiljada građana! Izvucimo, dakle, jezik himne iz šešira. Zašto jugoslavenska himna ne bi bila na rusinskom, rumunjskom, talijanskom jeziku. Postoje i drugi načini da osiguramo tu ravnopravnost (da izbjegnemo tu mrsku majorizaciju!). Ostavimo himnu bez riječi, neka bude nemušta (ne bi to bila jedina nemušta stvar u nas), jer će tako svi jezici naroda i narodnosti podjednako u njoj participirati. Možemo se samoupravno dogovoriti i za ovakvo rješenje: neka se himna pjeva uvijek na drugom jeziku — redosljed bi se mogao utvrditi abecednim ili azbučnim redom — a predstavnici svih drugih jezičnih skupina imali bi osigurano simultano prevođenje (mogli bi pri tome, po načelu slobode izbora, pritisnuti na svome aparatu dugme za slušanje rock ili novokomponirane narodne muzike). Ima, naravno još kombinacija, pa dopustimo narodu da ih demonstira. Uostalom, himna je i tako stvar naroda. [87] Ako nam je već toliko stalo do »matematike smrti«, onda nije teško dokazati da je od milijun i sedamstotina hiljada žrtava za vrijeme II svjetskog rata u Jugoslaviji, većina pala ne od ruke okupatora, nego u međusobnim pokoljima.

klero-nacionalističke indoktrinacije i zatucanosti, iz balkanskog primitivizma i revanšizma, iz različitih mrijestišta antisocijalizma i kontrarevolucije. Svaki je naš nacionalizam potencijalno fašistoidan. I kao što su se svi naši nacionalizmi, bez iznimke, 1941. godine priklonili fašizmu, tako se i danas priklanjaju (i sutra bi se priklonili) antisocijalističkim, antijugoslavenskim i antihumanim alternativama i snagama u zemlji i izvan zemlje.

Ni jedna naša nacija još nema cjelovitijih, sistematskih radova, koji bi barem pokušali izvršiti temeljitu analizu i samokritiku nacionalne svijesti i nacionalističkih izopačenja (»uostalom, zašto da to činimo mi kad neće oni«). A bez takvih analiza i samokritika nacionalna se svijest ne razvija u pravcu samosvještavanja i samo-svijesti, već prema traumatskoj svijesti — nacionalizam i šovinizam. Tako izopačena svijest razvija i svoje (izopačene) kriterije po kojima vrši selekciju, što će iz prošlosti pamtiti, a što zaboravljati. U nas se još uvijek svaka demitologizacija i demistifikacija nacionalnog dočekuje kao nacionalno svetogrđe, a eventualna okrep-ljujuća ironija kao nacionalno disidentstvo i izdaja. Ideološke i nacionalne uravnilovke, kojima smo govorili, djeluju vjerojatno i ovdje kao mehanizmi racionalizacije i samokontrole, koji »čuvaju« naciju od analize i samokritike. Umjesto kritičke analize i povijesnog pamćenja, na djelu je nacionalna mistifikacija i zlopamćenje, koje je uvijek potencijalno izvorište nacionalizma i revanšizma.

Dugo je godina i desetljeća na ovim etničkim, geopolitičkim i kulturnim prostorima trajao proces »onesposobljavanja svijesti«, proizvedeći neznanje, primitivizme i konflikte za tuđi račun, da bismo bili spremni (»osposobljeni«) za kritičku samorefleksiju. Kao da nas još uvijek čeka razložan i razgovijetan govor o »vjekovnom grčko-latinsko-islamskom raskolu, koji na našem terenu traje vjekovima, a koji i danas još u hrvatsko-srpsko-slovensko-bosanskoj varijanti nacionalnih svijesti igra ulogu historijskog balasta... Riječ je o nacionalnoj svi-

jesti formiranoj po uzoru palanačke prošlostoljetne romantike koja se još i danas poštuje kao nacionalna svetinja. To je proces koji se odvija po zakonu duhovne tromosti, a ta je mnogo sporija od strukturalne izmjene društvenih i proizvodnih odnosa, razvoja tehnike, itd.«⁸⁸

Čini se da je ovaj zakon duhovne tromosti, koji generira i naše nacionalizme, jedini durabilan i respektabilan zakon u miljeu naše političke kulture. Sve učestalije vulgarno-materijalističke teze, (čak ekonomističke), po kojima su glavna izvorišta nacionalizma u neriješenim ekonomskim pitanjima verificiraju na svoj način zakon duhovne tromosti: kvazimarksistički pristup je alibi vlastite nemoći (ili čak nacionalističke inhibiranosti) da se analitičkim skalpelom zasiječe u to osjetljivo tkivo. Ne želimo, naravno, reći da nacionalizam ne može nastajati i na neriješenim materijalnim pitanjima u odnosima među nacijama, ali je to u svakoj dosadašnjoj nacionalističkoj povišenoj temperaturi u nas bio tek izgovor za raspirivanje nacionalističkih strasti.⁸⁹ Ovo se u pravilu zbivalo i zbiva se u uvjetima izrazitije društvene krize. I to nije slučajno. Vodeće strukture društva (nacije), umjesto da snose konzekvencije za »objektivne teškoće« ili vlastite promašaje, probleme i krivce transponiraju na plan međunacionalnih odnosa — za sve su krivi drugi. Ovaj mehanizam racionalizacije veoma lako dobiva masovnu podršku, i fitilj nacionalizma i šovinizma je upaljen. A naša osvjedočena sklonost da svoje komplekse, nesposobnosti i lijenost prekrijemo nacionalnim simbolima, kako bismo izbjegli da se suočimo s odgovornošću za vlastitu sudbinu, neprekidno dolijeva ulje tome fitilju kako se ne bi ugasio. On tinja ili se razgorijeva kao signum političkih manipulacija.

[88] Miroslav Krleža u povodu dovršetka posljednjeg sveska *Enciklopedije Jugoslavije*, prema »Vjesniku« od 7. 3. 1972. godine.

[89] »Takozvani ekonomski nacionalizam nije samo ekonomski — on stvara uslove za širenje nacionalizma iz njegovih zapretnih žarišta u mnoge sfere društvenog života, ali sve je to samo naličje onih društvenih kretanja koja potiskuju radničku klasu čak i sa pozicija koje je ona već bila osvojila u društvenom odlučivanju, a institucije socijalističke demokracije svode na prazne forme.« (Spiro Galović, »Radnički i nacionalni interes«, NIN 2. 1. 1983.)

To tkivo historijskih laži, optuživanja i samoobmana, koje se javlja često snagom halucinacije, uglavnom nije ništa drugo nego paučina, ali i paučina može smetati, može zamutiti i najbistrije oko i odnose.⁹⁰

Nacionalizam ne može ponuditi rješenja i dugoročnije projekte, utoliko on sam sebe diskvalificira. Ali on može zatrovati odnose i stvarati atmosferu tenzija, nesnošljivosti, međusobnih optuživanja, koja nam priječe da »preskočimo vlastitu sjenku«, da konačno, na izmaku dvadesetog stoljeća, zakoračimo s onu stranu naših »sitnih, feudalnih parapeta, malih nacionalizama i arhajskih konfesionalnih mržnji« (Mersad Berber).

Jedna je od bitnih karakteristika naših nacionaliteta i nacionalizama da se češće i prilježnije okreću *mitskom* nego *historijskom*. To je karakteristika »veličine malih«: za mitsko su dostatne samoobmane i opijanja, za historijsko su nužne *analize* i *samootrežnjenje*. Naš je odnos prema tradiciji prije (i češće) nacionalistička manifestacija, nego samosvjesni kulturni čin: ne čuvamo i ne posređujemo tradiciju da bismo duhovno obogatili i svoje vlastito biće i biće generacija koje dolaze, nego nerijetko da bismo omalovažili druge koji se time ne mogu podičiti.

Kada smo naprijed ustvrdili da »pojave nacionalizma« u nas nisu samo »ekscesi« i »devijacije«, nego da se dijelom sistemski proizvode, onda treba reći da te pojave slijede iz razumijevanja nacije kao totalne zajednice (potpunog društva — »*societa perfecta*«), koja je realizirana u teritorijalno-političkom sistemu upravljanja, odnosno u republici kao državi.⁹¹

Kako bismo pokazali da iskazi društvene znanosti ne dolaze uvijek *post festum* (kako se to često spočitava društvenoj znanosti i znanstvenicima sa strane političke birokracije, koja tako sa sebe želi skinuti društvenu odgovornost) citirat ćemo u cjelini dvije teze Veljka Rusa

[90] Usp. M. Krleža, *Deset krvavih godina*.

[91] Usp. Veljko Rus, »Nacija kao faktor kočenja društvenog razvoja«, »Naše teme«, 7—8/1970.

iz navedenog teksta (»Nacija kao faktor kočenja društvenog razvoja«). Ove su teze koliko aktualne, toliko su se pokazale i proročanskim, nažalost.

»Nacija kao teritorijalno integrirana totalna zajednica nije komunikabilna i zbog toga ne oslobađa svoje aktivnosti prema vani, nego samo prema unutra; što je više izolirana više se pretvara u blokirano gibanje. Njezina ekspanzija kao totaliteta nije moguća drugačije nego u stilu imperijalističkih uzora. Kako zbog veličine i skromnih sredstava imperijalistička ekspanzija nije moguća, ona se kompenzira u kulturnoj nadutosti i u zatvaranju u vlastitu autonomiju. Autonomija u tom slučaju nije izvor samoinicijativnog i spontanog samoblikovanja, nego izvor izolacionizma koji, s obzirom na veličinu naših nacija, predstavlja samoubojstvo...«

»Zbog poklapanja republičke teritorijalne zajednice s nacionalnom zajednicom možemo ubuduće očekivati veliki porast nacionalnih i nacionalističkih problema. S dosta sigurnosti možemo reći da nas nejasna i nerealna bifurkacija nacionalne aktivnosti može dovesti do nefunkcionalnih partikularizama i kritičnog zaostajanja industrijalizacije, ili do nasilne reintegracije svih dijelova u autoritarni centralizam. Prevladavajuća moć teritorijalno-političkih zajednica tu opasnost još povećava.«

Nacionalistički problemi, nefunkcionalni partikularizmi i kritično zaostajanje za svijetom, na što je argumentirano upozoravao Veljko Rus, prije četrnaest godina, pokazuje se danas u tako očitim i drastičnim oblicima, da više ne može biti nikakve dvojbe: riječ je o ozbiljnoj društvenoj krizi.

Tako učestalo i emfatično pozivanje na principe nacionalne emancipacije i ravnopravnosti, a protiv centralizma i unitarizma, često nosi u sebi *via facti* klice nepovjerenja i razdora, te opasno potkopava već stečeno jedinstvo temeljeno na gorkom iskustvu i četrdesetgodišnjoj zajedničkoj praksi izgradnje socijalizma. Ništa se ne može tako vješto kamuflirati parolom pune nacionalne slobode i ravnopravnosti kao nacionalizam i sepa-

ratizam, čak i tada kada se javljaju u svojim ekstremnim oblicima. Dovoljno se samo prisjetiti »mašovnog pokreta« u Hrvatskoj 1971. i iredentističkog na Kosovu 1981. godine.⁹²

Zagovornici našeg »nacionalnog čistunstva«, kojima svaka ideja i svaki oblik jedinstva izgledaju unitarističkim, pa odatle stalno vojuju protiv unitarizma, podsjećaju neodoljivo na Josifa Visarionoviča, koji je, *mutatis-mutandis*, vojevao protiv kozmopolitizma i kozmopolita.

Svaki bi naš nacionalizam od *male* Jugoslavije, u priželjkivanoj diobi, da napravi *veliku* nacionalnu državu.

[92] Kosovo je drastičan (mada ne i usamljen) primjer nacionalističke indoktrinacije koja se zbivala iza socijalističkih parola o ravnopravnosti naroda i narodnosti. Stoviše, tamo je, kako smo rekli, jugoslavenska radnička klasa plaćala školovanje iredente i pripremu kontrarevolucije. Kosovo je, naravno, trebalo i kadrovski podizati, ali tamo nisu dovođeni *najbolji profesori*, nego *albanski profesori*. U slučaju Kosova ne radi se o »specijalnom ratu«, kako se u nas najčešće tvrdi, već se radi o »specijalnom miru«, miru koji je omogućio dugogodišnju organiziranu i kontinuiranu indoktrinaciju izrazito neprijateljske provenijencije. U ovome vremenu u kojem se troši najviše sredstava i angažira najviše ljudskih potencijala na *proizvođenje svijesti*, mi smo tu proizvodnju velikim dijelom prepustili režimu koji više od tri desetljeća vodi prema nama neprijateljsku politiku.

Jugoslavija je zajednička domovina svima koji u njoj žive i koji je *smatraju svojom domovinom*, svima bez obzira kojoj socijalnoj ili etničkoj grupi pripadali (treba li to uopće isticati za političku zajednicu koja se naziva socijalističkom republikom!). Ali i domovina dok je u »političkom omotaču« mora razvijati individualnu i kolektivnu političku samosvijest. To, između ostaloga, znači da ne bi smjela olako i velikodušno prepustiti nekoj drugoj političkoj zajednici da odgaja i »osvješćuje« njezine građane — sunarodnike.

Paradigmu suprotnog ponašanja nalazimo upravo u slučaju Kosova: tamo je, u ime pogrešno shvaćene nacionalne ravnopravnosti, albanska nacionalna manjina (narodnost) bila prepuštena posvemašnjoj indoktrinaciji iz susjedne Albanije. Učinci su nam poznati, ali oni nisu i konačni. Politička velikodušnost — tko tebe klevetom, ti njega dobrodošlicom — nije uvijek izraz političke mudrosti, već političke naivnosti.

Titovska formula nema alternative

Titovska Jugoslavija nije sintagma oblikovana u nekom agitpropovskom aparatu, već u drami društveno-povijesnih zbivanja, u kojima se stvarala nova Jugoslavija ne samo pod znamenjem Titove karizmatske ličnosti, nego uz njegovo sudioništvo i odlučujuće poteze u svim kritičnim trenucima koji su odlučivali i o sudbini Jugoslavije i o pravcima njezina društvenog preobražaja. Ne može se ni u ovome kontekstu spomenuti Titovo ime, a da ne obnovimo staro pitanje o ulozi ličnosti u historiji. U tome je pogledu doista »fascinantan primjer Josipa Broza Tita, najveće historijske ličnosti jugoslavenskih naroda, svjetskog velikana epohe: opći tok i individualna svijest i djelatnost stvorili su biografiju koja je simboličan i sintetičan izraz vremena, a povijesna po onim osobinama ličnosti koje nisu svodive na objektivno.«⁹³

Tito je jedina ličnost koju su svi narodi Jugoslavije smatrali *svojim*. On je svojim idejama i djelom nadraštavao svaku ograničenost i uskogrudnost otvarajući istovremeno perspektive za afirmaciju nacionalnih individualiteta i zajednice kao cjeline. Najviše zahvaljujući Titu, njegovu vizionarstvu, političkoj mudrosti i hrabrosti, nova se Jugoslavija oblikovala kao rezultat revolucionarnog djelovanja svih naroda Jugoslavije. To se ne bi moglo dogoditi da ti narodi nisu u idejama i programu KPJ, koju je Tito vodio, našli mogućnost ostvarenja svojih socijalnih i nacionalnih težnji i interesa.

U članku objavljenom u »Proleteru« (decembar, 1942. godine) pod naslovom »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe« Tito, između ostaloga, piše:

»Današnja narodnooslobodilačka borba ne bi se mogla završiti pobjedom nad okupatorima i njihovim slugama, ako u toj borbi ne bi bilo narodnog jedinstva; ako

[93] Zorica Stipetić, »Prostor dozrijevanja Josipa Broza Tita«, »Naše teme«, 4/1980.

u redovima narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ne bi učestvovali Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i muslimani. Potpuno oslobođenje svakog naroda posebice ne bi se moglo postići, ako on ne bi već sada uzeo pušku u ruke i pošao u borbu za zajedničku pobjedu svih naroda Jugoslavije nad svim neprijateljima naroda... Današnja narodnooslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ narodnooslobodilačka borba bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi osim opštejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice; tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština narodnooslobodilačke borbe.«

Sjedinjavanje socijalne i nacionalne komponente u revoluciji, bratstvo i jedinstvo naroda bio je i ostao lajtmotiv svih Titovih iskaza i nastojanja. Kao revolucionar i moderni državnik, u kojem je doista epoha našla jednu od svojih najmarkantnijih figura, Tito je Jugoslaviju »uveo« u šire prostore i procese mijenjanja suvremenog svijeta.⁹⁴

Jugoslavija s pravom nosi atribut »Titova«: čitav je svoj revolucionarni vijek, više od pedeset godina vojevao za modernu Jugoslaviju, socijalističku zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti. Bio je protivnih svakog hegemonizma i unitarizma, ali je isto tako separatizam

[94] Usp. Ivan Perić, »Titov pristup nacionalnom pitanju«, »Naše teme«, 4/1980.

i nacionalizam smatrao najvećom opasnosti i »historijskom kugom«.

Mogu se ponegdje u našoj literaturi i publicistici (a još češće u »usmenoj predaji«) susresti teze kako je Tito političar i kako je, prema političkom oportunitetu, mijenjao svoje iskaze u karakteru jugoslavenske federacije; o odnosima zajedništva i posebnosti, nacionalnog i klasnog. Svatko tko imalo poznaje Titovo djelo i nastojanje znade da su takve teze potpuno neosnovane. Ni tendenciozna, parcijalna i fragmentarna analiza Titova djela, čak njegovih prigodnih, dnevnih iskaza, ne može osigurati argumente za takve teze.

To, naravno, ne znači da Titov *teorijski* opus čini neproturječan, unutar sebe koherentan i logičan sistem. Ali i u tome opusu postoje konstante, vertikale od kojih nije odstupao i koje su mu, na koncu, pomogle da izraste do grandiozne figure revolucionara i državnika, da pojmu »Titova Jugoslavija« osigura poštovanje i uvažavanje i kod prijatelja i kod onih koji to nisu (bili).

Titovska formula nije za neko vrijeme koje je završilo s Titovom fizičkom egzistencijom, ona i danas (i za sutra) ostaje ne samo jedini prihvatljiv model, nego i *pretpostavka samobitnosti, samostalnosti i moderne opstojnosti Jugoslavije*. Različite parafraze te formule; nacionalističke, separatističke, liberalističke, unitarističke, staljinističke (a sve su one »u optičaju«), rade ne samo protiv Jugoslavije kao cjeline, nego i protiv naroda u ime kojega bi da govore. U tome smislu zalaganje za »detitoizaciju« indikacija je političkog nerazuma, ali i perzistencije politički i povijesno adactiranih ideja i nastojanja. Umjesto (doduše implicitnog i kuloarskog) pozivanja na »narodno (ne)raspoloženje« kao legitimacijsku osnovu zagovora »detitoizacije«, ne bi li trebalo upitati *sam narod*, demokratski, javno, kako bismo iz »prve ruke« doznali *tko to i za što ima legitimaciju*. Možda bi nakon općenarodnog referenduma samozvani tumači narodne volje i raspoloženja bili pokolebani u svojim izričajima i shvaćanjima nacionalnih i socijalnih

sadržaja kojima je »ispunjen« model jugoslavenskog zajedništva.

Ne mislimo reći da narod — pogotovo onaj dio naroda što ga nazivamo radničkom klasom — živi lagodno i da bi olako digao ruku za *status quo*. Međutim, što god mi mislili o tome »profanom vulgusu« koji hoće samo »kruha i igara«, narod ima duže pamćenje od pojedinca: on misli iz sabranog povijesnog iskustva, iz nevolja, uzleta i muka čitavih generacija, pa mu nije stalo samo do toga da bude *drugačije*, nego da bude *bolje*. I kada radnici jedne zagrebačke tvornice (proljeće 1984) za vrijeme obustave rada pjevaju:

Druže Tito, mi ti se kunemo,
da sa tvoga puta ne skrenemo,
al' ovaško dalje ne možemo,

oni ne traže radikalnu redefiniciju titovske paradigme, već njezino ispunjenje zbiljskim socijalnim sadržajem. Oni su već živjeli bogatiji i čovjeka dostojniji život, pa je prirodno da traže promjenu stanja u kojem su došli na sam rub materijalne egzistencije. Oni svojim protestom ne traže povratak na staro, nego »povratak na novo«.

U onim elementima sistema koji su »proizvodili« i »proizvode« ekonomsku i društvenu krizu nisu ugrađene Titove ideje. Zagovor i praksa dezintegracije jugoslavenske zajednice ne može se povezivati s Titovim imenom — s njim se može samo manipulirati.

Za Tita je jedno od odsudnih pitanja klasne borbe i revolucije »da li će pobjeđivati nacionalizam ili socijalizam«. ⁹⁵ »Danas se mnogo govori da li prvo klasno ili nacionalno. Vi znate, ja sam govorio i u referatu na Drugom kongresu samoupravljača, da to jedno bez drugoga ne ide, upravo zbog toga što smo mnogonacionalna država. Ali, ipak ja dajem prednost klasnom karakteru

[95] Usp. Tito i temelji socijalističke Jugoslavije, CDD, Zagreb, 1977, str. 424.

našeg unutrašnjeg sistema. Ne administrativnom sistemu, nego klasnom duhu, da radnička klasa bude najvažniji faktor.«⁹⁶ Tito je bio vođa jedne autentične revolucije i neprestano se borio protiv različitih tendencija njezine fragmentacije i dezintegracije, protiv nacionalističkih dioba radničke klase kao odlučujućeg subjekta revolucije. »Bilo je tendencija da radnička klasa mora biti potpuno uklopljena u nacionalne okvire. Međutim, u Jugoslaviji je samo jedna radnička klasa — radnička klasa čitave Jugoslavije... Hoću da kažem da mi radničku klasu ne možemo odvajati po republikama. Ona je jugoslavenska. Ali, ona je, u prvom redu, odlučujući faktor u svojoj republici i to treba sve više da bude, ona tu treba da bude najvažniji faktor vlasti u republici...«⁹⁷

Četrdesetih godina, kada je Jugoslavija bila raskomadana i vojnički uništena, pojavile su se, i u okviru KPJ teze o regionalizaciji partije, o brisanju slova »J« iz njezina naziva. Tito je energično ustao protiv toga, nazivajući te komuniste ljudima kod kojih imamo simbiozu komunističke i nacionalističke svijesti.

U govoru na Osnivačkom kongresu KP Srbije 12. 5. 1945. godine, Tito, između ostaloga, kaže: »Kakva je naša nova Jugoslavija? Za nju se govori da je demokratska federativna Jugoslavija. Valja dobro shvatiti njezinu suštinu... Mi imamo federativnu Jugoslaviju zbog toga što postoji više naroda: Hrvati, Srbi, Slovenci, Makedonci, Crnogorci, imamo i Bosnu i Hercegovinu gdje žive Hrvati, Srbi i Muslimani. Ali kada bi mi sada išli po liniji manjeg otpora, da svaki u svome okviru stvara jednu snažnu federalnu jedinicu, Hrvatsku, Srbiju itd., na račun druge, to bi bilo pogrešno. Mi stvaramo jednu državu — Jugoslaviju u kojoj svaki narod ima svoja prava i potpunu ravnopravnost. U tome i jeste suština: da iz njih, iz više federalnih jedinica, stvorimo jednu snažnu

[96] Iz razgovora s predstavnicima lista »Magyar Szó«, cit., str. 422.

[97] Iz završne riječi na 21. sjednici Predsjedništva SKJ, 2. 12. 1971, cit., str. 422.

jugoslavensku nacionalnu državu. Na tome se zasniva i ono drugo pitanje, druga zadaća — jedinstvo i bratstvo naroda Jugoslavije.«⁹⁸ Bez obzira na promjene koje su se zbivale u ove četiri i po decenije, Tito je ostao dosljedan i nepokolebljiv u svome zalaganju za jedinstvenu i snažnu Jugoslaviju, bez obzira kako je u pojedinim razdobljima i prigodama nazivao: državom, državnom zajednicom, socijalističkom, samoupravnom zajednicom, društvenom zajednicom.

Titovo opetovano i uporno naglašavanje jedinstva i čvrstine Jugoslavije kao cjeline, ne samo da ne znači poricanje ili reduciranje prava naroda, nego je to za njega pretpostavka ozbiljenja, razvijanja i očuvanja tih prava. S istom upornošću i dosljednošću Tito ističe da je radnička, proizvođačka klasa odlučujući faktor jugoslavenskog jedinstva i socijalističkog samoupravnog zajedništva.

»Za proizvođače ne postoje granice, jer su interesi proizvođača identični sa interesima čitave naše društvene zajednice. Proizvođači nalaze svoj interes u raznim formama saradnje i podjele rada, a republičke granične barijere predstavljaju smetnju takvoj saradnji. To se ponekad najdrastičnije odražava na našem unutrašnjem tržištu.

Danas, kada se sve više teži međunarodnoj podjeli rada, to je još više potrebno i logično u jednoj zemlji kao što je naša. Zato komunisti u našoj zemlji treba pravilno da shvataju svoje dužnosti i da na vrijeme sprečavaju takve nacionalističke deformacije. Biti dosljedan internacionalizmu, znači biti dosljedan internacionalista u prvom redu unutar svoje sopstvene zemlje, naročito u višenacionalnoj društvenoj zajednici kao što je naša. Internacionalizam u svojoj sopstvenoj zemlji ne znači unifikaciju, ne znači negiranje nacionalnosti i etničkih grupa kao subjekata u socijalističkoj društvenoj zajednici.«⁹⁹

[98] Usp. M. Borković-V. Glišić, *Osnivački kongres KP Srbije* 8—12. maj 1945., Beograd 1972, str. 210—211.

Treba li uopće isticati da je Tito, od svih vodećih ličnosti jugoslavenske socijalističke revolucije, bio »najotporniji« na pomodni politički žargon, koji, dakako, nije samo stvar lingvistike i semantike, nego i političke semiotike i »premještanja naglaska«. Tito je tako koristio svaku priliku da istakne kako je temeljno pitanje u oblasti međunacionalnih odnosa ne konstituiranje nacionalne državnosti, već razvijanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, s radničkom klasom koja je jedina sposobna da prevlada svaki nacionalizam i partikularizam. Bez obzira na različite formulacije i izričaje, Tito nikada nije odstupio, u onome bitnomu, od razumijevanja odnosa jugoslavenskog zajedništva i posebnosti. Uvijek je kod njega na djelu istančani osjećaj, instinkt i *revolucionara i državnika*.

»Mišljenje da je integracija u suprotnosti sa interesima pojedinih republika, odnosno nacionalnosti, isto je tako nepravilno kao što je nepravilno i shvaćanje onih koji smatraju da integracija treba da likvidira nacionalnosti i da ima za cilj stvaranje jedne nove jedinstvene nacije. Ti ljudi, zapravo, brkaju naciju s državom, što je besmislica. Besmislica su također i shvaćanja onih koji smatraju da svaka nacija, svaka republika u socijalističkoj zajednici mora imati sve atribute jedne države. Razumije se da takvo egocentrično shvaćanje može imati veoma štetne posljedice za razvitak socijalističke zajednice. Ima čak i nekih nacionalističkih elemenata koji govore da bi trebalo da nacionalna republika ima i svoju vojsku, svoj novac, pa čak i svoju politiku. Razumije se da takvi ljudi nemaju ničeg zajedničkog sa socijalističkim shvatanjem nacionalnog pitanja, a samim tim oni su protivnici socijalističke zajednice kao cjeline.«¹⁰⁰

S Titovim se pojedinim iskazima i mislima može manipulirati (uostalom, kao sa svačijim), može ih se zloračiti (a to se nerijetko i čini) za argumentaciju teza suprotnih duhu i nakani Titovih izričaja. Kada se, među-

[99] Iz referata na Osmom kongresu SKJ, *Osmi kongres SKJ*, str. 33.

[100] *Tito i temelji socijalističke Jugoslavije*, str. 409.

tim, Titovi iskazi promišljaju u društveno-povijesnom kontekstu, onda nije teško vidjeti (tko želi da to vidi) da su oni prije svega *taktička pitanja revolucije*, koja je Titu bila prezentna i u osnovnim konturama jasna od samog početka.¹⁰¹ Tako se, primjerice, separatistički i nacionalistički interpretira Titova ideja o stvaranju KP Hrvatske i KP Slovenije. A evo što sam Tito o tome kaže:

»Kad govorim o ovom pitanju, ja prije svega mislim na neke, u posljednje vrijeme, sve jače izražene tendencije dezintegracije Saveza komunista. Mi smo prije rata stvorili slovenačku partiju, stvorili smo hrvatsku partiju, a ostale smo organizirali kasnije, *prema potrebi* da bismo bili jedinstveni i da bismo imali jedinstveni sistem u našim partijskim organizacijama. Partije su tada imale svoj zadatak. *Mi smo više puta kazali da nam je stvaranje tih partija bilo potrebno da bi se one lakše približile masama* koje su tada bile pod dubokim uticajem raznih buržoaskih partija, kao što je u Hrvatskoj Maček, u Sloveniji Korošec i da bi sebi mogli stvoriti jednu masovnu bazu oko partije. I to što smo napravili, to je bila jedna nevjerojatno smjela i dalekovidna politika. Jer se pokazalo da su odmah mase išle za tim našim partijama i Partija je u masama imala sve više i više utjecaja: *To je bilo prije rata.*

Danas je druga situacija. Danas imamo socijalističku državu. Imamo riješeno nacionalno pitanje. Ušli smo u taj društveni zajednički život kao višenacionalna zajednica. Razumije se, kroz čitavi period bilo je raznih skretanja ali se nisu poremetile, niti su prestale važiti naše odluke koje smo zacrtali još prije rata i koje smo donosili u toku rata o nacionalnom pitanju.

Sada se javljaju tendencije dezintegracije Saveza komunista. Republička rukovodstva teže sve više i više ka nekom osamostaljenju, i to nekom idejno-političkom osamostaljenju, a jedinstveni partijski centar ne sma-

[101] Uostalom, to mu je i pomoglo da vuče dalekosežne i smjele poteze u prelomnim trenucima s kojima se revolucija suočavala.

traju uopšte više važnim. A danas je i te kako važan jedinstveni Savez komunista Jugoslavije. Ako išta u Jugoslaviji mora biti jedinstveno, onda je to Savez komunista. Inače mi socijalizam drugim putem stvarati ne možemo. *Danas se sve više i više teži ne samo osamostaljenju, već republike bezmalo kao da žele postati samostalne države, politički se otcijepiti od federacije. Federacija za neke danas već skoro ništa ne znači...*¹⁰²

Da federacija za neke skoro ništa ne znači to potvrđuje i iskustvo stečeno od vremena kada su izgovorene ove riječi protesta i upozorenja do danas. O tome svjedoči i kazivanje Svetozara Vukmanovića Tempa, koji je u razgovoru s Titom, uoči 11. kongresa SKJ, zabilježio: »Ja sam ga odmah na početku razgovora upitao: Stari, šta je s Jugoslavijom? Tito se, na onaj njemu svojstveni način, trgnuo i shvatio sam da je razumio na šta se odnosi moje pitanje. Doslovce je odgovorio: nastavimo li ovako, nema Jugoslavije. Biće osam patuljastih, privredno autarkičnih državica, koje ne mogu uživati onakav ugled u svijetu kakav bi mogle.«¹⁰³

Poznati su, a dijelom naprijed i citirani, Titovi stavovi o jugoslavenstvu. On opetovano ustaje protiv prokazivanja svake ideje i prakse jugoslavenstva kao unitarizma. Ako je to unitarizam, onda sam ja unitarista — znao je reći.

U svom uvodnom izlaganju na 21. sjednici Predsjedništva CK SKJ od 1. 12. 1971. Tito kaže:

»Pored toga, rekao sam da se ne slažem da je stalno na jeziku taj unitarizam, pa sam tražio da se jedanput utvrdi o kakvom unitarizmu je riječ. Ako se radi o unitarizmu versajske Jugoslavije, ja sam, razumije se, takođe, najoštrije protiv njega. Ako se, pak, radi o ostacima dogmatskog, ja sam, naravno, isto tako, protiv njega. Ali, ako se radi o jedinstvu naše zemlje, o Jugo-

[102] Iz Titove riječi na sjednici Izvršnog biroa Predsjedništva CK SKJ u martu 1970. god. Cit. prema NIN-u od 18. 12. 1983.

[103] Cit. prema NIN-u od 18. 10. 1981.

slaviji kao nedjeljivoj cjelini — onda sam ja za takav unitarizam, za takvu jedinstvenu Jugoslaviju. A onda to nije unitarizam, nego jedinstvo — naše jedinstvo».¹⁰⁴

Već smo istakli da Titove ideje i angažman sigurno nisu ugrađeni u one elemente sistema i njegova funkcioniranja, koji proizvode ili sudjeluju u proizvođenju društvene krize. I dok je još bio »politički operativan«, i mobilan, njegovo su ime ili njegovi vankontekstualni iskazi služili kao pokriće stanovitih ideja i »sistemskih rješenja« koja, ne samo da nisu Titova, nego su suprotna duhu Titova djela i nastojanja.

U seriji članaka objavljenih u »Startu« 1983. godine profesor Dušan Bilandžić s pravom ističe da se »Titova aktivnost sredinom sedamdesetih godina počela smanjivati, zbog duboke starosti; dakle, upravo u postustavnim razdoblju. Tako se novi ustavni položaj republika i pokrajina vremenski poklapao s procesom smanjivanja psihofizičke i akcione moći Josipa Broza Tita, koji je tada ušao u deveto desetljeće života.«¹⁰⁵ Ono što bi ovome svakako trebalo dodati — a što profesor Bilandžić ne čini — mogli bismo ovako formulirati: ono što se zbiva u zadnjih desetak godina, zbiva se ne samo mimo Titova neposrednog sudionitva, nego i mimo njegovih (a već se pokazuje i protiv njegovih) osnovnih intencija i zamisli, uključujući tu, naravno, i neka sistemska rješenja, pa, na stanovit način, i ustavni princip (doduše implicite sadržan) konfederativnog ustrojstva Jugoslavije.

Za Jugoslaviju kao cjelinu i za sve njezine narode i narodnosti, za socijalistički samoupravni karakter njezina razvoja, za politiku nesvrstavanja kao trajnu orijentaciju u vanjskoj politici, drugog puta osim titovskog i avnojskog nema. Odnosno, može ga biti, ali on onda dovodi u pitanje sve ono što označavamo pojmom »jugoslavenska socijalistička revolucija«. Kada kažemo ti-

[104] Usp. *Tito i temelji socijalističke Jugoslavije*, str. 418.

[105] »Start«, 17. 12. 1983. »Kako se reformirala Jugoslavija?«

tovski i avnojski, onda prije svega mislimo na *federativno ustrojstvo* i *jedinstveni samoupravno-socijalistički društveni odnos*. S obzirom na povijesna iskustva kao i aktualno stanje, jugoslavenska je federacija jedino moguća kao *socijalistička* i *samoupravna*, ali je isto tako i federativno ustrojstvo jedna od bitnih pretpostavki razvijanja jedinstvenog socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa. Taj karakter jednako ugrožava centralističko-unitaristička kao i separatističko-konfederativna solucija. Ustavno prenaplašavanje republičkog i pokrajinskog suvereniteta, te njegova praktično-politička apsolutizacija, dovode u pitanje i avnojske principe federalizma i jedinstvo socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa. A to znači, objektivno, i radikalno redefiniciju titovske paradigme.

Danas kada Tita više nema pojam »Titove Jugoslavije« i titovski shvaćenog jugoslavenstva dobiva za nas nove aktualne naglaske. Tito je, naime, svojom grandioznom figurom revolucionara i državnika, svojim nemjerljivim autoritetom »pokrivao« i kompenzirao ne samo eventualne defekte sistema, nego i insuficijencije naše svijesti, latentne ili otvorene sporove i sukobe, kako na socijalnom planu, tako i na planu međunacionalnih odnosa. Taj autoritet može u njegovim bitnim određenjima (iako vjerojatno ne i u svim aspektima i značenjima) održavati vitalnim i djelatnim jedino autoritet i društvena životnost ideja kojima je Tito posvetio čitav život. Dovoditi u pitanje te ideje znači izravno ugrožavati temelje vlastitog opstanka.

Gdje smo i kako dalje?

**ponašamo li se sistemski
ili
vansistemski?**

»Optimista sam, jer se ovako dalje ne može.«

Aleksandar Baljak

Danas niti se može, niti bi imalo smisla govoriti mimo ili izvan cjeline socijalnog konteksta čiji smo i sami svjedoci i sudionici. Sve bi drugo bio eskapizam i loša eshatologija. A socijalna je zbilja — u svim aspektima i po svim pokazateljima — takva da liči, kako bi rekao Miroslav Krleža, na saobraćajnu nesreću velikih razmjera. U takvoj su situaciji potrebna bolnička kola i zavoji, nego li poezija i teorija. Pa ipak i u kriznim, dramatičnim, situacijama (u njima možda prije nego u »redovnom stanju«) teorija je pozvana, čak prinuđena da dokazuje i brani svoju *praktičnost*, da pomogne otklanjanju ili makar ublažavanju posljedica nesreće iz spomenute metafore. No, možemo li iz svojih struka, disciplina, svojih zabrana i parcela znanosti i politike reći, poput Rusoa: vjerujem da mogu riješiti to pitanje?

Zašto sistem ne funkcioniра?

U nas se, kao na pokvarenoj gramofonskoj ploči, opetuje teza kako imamo dobar, štoviše, uzoran sistem, ali se ne ponašamo u skladu s njim. Da li je moguć i kako je moguć *dobar* sistem koji ne funkcioniра? Prihvatiti gornju tezu znači prihvatiti implicate i tezu o nepodobnosti »ljudskog materijala« koji čini »input« sistema.

Ako je politički sistem »organizirana i usmjeravana politika« jedne zemlje, onda on nije samo ukras društva, već njegov instrument, jedna od fundamentalnih poluga globalne društvene reprodukcije. Obzirom na uvjete u kojima je izvršena i u kojima se zbiva socijalistička revolucija, ovaj instrumentalni karakter sistema još više dobiva na značaju.

Međutim, sistemski i normativni optimizam, koji je u nas ne samo naglašen nego je to dominantna crta političkog ponašanja, može biti jednako poguban kao i sistemsko-normativni nihilizam, štoviše, može završiti u ovom potonjem.

Društveno vlasništvo kao proces podruštvljavanja pod stalnom je presijom institucionalno-normativne hipertrofije. Društveno vlasništvo kao naznačeni proces i kao odnos u društvenoj reprodukciji ne određuje sistem, već je, uglavnom, određivano sistemom! Ali ne sa svim konzekvencijama koje inače proizlaze iz odnosa vlasti i vlasništva: vanjski, interventni faktor izmiče kontroli i odgovornosti, on ne dijeli sudbinu vlastitog projekta (društvenog dohotka). Stvaraoci dohotka, radnici, proizvođači, s druge pak strane, djelatni su samo u njegovom materijalnom, ali ne i u društvenom aspektu. To znači da ne mogu kontrolirati ni društvene uvjete reprodukcije. Na djelu je, dakle, proces »dvostruke privatizacije«.

U nas ne egzistira, niti se razvija jedinstven samoupravni produkcionni odnos kao osnovna kohezijska veza zajedništva. Ta se, dakle, veza organski ne proizvodi. Ona se ne može uspostaviti ni političkim sistemom, jer upravo taj sistem pogoduje dezintegraciji društvenog rada, privatizaciji i regionalizaciji društvenog dohotka. *Teritorijalno-vlasničko, grupno-vlasničko, privatno-vlasničko* poimanje i raspolaganje dohotkom ruše posljednjih godina ono što je već bilo učinjeno, ili barem započeto, u samoupravnoj integraciji društva! Nije, dakle, riječ o stagnaciji, nego o destrukciji već dostignutog u samoupravljanju.¹

Izvršena je sedamdesetih godina »demontaža federacije«. A što je novo montirano? Političko-teritorijalni princip, dakle, princip političke vlasti ne samo da nije izgubio na značenju, nego je dobio i zahvatio sve više društvenog prostora, daleko više nego što je to bilo prije »reformne federacije«. Razbija se — i u onim segmentima reprodukcije gdje je počeo da se ukorijenjuje — jedinstveni samoupravni produkcionni odnos, razbija se jedinstveno tržište; razbija se, dakle, i jedinstvo radničke klase. Na takvoj dezintegraciji i parcelizaciji razbija se i parcelizira društvena svijest. Jedinstveni interes radničke klase egzistira samo kao retorička sintagma na kongresima i drugim paradno-radnim skupovima. Koliko su se osamostalile i osilile tehno-političke oligarhije u »dislociranim centrima« zorno svjedoče i podaci o promašenim investicijama i golemom, galopirajućem zaduživanju u inozemstvu. Sve se to zbiva izvan bilo kakve kontrole radnika i izvan uvida javnosti. Ta kontrola i nije moguća jer su razbijeni i radnik i javnost. To znači da se zajednica ne proizvodi ni organski-radno, ni posredno-politički. Proklamirani sistem socijalističkog samoupravljanja, koji bi morao osiguravati institucionalne pretpostavke procesu podruštvljavanja, socijalizacije (socijalizam), ne funkcionira.

Mi se već desetljećima (zadnjih desetak godina posebno intenzivno) »igramo sistema«. To kao da je postala najučestalija i najpopularnija (ali, naravno, i najskuplja) društvena igra! Stvarana je i stvara se takva društvena klima, rekli bismo čak politička (ne)kultura, u kojoj je gotovo svaka ideja htjela da se prometne u »novo sistemsko rješenje«. Koliko nas košta novi projekt — to nitko nije pitao. Bilo je stvar elementarne pristojnosti (da ne govorimo o drugom!) da se takva pitanja ne postavljaju. Ta mi smo svakom sistemskom inovacijom gradili historiju i nije bilo mjesta tako prizemnim i prozaičnim pitanjima kao što je »cijena koštanja projekta«! U takvom kontekstu arogancije, neskromnosti, megalomanije,

[1] Ako samoupravljanje shvatimo kao sistem sitnopoljske anarhije, onda smo dobarano uznapredovali!

manije, političkog primitivizma i voluntarizma ni projektant(i) nisu slijedili sudbinu vlastitog projekta. To znači da su se ponašali *neodgovorno*. A zar su nas neka »sistemska rješenja« stajala manje od drugih »nerentabilnih investicija«, »neadekvatne alokacije resursa«, ovoga ili onoga Obrovca, Dine, Fenija? Budući da račun za skupe promašene »sistemske inovacije« nije ispostavljen projektantima već »mješačima maltera«, inovatori su se smjelo i bez grižnje savjesti (nerijetko čak uz aplauze i najviša društvena priznanja) upuštali u nove projekte.

Te naše često brzoplete i nedomišljene reforme sistema ne samo da su skupe same po sebi, nego su još skuplje po svojim dugoročnim učincima:

a) kočnica su materijalnoj reprodukciji, stvarajući nestabilne, nerijetko, sasvim neizvjesne uvjete privređivanja,

b) iznuđuju nove, skupe promjene koje će doživjeti sličnu sudbinu.

Svaku je promjenu pratio porast birokratskog, parazitskog aparata, koji se umnožavao logikom samoreprodukcije tražeći nove prostore i mogućnosti svoje ekspanzije i nalazeći ih u novim — sistemskim promjenama!

Ova stalna »dogradnja sistema« ustvari je neprekidna *samodestrukcija*. Zato se ne treba čuditi što sistem ne može uspostaviti unutarnji, organski autoritet i tzv. primarnu efikasnost u sferi normativnog, a niti primarnu odgovornost u sferi subjektivnog. Sekundarna (ne)efikasnost (prinudno iznuđivanje poštivanja normi) samo je indikacija i posljedica samodestrukcije sistema.

Je li posvemašnje obezvređivanje normi, od diobe nezarađenih dohodaka do masovnog neplaćanja komunalija npr., je li takvo ponašanje sistemsko ili vansistemsko? Ono je nažalost sistemsko! To je s jedne strane, logičan izraz sistema koji sam sebe iz dana, u dan obezvređuje, a s druge strane je podloga i poticaj nerespek-

tabilnom sistemu. Sistem, naime, nije samo ukupnost institucija i normi, niti puki »papirnati projekt«, sistem je ono što živi, što se očituje u svakodnevnom životu i ponašanju. Parafrazirajući poznatu izreku mogli bismo reći da sistem ima ponašanje kakvo zaslužuje. Ovdje, naravno, nije riječ o *sistemu samoupravljanja*, nego o *sistemu protiv samoupravljanja!*

Ako je na djelu, i to ne kao iznimka, raskorak između normi i ponašanja, onda se ozbiljno treba zapitati, ne samo o ponašanju, nego i o normi koja nikako da postane regulativ ponašanja.

Problem (ne)odgovornosti

I kada bi imao »unutarnju legitimaciju« svakog građanina (što je moguće tek s onu stranu svake politike), politički bi sistem morao uspostaviti *izvanjski autoritet*. U nas je taj autoritet izvrnut stalnoj, *sistemske auto-destrukcije*. Što znači uspostaviti izvanjski autoritet sistema? To prije svega, znači uspostaviti *respektabilan sistem odgovornosti*. Treba, međutim, naglasiti da je *odgovornost izvedena kategorija*, i to kategorija *izvedena iz rada*. Biti odgovoran znači savjesno i stručno obavljati svoj posao, svoju funkciju. Biti neodgovoran znači postupati drugačije, znači *moći postupati drugačije*. A »moći postupati drugačije«, to je indikacija sistema koji »ne radi« za proklamirani društveni odnos i njegove temeljne vrijednosti, već ih, naprotiv, ugrožava. »Moći postupati drugačije«, indikacija je na koncu, određenog *vlasničkog odnosa*, a to znači i *proizvodnog odnosa*. Po sam proizvodni odnos u nas je najpogubnije i *najneodgovornije privatno-vlasničko ponašanje*: ono ugrožava samu supstancu samoupravnog proizvodnog odnosa — *društveni karakter dohotka*. A sistem (odgovornosti) koji nije u funkciji zaštite temeljnog proizvodnog odnosa, »radi« za neki drugi proizvodni odnos i tip vlasništva.

U prirodi je samih kategorija vlasti i vlasništva, ili

bolje rečeno, odnosa čije su one samo pojmovne oznacnice, da *vlast polaže račune vlasništvu*. Kome se u nas »polažu računi«, tko je titular vlasništva? Država svaka nije. Društvo? Društvo je alibi za sve vrste uzurpacija, kako vlasti, tako i vlasništva. *Od polaganja računa radnicima, do toga da radnici polažu račun sami sebi — to je put socijalističkog samoupravljanja i samoupravne odgovornosti.*

»Prebacivanje« odluke-odgovornosti na udruženi rad (koji je više razdružen nego udružen) i delegatski sistem (koji ne funkcionira), jasno pokazuje kako je samoupravljanje samo alibi za izbjegavanje odgovornosti. Ili, bolje rečeno, za *prisvajanje tuđega, dobivanje nezarađena*. I odgovornost je, naime, *zarada*, nešto što bi se moralo dobijati za rad.

Kako se, međutim, u nas ni osobni dohoci (i dohodak uopće) ne dobivaju (samo) za rad, to ni sistem odgovornosti ne može slijediti logiku vezanosti uz rad, uz *čin* i *činak*. Kao što se ne snose posljedice za neracionalno ekonomsko ponašanje, tako se ne snose posljedice ni za *ne-političko ponašanje*. Ne-političko je ponašanje, u sistemu socijalističkog samoupravljanja, uopće u demokratskom sistemu, svako ono ponašanje koje privatizira i uzurpira *opću, javnu stvar (res publicae)*.

Talmud i ZUR

U nestabilnim uvjetima privređivanja kakvi su naši, iluzorno je očekivati realizaciju temeljnog principa socijalističkog samoupravljanja, da naime, svačiji materijalni i društveni položaj mora zvisiti od rezultata vlastitog rada.

Činjenica da loše poslovanje ne mora utjecati na smanjivanje osobnih dohodaka, govori o tome da se ne isplati dobro poslovati! Ta je logika svakako pogubna, ali ona je na djelu! Ako se za nerad mogu primati visoki osobni dohoci, ako se dohodak može zidati *izvanrednim*,

sistemskim operacijama (sistem je, dakle, izravno u funkciji eksploatacije tuđega rada), onda ne treba očekivati da će se pojedinci i radni kolektivi okretati isključivo radu da bi poboljšali svoj materijalni i društveni položaj. Kakve to posljedice ima za cjelinu društvene reprodukcije i na društvene odnose gotovo da je suviše isticati! Privatno-vlasničko ponašanje i privatno-vlasnička egoistička svijest razvija se na takvom proizvodnom odnosu gdje je moguće *prisvajati tuđe*. Treba naglasiti da uzrok i poticaj ovakvom ponašanju i ovakvoj svijesti nije samo u »sistemskim defektima« ili neadekvatnim ekonomskim instrumentima (mada i ovi imadu neposredan i znatan utjecaj), nego i u čitavoj našoj suvremenoj kulturi, kao kulturi *potrošnje, neskromnosti, megalomanije*. Odatle je postalo gotovo stvar uspjeha i društvenog prestiža da se ostvari *dohodak bez rada* i *potrošnja bez pokrića*.

Potrošački sindrom toliko je ovladao našim društvenim organizmom da možemo opravdano tvrditi da je naše društvo paradigma potrošačkog ponašanja. Nasuprot nekim tezama kako naše društvo nije dostiglo stupanj materijalne razvijenosti, da bismo mogli govoriti o potrošačkom društvu, treba naglasiti da kriteriji potrošačkog društva ili nisu samo kvantitativni, nego prije svega *kvalitativni*. Što to znači? To, prije svega, znači da za prosuđivanje potrošačkog ponašanja nije bitna *količina pribavljenoga*, nego *način pribavljanja* te *individualna* i *kolektivna svijest* koja to prati i *podstiče*.

Ljudi na koncu proizvode da bi mogli trošiti. Ali ovdje nije riječ o tome. Ne ponaša se potrošački onaj tko radi, *ima pa troši*, nego onaj tko ne radi, *nema, a troši*. Kako je to moguće? Naš sistem na ovo pitanje daje uvjerljive odgovore: *troši se nezarađeno, tuđe, troši se anticipirano!*

Kad već razvijeni svijet nismo mogli dostići radom i proizvodnjom, mi smo se poslužili »Baltazarovim izumom« (a možda i balkanskim lukavstvom uma), pa smo krenuli prečicom: *stići ćemo ih potrošnjom!* Tome je

cilju dobro poslužila i naša sistemski osigurana i poticana apsolutizacija i mistifikacija dohotka: *fiat dohodak pereat mundus*. Dohodak po svaku cijenu, ako ne iz vlastitog rada, onda iz tuđih džepova, ako ne od sadašnjosti, »posudimo« od budućnosti, ona će se već snaći! (uostalom to nije tuđa, to je naša budućnost!). Pri tome se jednako ponašao naš *shopping-man* u Trstu i Leibnitzu kao i naš *business-man* u Londonu i New Yorku. Ne, naravno, s istim društvenim posljedicama.

U nas se nerijetko neracionalno tamanjenje društvenih sredstava naziva »samoupravno raspolaganje dohotkom«. Ekstremni individualizam i egoizam koji se pokrivaju samoupravnom ornamentikom, preferiranje *osobnoga* i *posebnoga* na račun *zajedničkog* i *općeg* interesa postaje sve više, ne eksces, već dominantna odrednica našega ponašanja i naše kulture.

Naši radni i neradni ljudi, naši samoupravljači kao da se više drže *Talmuda* nego *ZUR-a*, pa umjesto zurovskog principa (doduše samo proklamiranog, ali sistemski neosiguranog) raspodjele prema rezultatima rada usvajaju reduciranu talmudsku devizu:

»Ako nisam za sebe, tko će biti za mene!

Ako me sada — kada?»

Ovo nije moralno zgražanje nad egoističkim ponašanjem pojedinaca, niti apel da se ponašaju drugačije. Oni se ponašaju onako kako su objektivno prinuđeni da se ponašaju. Samo u stabilnim uvjetima samoupravno organizirane (a to znači i integrirane) privrede radnik je stimuliran da radi, da dohotkom, realno stvorenim dohotkom, određuje svoj materijalni i društveni položaj. U dezintegriranom sistemu kakav je naš, razbijenom i funkcionalno i teritorijalno, iluzorno je očekivati da se radnik uzdigne iznad svojih dnevnih, empirijskih interesa i potreba.

Ali ne samo da smo razmrvali privredu, mi u nju unosimo još jedan strani elemenat — *socijalu*. Otimamo radnicima da bismo dali neradnicima. I umjesto da se

zastidimo rezultata koje time polučujemo, mi se time dičimo nazivajući to solidarnošću i uzajamnošću! Inflacija nerada, fiktivnog i nepotrebnog rada izravna je posljedica tako shvaćene i prakticirane solidarnosti. No, sve naše inflacije, ne samo ekonomsko-financijske, nego i inflacije sistema, normi, fraza, sve su to surogati, namodjesta za *rad*.

Kolonizacija ili albanizacija

Može li ovako dezintegrirani sistem kakav je naš izdržati znanstveno-tehnološki i proizvodni ritam što ga diktira suvremeni razvijeni svijet? Ovo nije retoričko već egzistencijalno pitanje. Štoviše, ono implicira i pitanje o mogućnosti očuvanja samostalnosti samoupravno-socijalističke autentičnosti toga sistema. Kakav je naš odgovor tome »okruženju«? Koje su pretpostavke i posljedice uključivanja u međunarodnu podjelu rada?

Političko, ekonomsko, znanstveno-istraživačko usitnjavanje i dezintegraciju mi smo uporno i dugo nazivali političkom i ekonomskom samostalnošću, decentralizacijom i demokratizacijom znanosti. Tamo gdje je trebalo sabrati snage i sredstva, mi smo ih mrvili. Dovoljno je pogledati inflaciju naših univerziteta, fakulteta, znanstveno-istraživačkih institucija, akademija nauka. Na ovom malom prostoru imamo 19 sveučilišta, 8 akademija znanosti i umjetnosti, više od 400.000 studenata. Pri samom vrhu svjetske ljestvice po broju visokoobrazovanih (105 na 10.000 stanovnika, SR Njemačka npr. ima 43!). Imamo oko 500 samostalnih naučnih instituta sa desecima tisuća istraživača!

A što stoji iza ovih impresivnih cifara? Na to se pitanje akademski i pristojno ne da odgovoriti! Što je brže rastao broj visokoobrazovanih kadrova i ustanova sa zvučnim nazivima, tako je rastao i broj (i cijena, naravno) kupljenih stranih licenci. Još malo pa će svaki naš znanstvenik istraživač, stručnjak (ili kako bi rekao Lj. Ršu-

mović: »sekretar za južni vetar«), pored diplome i titule moći oko vrata okačiti i stranu licencu! A kakav je to mlinski kamen oko vrata društvu, neka to ilustrira samo nekoliko pokazatelja: samo za korištenje stranih licenci i patenata Jugoslavija godišnje plaća 30 milijardi (novih) dinara, u devizama, naravno. Ali, plaća i mnogo više: mnoge su licencne klauzule toliko kolonizatorske i ponižavajuće da više liče na potpisivanje bezuvjetne kapitulacije, nego li na ugovor ravnopravnih partnera. »U 98% licencnih ugovora bila je jedna ili više restriktivnih klauzula, zatim u 83% korisnici licenci imali su obavezu da sirovine, repromaterijal i komponente uvoze iz određenih izvora, a istovremeno u 89% tih ugovora korisniku licence ograničavan je ili potpuno zabranjivan izvoz proizvoda izrađenih uvezenom tehnologijom.«² Ograničenja se, međutim, ne odnose samo na izvoz. U farmaceutskoj industriji, na primjer od 14 proizvodnih kapaciteta nitko ni sa kime ne može uspostaviti proizvodnu suradnju. Slična je situacija i u kemijskoj industriji, gdje od 63 kapaciteta iste ili slične proizvodnje nitko ni sa kime ne može ostvariti gotovo nikakvu vezu. Isto je tako i s 20 kapaciteta bazne kemije i niza drugih privrednih grana.³

Nisu to jedini biseri na privrednoj ogrlici naše *licentije poetike*, ima još slađih ukrasa: sedam naših šećerana odvojeno je kupovalo stranu licencu za kvasac i to od jedne iste inozemne tvrtke!⁴ Nikoga ne treba uvjeravati da je ovo ne samo izvan ekonomske logike, nego i izvan svakog razuma i zdrave ljudske pameti. To je, međutim, u skladu s našom regionalizacijom, mistifikacijom i privatizacijom društvenog dohotka. Ovakvi detonatori u temeljima društvenog vlasništva punili su krhotinama privatne džepove. Apsolutizacija dohotka nezaustavljivo nas je gurala u sve veću tehnološko-proizvodnu ovisnost.

[2] Usp. izjavu dra Dragutina Boškovića, direktora Saveznog zavoda za patente, NIN, 10. 1. 1982.

[3] Usp. S. Kulić, »Komponenta međunarodnih odnosa i njeno značenje u društvenoj reprodukciji SFRJ«, »Samoupravljanje«, Beograd, 12/1981.

[4] Usp. »Vjesnik«, prilog »7 dana«, 13. 12. 1980.

Naravno da je skupo (a često i neizvjesno) ulaganje u vlastitu pamet, ali je višestruko skuplje kupovanje tuđe. No, mi i ovdje plaćamo ceh ne toliko svojoj nerazvijenosti, koliko svojem primitivizmu, megalomaniji i »politici dohotka«. Mi hoćemo odmah rezultate, odmah visok dohodak. Nemamo vremena da čekamo vlastita rješenja. Stranu pamet ugraditi u dohodak, bila je osnovna deviza. Time ćemo jednim udarcem ubiti dvije muhe: radnicima obećati više osobne dohotke, a procentima od »povoljnih ugovora« napuniti vlastite džepove. Pri takvom stanju stvari u nas su godinama bila mala, gotovo beznačajna ulaganja u istraživačko-razvojne aktivnosti.⁵ Istini za volju, rezultati su bili još beznačajniji: niti su nas oslobađali tehnološko-proizvodne ovisnosti, a niti su na svjetskom tržištu inovacije značili i činili značajnije prodore.

Mi stalno govorimo o našim velikim potencijalima. Međutim, ako je na nekom području ljudske aktivnosti danas iluzorno govoriti o znanstveno-tehnološkim inovacijskim potencijalima onda je to ovdje, jer sve dok te inovacije na uđu u proizvodni pogon one ne znači ništa! Onaj tko se hoće uključiti u međunarodnu podjelu rada (a ne joj se podrediti) taj mora prihvatiti devizu: *hic Rhodos, hic salta!* Svjetsko tržište ne priznaje potencijale — ono priznaje i vrednuje opredmećeni rad (naravno, i možda ponajprije, rad znanosti). Tko to ne može ponuditi, preostaju mu dvije mogućnosti: *kolonizacija* ili *albanizacija*, podvrgavanje onima koji *znaju, umiju i imaju*, ili izolacija, zatvaranje u svoje granice i svoje parole.

Ali, što uopće znači naše »uklapanje« u međunarodnu podjelu rada? Prije svega, tako nešto kao »međunarodna podjela rada« i ne postoji u svome tradicionalnom značenju. Odnosima na svjetskom tržištu ravnaju goleme monopolske organizacije, transnacionalne korporacije, države, regionalne i kontinentalne interdržavne in-

[5] Beznačajna kako u apsolutnim pokazateljima, tako i u odnosu na naše aspiracije i otvorenost prema svijetu.

tegracije. Tamo možemo izboriti malo prostora za sebe jedino *sabiranjem znanja i sredstava*, a ne njihovim rasipanjem. U borbi za taj prostor danas se prekoračuju ne samo državne nego i kontinentalne granice, a mi ne možemo prekoračiti ni republičke (mi se u povišnom kašnjenju igramo »nacionalnih ekonomija« i republičkih suvereniteta kao da integracija ide protiv tih suvereniteta!).

Kako ćemo s ubogom privredom u širok svijet, na dalek put! Takva kakva jest, ona u najboljem slučaju još može šepati sa svojim drvenim protezama u našim OOUR-skim i općinskim dvorištima.

Ako imamo na pameti činjenicu da je suvremeno makro-socijalno i političko okruženje složeno, nestabilno i nepredvidljivo, onda nije teško zaključiti da se u tome okruženju mogu održati samo one organizacije koje su dostigle visoki stupanj integracije, tehnologijsko-proizvodne samostalnosti i produktivnosti. Pri tome treba istaći da jedino *energija znanosti i znanja može ublažiti, pa i kompenzirati nedostatak svakog drugog oblika energije*.

Ako se uspoređujemo s najrazvijenijim zemljama, s onima koji nose znanstveno-tehnološki razvoj suvremenog svijeta, onda se ne bi moglo reći da mi zaostajemo, *nego nas nema*. Mi smo u tome pogledu statistički zanemarljiva veličina. Istina, naša su ulaganja u znanost bila mala: ulagali smo desetak puta manje sredstava po stanovniku od nekih najrazvijenijih zemalja, a rezultati su bili još manji u svjetskim relacijama gotovo beznačajni. To znači da je *input* u znanost bio gotovo kontinuirana premašena investicija. Niti je bilo odgovornosti kod »davalaca«, niti kod »primalaca« sredstava, sredstva su se davala uglavnom za »preživljavanje« znanstveno-istraživačkih pogona, a ne za rezultate koje je ovaj trebao isporučivati. Uostalom, zašto bi se ovaj pogon ponašao drukčije od društvenog pogona u cjelini!

Usitnjenost znanstveno-istraživačkih institucija i programa ne samo da slabi mogućnost značajnijih istraži-

vanja, nego izmiče svakom vrednovanju. I tu, na žalost, nauka slijedi politiku: svaki je pogon suvereni entitet, svako je sebi kriterij i referentna točka!

»Nepostojanje pravog vrednovanja rezultata naučnog rada prema svjetskim mjerilima omogućuje samodovoljnost našim naučnim institucijama. Ako bi naši istraživači bili stavljeni u položaj da se njihovi rezultati ocjenjuju prema doprinosu svjetskoj nauci, ili njihova rješenja prema dometima na tržištu svjetske tehnologije, što je jedino ispravan metod vrednovanja naučnog rada, i ako bi od toga zavisio njihov položaj i opstanak u institutu, oni bi sami tražili da iskoriste sve mogućnosti koje obezbeđuju najviše naučne domete. Tako bi povezivanje sa svim centrima gdje postoje odgovarajuće snage i oprema bila za njih nužnost, a sigurno je da je opšte znanje na jugoslovenskom nivou uvijek više nego u bilo kojoj republici i da korišćenje svih kapaciteta koje pruža jugoslovenska i međunarodna suradnja može približiti realizaciju projekata uslovima koji obezbeđuju kritičnu masu. To bi nametnulo neizbježnost kontinuirane i rigorozne selekcije kadrova, kojom bi se obezbjedilo da u nauci rade samo talentovani i produktivni istraživači, koji će stalno potvrđivati svoje kreativne sposobnosti na nivou svjetskih mjerila u nauci.«⁶

Samo u uvjetima totalne razmrvljenosti znanosti, političke ourizacije pameti, moguće je liferovati naručene znanstvene istine. I mi smo to obilato koristili! Sada se čudimo i pitamo: a gdje nam je bila nauka. Da paradoks bude potpun to se najčešće pitaju oni koji su »najzslužniji« da nauka postane *ancila politicae*. U pravu je Veselko Tenžera kada kaže da je ovakva prostitucija znanosti bila moguća jedino u muklom kulturnom prostoru, u sklerotiziranoj sferi javnosti i u uvjetima kritičkog bankrota.⁷

Sabiranje plodova vlastite pameti u takvim uvjetima

[6] Milivoj Cirić, »Aktuelni problemi nauke u Jugoslaviji«, »Naše teme«, 7—8/1983.

[7] Usp. »Danas«, od 10. 1. 1984.

ličilo je na sakupljanje magle lopatama. Naši su se potencijali godinama iscrpljivali u verbalnoj produkciji (ili su bili postinuti u zapećak). Oni nisu bili, organizirano i odgovorno, usmjereni svijetu rada, koji jedino i može generirati društveni progres. Mi smo, naprotiv, svijetu rada, pa i svijetu uopće, besplatno i u neograničenim količinama isporučivali ideje, a skupo plaćali tuđu pamet i tuđa rješenja!

Nije, naravno, pravo pitanje da li koristiti (kupovati) tuđu pamet ili ne, već *kako*, pod kojim je uvjetima koristiti. Da li je koristiti kao *subjekt-činilac koji suoblikuje suvremenost, ili kao ovisnik o tuđem znanju i umijeću*. Pod kojim ćemo uvjetima kupovati tuđu pamet zavisi presudno od toga koliko ćemo sami doprinostiti ukupnom fondu primijenjenog znanja: od toga u mnogome ovisi da li će nas *cijeniti ili ocjenjivati*. A za ilustraciju samo da kažemo da u »primijenjenom svjetskom znanju« Jugoslavija učestvuje sa samo 0,3%, dakle, gotovo da ne učestvuje.⁸ Što se tiče kupovine tuđeg znanja i tu demonstriramo svoje već dobro (i nadaleko) poznate vrline: nikakve selektivnosti ni unutarnje organiziranosti pri izboru tehnologije i znanstveno-tehničke suradnje nema. I na tome području mi svijetu veoma zorno predstavljamo samoupravljanje kao sistem totalne anarhije. Uostalom, »mi smo za svijet hajduci s Balkana i skidaju nam kapu kada se bijemo s Hitlerom ili Staljinom, ali da se u nauku ozbiljno razumijemo — to im nije ni na kraj pameti«.⁹

Ovaj aspekt naše komunikacije za svijetom ne govori samo o »tehničkim aspektima« uvezenog znanja i načina njegove primjene. Naime, znanje opredmećeno u tehnici i tehnologiji i način njegove primjene značajan su element *načina proizvodnje*. A način proizvodnje nije

[8] O našoj inovacijskoj sterilnosti govori i slijedeći podatak: jedna veća firma u razvijenijim zemljama Zapada registrira više patenata godišnje nego što se registrira u cijeloj Jugoslaviji: Thomson 300 — Jugoslavija 80!! (Usp. Janez Jerovšek, »Privredna kriza i ljudski faktor«, »Naše teme«, 4/1983).

[9] Branko Horvat u intervjuu NIN-u, od 8. 1. 1984.

samo posljedica, nego je i generator odnosa u proizvodnji, a to znači i sveukupnih društvenih odnosa. Nije teško pokazati da uvezena znanost i tehnologija — pogotovo u tome obimu i uz naš inferioran položaj — određuje čovjekov odnos prema proizvodnji, a to znači da određuje i najznačajnije elemente načina proizvodnje. Pitanje se može postaviti i u krajnje zaoštrenoj formi: može li zemlja koja je znanstveno-tehnološki-proizvodno kolonizirana biti politički samosvojna i samostalna?

Nikoga, nadam se, ne treba uvjeravati da dominirajuće tehnologije postaju *tehnologije dominacije* — ekonomske, političke, kulturne.

Odsustvo svake politike i jedinstvene strategije znanstveno-tehnološkog razvoja stvaralo je pogodno tlo dominaciji stranog kapitala i njegove opredmećene moći. Uz imanentno »lukavstvo uma« strani je kapital imao i izravnu podršku: dobro organiziranu agenturu u birokratsko-tehnokratskim redovima, koji su posredovali (manipulirali) interesima radničke klase, čineći je sve više zavisnikom od uvezenog znanja i stranog kapitala.¹⁰

Kada se govori o šansama za prevladavanje ove znanstveno-tehnološke inferiornosti i ovisnosti, u nas dominira neumjeren optimizam. Mi tako mistificiramo visoku obrazovnu i kvalifikacionu strukturu zaposlenih. Od šest milijuna zaposlenih u Jugoslaviji, industrijskih radnika ima oko 2,3 milijuna. Među ovima više od 50% (1,2 milijuna) su nekvalificirani ili polukvalificirani radnici. Znači li to da je u nas malo visokoobrazovanih i visokokvalificiranih radnika? Naprotiv, ima ih mnogo, ali se ne ponašaju po kriterijima tehnološko-proizvodne racionalnosti, nego po logici sistema: *ponašaju se sistemski — završavaju u nadgradnji*. Tamo za nerad i posredovanje imaju ugledniji status i viša materijalna primanja, nego što bi imali za rad i kreaciju u »udruženom radu«. Zato nije čudo što od 24.000 magistara i doktora znanosti tek nešto više od 1000 radi u industrijskoj proizvodnji. Još

[10] Usp. Slavko Kulić, razgovor u NIN-u, 20. 2. 1983.

je indikativniji podatak da je od 170.000 inženjera samo 1/3 u proizvodnji!!

Bauk države kao alibi za lov u mutnom

Slušajući i čitajući neke naše nedomišljene teze o pogubnom utjecaju države na tokove društvene reprodukcije, nameću nam se najmanje dva pitanja:

a) Što je to država u nas, kakav je to Levijatan s onu stranu samoupravljanja?

b) Kako uopće mogu opstati i funkcionirati suvremeni sistemi (i na Istoku i na Zapadu) gdje se država veoma značajno upliće u tokove društvene reprodukcije?

Zaboravlja se da smo još uvijek (i još dugo ćemo to biti) *političko društvo*, društvo različitih, proturječnih i konfliktnih interesa, kako socijalnih tako i nacionalnih. Samoupravljanje nije *nepolitički* način razrješavanja interesnih konflikata. *Samoupravljanje nije s onu stranu države*, ono je, pored ostalog, *oblik države — samoupravno organizirane države*. Ne treba, nadam se, nikoga uvjeravati da je više samoupravnosti u jednom aktu SIV-a ili zakonu Skupštine SFRJ, kojim se štiti društveni karakter vlasništva, nego li u »samoupravnom«
aktu nekog OOUR-a koji je »pojeo«
vlastitu (zapravo, društvenu) supstancu, a istovremeno povisuje osobne dohotke.

»Razdvajanje«
države od samoupravljanja u funkciji je razdvajanja radnika od rezultata njegovog društvenog rada. Ova dihotomija »proizvodi«
i potiče grupno-vlasničko ponašanje i mistifikaciju dohotka. Razdvajanje radnika od dohotka uz istovremeno proklamiranje: *sav dohodak radniku*, pothranjuje licemjerje, grupni egoizam i nemoral, koji iznutra u samom čovjeku, nagrizaju ideju samoupravljanja kao kolektivnog čina i svijesti, društvenog vlasništva i društvenog odnosa.¹¹

Ni u najtežim trenucima po ekonomiju i opću društvenu situaciju, neke se organizacije udruženog rada ne odriču misterioznog knjigovodstva i računovodstva u kome se fiktivni dohodak prikazuje kao stvaran. Tako se, primjerice, jedan te isti dohodak prikazuje na dva načina: jednom u obliku deviza, drugi puta u obliku njihove dinarske protuvrijednosti. Sva nevolja i ne bi bila u tome što se prihod dvostruko prikazuje, kad se on često ne bi i dvostruko trošio!

Samoupravljanje ako nije autoritativni poredak radnika, *države radnika*, perpetuira se kao »sistem anarhije«, koju kontroliraju tehno-političke i druge posredničke strukture izvan rada. Nemaju radnici, a niti mogu imati, neku *nepolitičku, samoupravnu moć* mimo »države«. Njima ostaje samo *organizacija, politička organizacija* kao *protu-moć* različitim oblicima prisvajanja njihova viška rada i moći koja je iz rada izvedena. Bez jedinstvene političke organizacije klase, samoupravna organizacija u sferi »udruženog rada«
znači fragmentaciju interesa i mrvljenje njihove moći.

Fragmentacija i regionalizacija viška rada pogoduje regionalnim posredničkim strukturama, koje, uostalom, na tome višku rada opstojе i grade svoju moć i društveni ugled. Svaka radikalnija promjena dovodi u pitanje njihove stečene pozicije. Stoga je sasvim razumljivo da ove strukture neće milom mijenjati svoju povoljnu izvjesnost za neizvjesnost, što je svaka radikalna promjena sobom nosi. Naprotiv, one će upotrijebiti (i upotrebljavaju) čitav arsenal samoupravne verbalistike — a taj je u nas u nezaustavljivoj ekspanziji — da očuvaju postojeće; da, eventualno nešto preinače, kako se ništa bitno ne bi promijenilo. Sastavni su elementi toga arsenala i stalna povika na državu, kao glavnog krivca što samoupravljanju ne ide bolje!

Nije riječ o tome mijesha li se država više ili manje u tokove društvene reprodukcije (zato je država da se

[11] Vidi intervju Veljka Rusa u »Intervjuu«
od 6. 1. 1984.

»miješa«) — bitno je pitanje o čijoj se državi radi: je li država oblik institucionalizacije — legalizacije odlučujuće društvene moći rada (radnika), ili je ona instrument prisvajanja i posredovanja viška rada koji se od radnika otuđuje.

Ideje o »decentraliziranoj federaciji« izrodile su se u praksu »decentraliziranih etatizama«. Ove su aberacije s jedne strane indikacija i izraz krize samoupravljanja, ali isto tako povratno djeluju na tu krizu i produbljuju je razvlašćujući stvaraoce dohotka i one društvene moći koju su već bili osvojili. Sve izrazitije centrifugalne tendencije i daljnji proces razvlašćivanja razjedinjenih proizvođača može biti zaustavljen i takvim raspletom socijalnih tenzija i međunacionalnih sporova, u kojem će se nuditi etatistički centralizam kao alternativa (prikriven, naravno, parolama zajedništva i jedinstvenog samoupravnog produkcionog odnosa). Nema sumnje da je i takva solucija opasnost, jer ima realnu osnovu. To, međutim, nije razlog da se odustane od samoupravne integracije i da se decentralizirani etatizmi prihvate kao manje zlo. Ekonomska, politička, kulturna *refeudalizacija* kojoj svjedočimo ne samo da poništava rezultate samoupravljanja i ruši mostove do samoupravne integracije, nego nas sve više isključuje iz suvremenih tokova društvene reprodukcije, potiskujući nas na periferiju, vraćajući nas usudu »balkanizacije«.

Činjenica što proizvođač, radnik, stvaralac dohotka ne odlučuje o cjelini društvene reprodukcije, a to znači ni o svome materijalnom i društvenom položaju, pa je stoga prinuđen da se ponaša privatno-vlasnički, egoistički, dakle, nesamoupravno, to nije rezultat egzistencije neke zloćudne države. Radi se ovdje o drugim centrima otuđene moći na svim funkcionalno-teritorijalnim razinama, o različitim tehno-birokratskim spregama. Neki autori govore o »troughu« moći, o sprezi političke, industrijske i financijske oligarhije, ili eufemistički o »rukovodećim grupama«. ¹² Ove grupe nalazimo na svim ra-

[12] Usp. Miroslav Pečujlić, »Sociologija krize«, »Naše teme«, 5/1982.

zinama odlučivanja. I što su više »dislocirane«, to je veća opasnost uzurpacije samoupravljanja. Iako se ove grupe kite samoupravnom omamentikom, one su egzistencijalno prinuđene da poriču samoupravljanje.

»Glavni uzrok njihovog otpora jačanju samoupravljanja ... je u osećanju da iščezava njihova društvena moć, njihova superiornost nad drugim ljudima ... većina upravljačkog sastava je više ili manje podvrgnuta pomenutoj idejnoj i moralnoj podvojenosti, iz koje se onda rađa bar pasivan odnos, iako ne i pravi otpor samoupravljanju ... celokupni upravljački sastav, bez obzira na veoma različita područja njegova rada i mnoge međusobne suprotnosti i nesuglasice, ipak ima i mnogo zajedničkog, a to je pre svega težnja da se, s jedne strane, pokaže kao borac za napredak socijalističkog samoupravljanja, a s druge, da što duže zadrži svoj upravljački i arbitrirajući položaj. Zato dosta složeno reaguje na sva društvena zbivanja i mere koje mogu uticati na njegov društveni položaj ... Taj je problem i ranije postojao, a u poslednjem razdoblju on se ... toliko zaostrio da dobija značaj ozbiljne moralne krize tog upravljačkog sastava, koja ima veoma nepovoljne posledice za celokupna društvena kretanja, a posebno za razvoj samoupravljanja ... Sadašnja privredna nestabilnost sužava prostor za samoupravno odlučivanje i pojačava administrativni intervencionizam na svim područjima društvene reprodukcije. Na taj način privredna nestabilnost objektivno jača društveni uticaj i arbitrarnu ulogu celokupnog upravljačkog društvenog sastava.« ¹³

Ne radi se, dakle, o predominaciji i svemoći države, naprotiv, radi se o tome da *radnička, proizvođačka, ako hoćete samoupravna, država ne funkcioniра*.

Različiti oblici uzurpacije vlasti i privatizacije društvenog dohotka, uz posvemašnje nepoštivanje normi, zbiva se, kako iza leđa radnika i njegova neposrednog od-

[13] Vinko Hafner, »Upravljačke društvene strukture i samoupravljanje«, »Marksistička misao«, 5/1982.

lučivanja, tako i iza leđa samoupravno-normativno-sistemske uspostavljenog rada — iza leđa države. Povika na državu samo je prebacivanje pažnje i borbe na donkihotski kolosijek, kako bi se oslobodio prostor za još veću uzurpaciju vlasti.

Različiti oblici uzurpacije legalno uspostavljene moći proizvođača u posljednjih desetak godina drastičniji su i sveobuhvatniji nego li u bilo kojem proteklom poslijeratnom razdoblju. Ova se uzurpacija zbiva mimo legalnih struktura i procedura političkog, delegatskog sistema, dakle, mimo »države samoupravljača«. Najvažnije investicijske odluke, na primjer kojima je zahvaćeno 40% društvenog proizvoda (!!) donosile su se izvan uvida i kontrole proizvođača. Najveći investicijski promašaji još su i danas obavijeni misterijom, kao da su se zbili sami od sebe! Pa i one odluke koje imaju formalno pokriće samoupravnih tijela rezultat su (samo)volje tehno-političkih oligarhija na svim razinama. Naš hiperinstitucionalizam i hipernormativizam pouzdan je alibi i siguran pojas za spasavanje tim oligarhijama.

Pod dirigentskom palicom lokalnih tehno-političkih oligarhija, obogaljena i onesposoblja za bilo kakvu konkurenciju, naša privreda uglavnom zadovoljava lokalne egoizme i provincijsku volju za moć.

Mistifikacija i vulgarizacija dohotka i shodno tome razvijanje svijesti da je tuđe sve što prijeđe »naše« OOUR-ske, općinske, republičke međe, kratkovido preferiranje trenutnog interesa, to nas je dovelo tu gdje jesmo, a ne neka zloćudna država.

Sistem i ponašanje

Institucijska izvedba, operacionalizacija ustavnog i političkog sistema nije primjerena temeljnim ustavnim načelima — *federativnom ustrojstvu i socijalističkom samoupravljanju*. Desetgodišnje funkcioniranje sistema uvjerljivo verificira gornju tezu. To, naravno, ne znači

da je cijeli institucijski mehanizam disfunkcionalan u odnosu na proklamirane vrijednosti u čijoj bi funkciji morao biti. Ali neki značajni dijelovi i sklopovi sistema djeluju *asinhrono* i *autarhično*, pa time priječe da sistem u cjelini djeluje u skladu sa svojim temeljnim načelima. Ni na planu državnog ustrojstva, niti na planu društvenog odnosa sistem ne djeluje u skladu s temeljnim načelima:

a) iako se proklamira federacija kao temeljni princip državnog ustrojstva, sistem funkcionira poglavito kao konfederacija,

b) proizvođači, stvaraoci dohotka ne raspolažu ukupnim dohotkom što je temeljna pretpostavka samoupravljanja i osnovna intencija novog Ustava.

Indikativno je da smo se u godinama progresa lakše odlučivali za sistemske inovacije, pa i radikalne promjene, nego danas, kada nas je desetgodišnje funkcioniranje novoga sistema dovelo u posvemašnju krizu s kakvom još nismo bili suočeni. Odakle danas strah od promjene? Zar zato što su sa društvene scene otišli najznačajniji protagonisti revolucije i tvorci novog sistema?

Teze o tome kako sistem nije »kriv« za krizu, već ponašanje pojedinaca i »odgovornih faktora« nužno impliciraju jednu drugu tezu, da se, naime, društveni procesi ne zbivaju kao sistemske organizirano i usmjeravano događanje, već po logici voluntarizma, proizvoljnosti pojedinaca i društvenih grupa! Neće valjda biti da voluntarizam oblikuje »realni ustav« i realni sistem, već i formalno uspostavljeni sistem proizvodi voluntarizam. Nije valjda vrlina sistema u tome što proizvodi i stimulira voluntarističko ponašanje, koje ga obezvređuje, već u tome da suzi prostore voluntarizmu i antisistemskom ponašanju!

Ne dovodeći u pitanje temeljne vrijednosti, tim prije treba dovesti u pitanje sistem koji nije efikasan u ostva-

rivanju i zaštiti tih vrijednosti. Umjesto da bude instrument u ostvarivanju ciljeva samoupravno utvrđene politike, on je često *alibi-sistem*. Umjesto da bude sistem koji će nuditi *operativne odgovore*, on umnožava *izgovore*. Tako je u stalnoj semodestrukciji. S jedne strane, za proklamirana i legitimna prava nema materijalnog pokrića, a s druge strane, omogućuje nelegitimno prisvajanje vlasti i vlasništva.

Ako je pluralizam interesa objektivno data realnost našega društva, a sistem društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumijevanja demokratski način razrješavanja aktualnih i potencijalnih interesnih konflikata, to ne znači da su u svakom trenutku »sva pitanja otvorena«. Politički sistem i jest *sistem* po tome što je on *odgovor* na taj pluralizam. To, između ostaloga, znači da mora imati neke *konstante* (odgovorno utvrđene, naravno) koje ne može svaki posebni interes i u svako doba dovoditi u pitanje. Demokracija drugačije nije moguća. Jedino tako može se izbjeći takvo dnevno sukobljavanje interesa koje može paralizirati ne samo »funkcioniranje sistema«, već i proces materijalne reprodukcije. Tako bi jedna od značajnih konstanti sistema morali biti *dogovorno utvrđeni jedinstveni razvojni planovi*, koji podrazumijevaju i neke jedinstvene investicije i naravno, jedinstveno tržište. Ovakvi planovi ne samo da neće ugroziti samostalnost, samoupravnost i suverenitet republika i pokrajina, već su nužna ekonomska i društvena pretpostavka te samostalnosti.

Što daje životne sokove jednom političkom sistemu? Svakako mu te sokove ne daje institucijsko-normativni mehanizam, već *ljudski elèmenat*. Pokrenuti taj elèmenat sistema (ne samo elèmenat političkog sistema već i društvene reprodukcije), *motivirati ljude*, to je osnovno, gotovo bismo mogli reći *presudno pitanje* prevladavanja krize s kojom smo suočeni. Kako je to moguće? Parole i fraze su se istrošile i nemaju više motivacijskog naboja. Ostaje *rad*. Na djelu je, međutim, devalorizacija, ekonomske, društvene i moralne vrijednosti rada. Sve *izvan-radne* obmane, kombinatorike, zaoblude, misti-

fikacije dohotka, mogu se rušiti jedino uspostavljanjem i *društvenom legalizacijom vrijednosti rada*: da svačiji materijalni i društveni položaj određuje rad i rezultati rada. To je moguće samo uz dominaciju onoga po čemu doista jesmo svi *za-jedno* — uz dominaciju rada i radnika.

Politički sistem socijalističkog samoupravljanja morao bi biti djelatni instrument u *ostvarivanju društvenog autoriteta i suvereniteta rada*. Pluralitet političkih suvereniteta proklamiran novim ustavom — ako je već riječ o *socijalističkim*, a ne nekim drugim republikama — morao bi biti u funkciji naznačenog autoriteta i suvereniteta rada. Međutim, proces materijalizacije ustavne odredbe o suverenitetu republika odvijao se, kao što smo to pokušali pokazati, protivno, ne samo svojim socijalističkim atributima, nego i protivno modernim integracijskim procesima. Kao da se suverenost, samostalnost i samoupravnost tražila u zatvaranju i samodovoljnosti, kao da se na Jugoslaviju kao socijalističku, samoupravnu »zajednicu zajednica« »prestalo računati« — svatko je htio imati sve. Jugoslavija je tako sve više bivala politički provizorij, *locus* dogovora republika i pokrajina, mehanički zbir, a ne organsko jedinstvo (uostalom, organsko se jedinstvo i ne može dogovoriti, ono se jedino može proizvoditi), eventualno alibi za promašaje i pokriće za dugove!

Psihologija i politika temeljene na ovakvim (doduše implicitnim, ali zato ne manje djelotvornim) pretpostavkama i nije mogla rezultirati nečim drugim osim *političkom* i *privrednom refeudalizacijom*. Ono što budi nadu to je saznanje da smo došli do zida, da smo ugrozili ne samo cjelinu, nego i društveno-materijalne pretpostavke realizacije ustavnog modela suvereniteta i samoupravnosti republika i pokrajina.

Modernih integracijskih procesa ne može biti tamo gdje se želi sve sačuvati, i to sve na »svome području«. A bez takvih procesa nema izvlačenja iz autarkije i sve veće ovisnosti o stranoj pameti i kapitalu. Jedan od raz-

loga ove autarhije leži vjerojatno u implicitnom pitanju naših lokalnih tehnopolitičkih struktura: *a tko će preuzeti rizik promjene?* Drugim riječima, trenutni empirijski interesi ravnaju dezintegracijskim procesima u nas. U takvim uvjetima sve više se smanjuje mogućnost spoznaje posebnoga u cjelini, trenutnoga u dugoročnom interesu. *Spoznaja i organizacija interesa pretpostavka je ne samo funkcioniranja moderne privrede, nego i sistema socijalističkog samoupravljanja.* Riječ, je, dakle, o političkim pretpostavkama.

Robna proizvodnja sa svim svojim imanentnim zakonitostima — ukoliko radnici nisu gospodari društvenih uvjeta reprodukcije — nužno proizvodi i radnika kao robu, dakle, kapital-odnos. Ovo, obzirom na upućenost naše privrede na svjetsko tržište, ima dalekosežne konzekvencije. Danas se više ne postavlja pitanje možemo li izbjeći eksploataciju vlastite radničke klase u sistemu svjetske kapitalističke ekonomije, već *kako ublažiti stupanj te eksploatacije.* Nema mnogo alternativa i odgovori su gotovo iznuđeni. Naša, samoupravna identifikacija mora, u susretu sa svijetom, biti *legitimirana* ne (samo) u deklaraciji i sistemu, nego i u *vlastitoj pameti.* Mogu se koristiti tuđa iskustva, ali se na tuđoj pameti ne može graditi »vlastita« revolucija i ugled u svijetu. *Naši dugoročni razvojni planovi moraju pretpostavljati i dugoročni razvoj znanosti.* Bez te proizvodne snage sadašnjosti i budućnosti, naša će radnička klasa biti najamnik stranog kapitala (bez obzira da li njezini dijelovi rade u Jugoslaviji ili inozemstvu), a njezina avangarda bit će samo politička partija koja takav odnos legalizira.

Naš je program i način izlaska iz postojećih privrednih teškoća još jače otvaranje prema svijetu i još intenzivnije uključivanje u međunarodnu podjelu rada, osloncem na vlastite snage — izjavila je nedavno u intervjuu japanskom listu »Asahi Shimbun« predsjednica savezne vlade Milka Planinc. Oslonac na vlastite snage pretpostavlja *sistemsku i sistematsku organizaciju, integraciju i mobilizaciju tih snaga.* Ali ne samo radi izlaska iz teš-

koća, već radi daljeg razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja.

Ako smo već prinuđeni da prihvatimo tehnološko-proizvodni ritam i diktat kapitala, mi ne smijemo zanemariti organizirano znanstveno i tehnološko-proizvodno povezivanje sa zemljama u razvoju, s nesvrstanim zemljama. I to ne iz nekih ideoloških ili taktičko-političkih razloga, već da bismo, koliko je to objektivno moguće, umakli diktatu kapitala i da bismo mu se u mundijalnim razmjerima mogli suprotstaviti.

Kod nas se tzv. *opći interes* ne konstituira niti na *funkcionalno-radnom*, a niti na *političko-teritorijalnom principu.* Dakle, niti logikom povezivanja koje proizlazi iz sfere rada, koji kao *društveno-tvorački čin per definitionem* teži integraciji i zajednici, a niti *logikom političkog medija*, koji je po samorazumijevanju osviješteni opći interes (zajednica). Ili, drugačije rečeno, *u nas niti funkcionira tržište ni država.* Postavlja se, naravno, pitanje: a što je sa samoupravljanjem? Nije li ono supstitucija tržišta i države? Ako ono to možda i jest u dalekoj historijskoj perspektivi, tim prije i tim više ono ih danas mora respektirati, štoviše inkorporirati ih u svoj pojam i sadržaj. Nije ovdje riječ o *rehabilitaciji države*, već o *konstituciji države samoupravljača*, o *funkcioniranju samoupravno-politički uspostavljenog sistema.* Drugačije nije moguće jugoslavensko, samoupravno, socijalističko zajedništvo.

Interes jugoslavenske zajednice nije i ne može biti zbir posebnih interesa, egoizama i partikularizama. »Ne mogu da prihvatim tezu o zajedništvu u kome mi iz republika i pokrajina dolazimo u federaciju sa gotovim rješenjima. Mislim da je to iskrivljeno viđenje zajedništva. Postoje oblasti u kojima se mora voditi jedinstvena jugoslavenska politika. Bez jedinstvenog jugoslavenskog koncepta razvoja, uključujući i prioritete, ne samo što nema zajedništva, nego nema ni posebnosti, ni samoupravnosti, ni odgovornosti za vlastiti razvoj ni za razvoj cjeline. Drugačije gledanje je opskurno, ono

preferiranjem egoizma i trenutnog interesa ugrožava i posebni i opći interes našeg socijalističkog samoupravnog zajedništva.«¹⁴

Ni jedan sistem ni sub-sistem ne može funkcionirati neprekidnim pogađanjem i dogovaranjem, već funkcionira svojom unutarnjom logikom, to će reći logikom organsko-funkcionalne međuovisnosti njegovih elemenata. Što to u našim uvjetima znači? To znači da se moramo dogovoriti o sistemu, da on ne bude oktroiran, već uspostavljen našom voljom, voljom samoupravnih subjekata. Kada je to učinjeno, onda se ti naši suvereni entiteti ne mogu dnevno sukobljavati oko efekata sistema. Time se narušava ne samo logika i integritet sistema kao cjeline, nego i svakog njegovog dijela, na djelu je »prokletstvo provizorija«.

Teze koje reduciraju jugoslavensku zajednicu na stvar dogovora republika i pokrajina, previđaju činjenicu da su se narodi Jugoslavije ne samo dogovorili, nego i *izborili* da žive zajedno, da tvore zajednicu. A (k)ako je riječ o socijalističkoj zajednici, to nije riječ samo o *zajedništvu*, nego i o *jedinstvu*. Prije nego počnemo poricati to jedinstvo i zajedništvo — proglašavajući svaku ideju jugoslavenstva unitarizmom — trebalo bi, u najmanju ruku konzultirati narode i radničku klasu Jugoslavije. Na taj bi se način barem »verificirao« i pročistio teorijski mutljag koji nije ništa drugo nego paravan za nacionalističke i separatističke teze i iz njih izveden politički model Jugoslavije kao političkog provizorija.

Kolektivna svijest kao kohezivna snaga zajednice jača u teškoćama i pred opasnostima. No, i ta svijest mora imati pozitivne socijalne stimulanse. Jedan od takvih stimulansa mora biti i konzistentna *socijalna politika*. Ne egalitarizam kojem su ljudi inače skloni u kriznim društvenim situacijama, kakva je naša, već *podjednake šanse za sve*.

[14] Iz intervjua Dragoljuba Stavreva, predsjednika Izvršnog vijeća Sobra-nja Makedonije, NIN, 21. 11. 1982.

Mi smo do sada vodili socijalnu politiku u privredi, a zanemarivali je u društvu, što je imalo teške posljedice i za privredu i za društvene odnose. Ako se ovo radikalno ne preokrene suočit ćemo se s još većim poteškoćama, s nesagledivim posljedicama.

Jedno od veoma osjetljivih i dugoročno značajnih pitanja svakako je i problem armije nezaposlenih. Danas je rad najveća društvena privilegija, a nezaposlenost najviše diskriminirana kategorija stanovništva.

Pitanje: što društvo može učiniti za nezaposlene, danas treba radikalizirati u pitanje: što zaposleni (ne)radnici mogu učiniti za nezaposlene?

Ako zaposlenom neradniku prijete »klupa za rezervne igrače«, imat ćemo više radnika, a manje rezervista. Samo radom može se stvoriti prostor novome radu i radniku. U samom je radu, kako bi rekao filozof, veliko lukavstvo uma: radeći samo za sebe, radnik radi i za drugoga, radi za novu mogućnost — mogućnost rada.

Odricanja na koja smo prinuđeni ne mogu dati značajnije i dugoročnije efekte, ako ih ne bude pratilo *stimuliranje rada i stvaralaštva*. Spremnost na odricanje brzo se istroši i splasne ako se ne osjeti, u činu i svrsi odricanja, ne samo *izgledna budućnost*, nego i *opipljiva sadašnjost*.

Riječ-dvije o avangardi

Na nedavnom skupu najviših funkcionera federacije predsjednik Predsjedništva CKSKJ Dragoslav Marković, izrazio je zabrinutost što u Savezu komunista, pa ni u samom Centralnom komitetu, ne postoji jedinstvo, čak ni o onim pitanjima o kojima je takvo jedinstvo formalno postignuto. Čini se, doista, da su plenumi, aktivni, konferencije, kongresi, rezervirani za ritualno jedinstvo, a političkom praksom ravnaju furije posebnih interesa. Može li se ovakvo ponašanje pripisati nedisciplini i izo-

pačenoj čudi pojedinaca, ili ono ima neku čvršću podlogu, koja zakonito generira takvo ponašanje?

Naša je polazna teza da se *nejedinstvo Saveza komunista sistemski proizvodi*. Sistemski je pozicija Saveza komunista jasno određena: SK ne djeluje izvan sistema nego u sistemu. Štoviše, Savez komunista glavni je autor idejnog i izvedbenog rješenja samoga sistema. A kako je sistem dezintegriran — ne samo ponašanjem koje ide mimo njega, nego i samom logikom i ustrojstvom sistema — to se ni Savez komunista ne može ponašati vansistemski, dakle, kao jedinstvena, integrativna snaga. Svojim sistemskim ponašanjem komunisti slijede logiku i ponašanje interesnih grupa kojima i sami pripadaju (socijalnih i nacionalnih). Ali ne samo da slijede tu logiku, nego su upravo komunisti najautoritativniji zagovornici i »zaštitnici« posebnih interesa. Parcijalizirana i pragmatična svijest članova SK podlogom je i konzekvencijom takva ponašanja; ona, naime, značajno određuje takvo ponašanje, ali je i njime suodređena. Empirijski, dnevni interesi grupa kojima i sami pripadaju, te politički pragmatizam kao njihova filozofija, zamijenili su »povijesnu praktičnost« revolucionarne teorije.

Filozofija i politička praksa nacionalnog partikularizma, inzistiranje na razlikama i specifičnostima tamo gdje bi trebalo težiti jedinstvu, dezintegracija revolucionarne svijesti (pluralitet revolucija i nacionalnih proleterskih partija — doduše bez proletarijata), dominacija nacionalnog, teritorijalno-političkog nad-klasnim radno-funkcionalnim principom ustrojstva političkog sistema, to su neke od bitnih karakteristika našega društva i političkog sistema zadnjih desetak-petnaestak godina. Sistema čiji je, kako rekosmo, glavni arhitekt upravo SK.

Republički i nacionalni suvereniteti moraju pretpostaviti (ponegdje se o tome i eksplicitno govori) postojanje *pluraliteta radničkih klasa*, koje bi — ako je na djelu proces socijalizacije, socijalizma — morale biti (svaka u svojoj republici, odnosno pokrajini) *nosilac*

suvereniteta. Pri tome ne možemo zaobići pitanje: što je s organizacijom Saveza komunista? Kaže se u njegovim statutarnim odredbama da je *SKJ jedinstvena organizacija*. Što to znači? Znači li to da je Savez komunista jedinstvena organizacija više radničkih klasa, ili je to jedinstvena organizacija nezavisna od klasa? Je li to avangarda »bez vojske«? Je li Savez komunista internacionalistička partija sastavljena od komunista, odnosno komunističkih partija različitih nacija i radničkih klasa? Na temelju ustavne definicije sistema (a po novom je Ustavu i Savez komunista ustavna kategorija), posebno definicije republike i pokrajine (čl. 3 i 4. Ustava SFRJ), odgovor na naše zadnje pitanje mora biti potvrđan!

Tito je svojim nezamjenjivim autoritetom mogao kompenzirati eventualno (pa i aktualno) nejedinstvo. Savez komunista danas, međutim, ne može kompenzirati objektivno postojeće razlike i sistemski proizvedeno nejedinstvo, koje, pored ostaloga, nužno slijedi iz konfederalističkog ustrojstva SFRJ. Savez komunista je i po svojoj socijalnoj strukturi, a to znači i svojom sviješću, partija socijalnog kompromisa.

Ako govorimo o jugoslavenskoj socijalističkoj federaciji kao samoupravnoj zajednici, onda je odlučujuće pitanje *jedinstvene klasne koncepcije* koja podrazumijeva jedinstvo radničke klase. Bez toga jedinstva nema dominantne uloge radničke klase u društvenoj reprodukciji, a bez takve uloge klase nema samoupravljanja. Međutim, jedinstvo radničke klase nije empirijski data kategorija. Ono se stvara, oblikuje, proizvodi, sistemski, politički, idejno. To, drugim riječima, znači da bez svoje političke organizacije radnička klasa nije politički djelatna, nije barem na djelu kao dominantna snaga. U tom slučaju samoupravljanje postaje paravan i alibi za interesni pluralizam sa svim predznacima.

Ima i kriza svoje dobre strane; ako ništa drugo, ona razbuđuje našu tromu i dremljivu svijest, pomaže da se trgnemo iz sna o samima sebi. Još do jučer naši dežurni branitelji svega postojećeg, umjesto krize govorili su

o »teškoćama«, »složenostima«, »svjetskom kontekstu«, eventualno o »krizi razvoja«. Nerijetko su reagirali po onoj: kad čujem riječ kriza, mašim se — etikete. Danas je valjda svima jasno da krizu nisu izmislili oni koji su o njoj pisali (posprudno nazvani »krizolozima«), već da ona ima mnogo dublje uzroke i dalekosežnije konzekvencije.

U prevladavanju krize (pa i u ostvarivanju svoje avangardne uloge) Savez bi komunista morao računati sa svakim čovjekom i svaki bi morao računati na SK. Ne, naravno, bukvalno sa svakim, već potencijalno sa svakim.

Kao avangarda radničke klase, Savez komunista se ne može prema ostalima pripadnicima društva odnositi restriktivno i sektaški, već mora društvenim brodom tako kormilariti da na pozicije radničke klase prelazi sve više ostalih pripadnika društva.

Savez komunista nije klasična politička partija koja se bori za *vlast i glasove*: on se bori za *ljude* — mobilizira ih i predvodi u bitkama za promjenu društvenih uvjeta, za više prostora slobodi, stvaralaštvu i ljudskom dostojanstvu. Artikulacija različitih interesa u uvjetima razvoja našeg sistema socijalističkog samoupravljanja, zahtijeva od Saveza komunista idejno-teorijsku jasnoću, revolucionarnu dosljednost i ustrajnost. Bez tih kvaliteta Savez komunista skrenuo bi u vode birokratskog dogmatizma ili građanskog liberalizma. Ovo su dvije realne opasnosti koje imaju svoje uporište, kako u društvenim odnosima, tako i u nekim segmentima društvene svijesti. Prosječna društvena svijest, niti empirijska svijest radničke klase, ne mogu biti korektiv (a kamoli oblikovatelj) idejnih i političkih stavova Saveza komunista, mada ih on ne može zanemariti. Samoupravljanje se ne zbiva s onu stranu klasnog političkog odnosa. Prema tome, i pluralizam samoupravnih interesa politička je kategorija *par excellence*. Ni samoupravno usklađivanje interesa društvenim dogovaranjem i samoupravnim sporazumijevanjem, ne zbiva se s onu stranu politike. Nije

to, kako bi kazao Lenjin, rasprava oko »emajliranih umivaonika«, već razrješavanje sukoba različitih društvenih grupa i subjekata interesa jest socijalistička samoupravna demokracija. Kako je svaka demokracija politički oblik, oblik vladanja, oblik države, to ni samoupravna socijalistička demokracija ne znači »smrt države«, već njezinu formu. Čim smo, međutim, kazali »država« i »vladanje«, implicirano je pitanje: kakva država i *tko* vlada. Za socijalističko društvo (u izgradnji) u tome pogledu ne smije biti dvojbe: to mora biti država radničke klase, revolucionarna diktatura proletarijata. Prema tome, ni samoupravna demokracija ne može biti puka rezultanta na politički plan transponiranih različitih interesa baze, već *oblik konstitucije odlučujuće društvene moći radnika*, koji samo tako mogu kontrolirati društveni prostor interesne artikulacije »širokog spektra«. Bez dominantne ekonomske i političke moći, bez svoje političke organizacije, radnici to ne mogu.

Ukoliko institucionalni poredak radnika dovodi u funkciju odlučujućeg subjekta revolucionarnog preobražaja društva, utoliko je Savez komunista i »*partija porетка*«. Savez komunista istovremeno je, kao partija revolucije, izvan sistema da bi sam sistem mogao dovoditi u pitanje. Ne da bi sistem preuzeo u svoje ruke monopolizirajući političku vlast, već da bi ga činio instrumentom što šireg učešća radnika u upravljanju društvenim poslovima.

Partija koja se boji iskušenja političke vlasti, uporno proklamirajući svoju distancu od nje, nije dorasla zadacima što ih revolucija stavlja na »dnevni red«. Nije, zapravo, spremna da ih rješava ni drugim (nepolitičkim) sredstvima — kao idejna, moralna, odgojna et. cet. snaga društva.

Želimo reći: treba odabirati revolucionarnim ciljevima primjerena sredstva. Ponekad će to, neizbježno, morati biti i sredstva političke vlasti. Najbolja je garancija, da ova sredstva ne postanu svrhom, *organska povezanost partije sa radničkom klasom*, a ne sa aparatom

političke vlasti. Ne može se Savez komunista, u uvjetima političkog društva i posvemašnje društvene krize s kojom smo suočeni, odricati političkih sredstava dok su nužna.

U tome smislu Titovi teorijski radovi i 40-godišnje revolucionarno djelovanje mogu poslužiti kao značajni argumenti i putokazi, ali i kao upozorenje. Oni nedvosmisleno potvrđuju konzistentnost i dosljednost njegovih pogleda na revolucionarnu političku organizaciju radničke klase u uvjetima izgrađivanja samoupravnog društva. Njegova je ključna teza, opetovano isticana i različito varirana, da je Savez komunista i *idejno-usmjeraavajuća* i *politički-rukovodeća* snaga i činilac samoupravljanja — istodobno i neproturječno.

Savez komunista Jugoslavije, ističe predsjednik Tito, politička je organizacija koja je sebi postavila kao cilj izgradnju socijalizma u samoupravnom društvu, što podrazumijeva stalnu borbu za osposobljavanje samoupravnih, državnih i drugih društvenih struktura za postizanje toga cilja. To istovremeno znači i odgovornost komunista za taj put — i kao pojedinca i kao foruma i kao organizacije u cjelini. U našim uslovima, na današnjem stupnju razvoja društvenih odnosa, SKJ ona je koheziona integraciona snaga koja je, uz jedinstveni produkcionni odnos, jedina sposobna da rješava društvene i ekonomske proturječnosti u našoj zemlji.

Savez komunista je, kao što smo to već isticali, oblik političke organizacije radničke klase, i to ne bilo kakav oblik, već najviši oblik te organizacije. On je organizacija (klasa) za *revoluciju i organizaciju revolucije*. Organizacija revolucije, između ostaloga, u tome smislu što Savez komunista *odgaja, potiče i mobilizira* sve što revoluciji može pomoći svrstavanjem na revolucionarne pozicije klase rada. Revolucija nije spontani proces, već uvijek obnavljana *organizacija i akcija*. Ova obnova čuva revoluciju i revolucionare od dogmatizma, kako teorijskog tako i praktičnog. Fiksirane teorijske sheme i rutinirani postupci okoštavaju revoluciju, birokratizira-

ju njezine institucije i nosioce: umjesto djelotvorne političke akcije, koja mobilizira, na djelu je rutinerstvo, umjesto strasnog i poticajnog »govora revolucije« — na djelu je fraza kao njegova supstitucija. Ovakvo stanje i ponašanje manifestira svoje pogubne učinke osobito u izvanrednim, kriznim situacijama.

Možemo slobodno reći da se Savez komunista još nikada nije našao pred složenijim zadacima. On u uvjetima socijalističkog samoupravljanja suočenog s krizom mora dosljedno držati revolucionarni kurs između scille dogmatskog birokratizma i haribde građanskog liberalizma, koje se nude kao izlaz iz krize, bez komandnih političkih pozicija. On iz dnevnih sukoba interesa, bez autoritativnog sputavanja i onemogućavanja različitosti, dakle, u demokratskoj komunikaciji, mora iznositi zastavu povijesnog interesa radničke klase. Bez autoriteta političke vlasti Savez komunista se mora dnevno potvrđivati kao autoritet i predvodnik u borbi za demokratske i humane odnose.

Često se na različite načine, postavlja pitanje: treba li samoupravljanje, na ovome stupnju razvoja, novi tip partije radničke klase. Držimo da revolucionarni kontinuitet može održati samo ona partija koja je, u svakoj etapi revolucije u stanju da da odgovor novim uvjetima borbe. To znači partija za koju je i *kriza — šansa*.

Prema tome, kontinuitet i revolucionarna dosljednost ne izražava se u nepromjenjivosti i dogmatizmu, već u teorijskom i praktičnom razumijevanju uvijek novih prilika u kojima djeluje. U tome smislu može se reći da i samoupravljanje treba proletersku partiju »novoga tipa«, kao što je, uostalom, treba i svaka faza proleterske revolucije.

Danas bi za Savez komunista bilo pogubno umjetno, deklarativno-manifestacijsko »zbijanje redova« i fiktivno jedinstvo tamo gdje postoje očigledne i značajne razlike (i to ne od jučer). To bi značilo produživanje blokade, nemoći i daljnje moralne erozije.

Umjesto zaključka evo riječi visokokvalificiranog bravara zagrebačke tvornice »Josip Kraš«:

»Radnici će i dalje plaćati ceh i za ono što nisu 'popili' i za ono što nisu 'razbili' sve dok Partija i Sindikat ne stanu, bez imalo kolebanja i demagogije, na njihovu stranu. Sve dok njihovi vrhovi ne budu bliže radničkim interesima nego državi i vlastitim foteljama.«

Moć i nemoć zakona

Svaki je pravni sistem, prije svega, organizirani način zaštite vladajućeg sistema proizvodnje i raspodjele. Nije ni naš pravni sistem u tome pogledu nikakva iznimka. Ono po čemu bi se taj sistem mogao nazvati samoupravnim, socijalističkim, naravno, pod pretpostavkom da funkcionira, to je društveno organizirano nastojanje da se *pravo vlasništva transformira u pravo rada*.¹ U funkciji je, dakle, onoga načina društvene proizvodnje koji postupno dokida sve privilegije proizašle iz »svetog prava« privatnog vlasništva, a uspostavlja odnose udruženog rada. Dokle god traje ovaj proces destrukcije privatnog vlasništva, pravo je nezamjenjivi instrument reguliranja društvenih odnosa.

Socijalistička pravda, jednakost i suverenitet rada

Socijalističko pravo nije »suštinski različita pojava« od buržoaskog prava, kako se to obično kaže u dogmatским, kvazi-marksističkim priručnicima. Ono je socijalističko po tome i utoliko ukoliko je u *funkciji socijali-*

[1] Ovdje izraz »pravo rada« ne znači tek jedno od prava sadržanih u ustavu ili zakonu, već to znači historijsko pravo rada na konstituciju zajednice.

zacije (podruštvljavanja); ukoliko, dakle, destruiira privatno-vlasničko prisvajanje, a to znači i vlastite socijalne pretpostavke. Ono je, drugim riječima, socijalističko utoliko ukoliko je *instrument uspostavljanja društvenog suvereniteta rada*, to znači instrument u rukama radnika koji je jedini u stanju učiniti kraj »društvenom prokletstvu« vladanja opredmećenog nad živim radom.²

Proces podruštvljavanja proizvodnje započeo je odavno; samim aktom čovjekove organizirane razmjene materije s prirodom, a poseban intenzitet doživljava u kapitalizmu. Tamo su, međutim, privatizirani uvjeti prisvajanja: osnova prisvajanja nije rad kao *društveni čin* nego *učinak — privatno vlasništvo*. Socijalizam, smjera li doista biti zajednicom ljudi, a ne pukom skupnosti egoističkih individuumu — privatnih vlasnika, mora *podruštvočiti raspodjelu*. Podruštvljavanje raspodjele jedno je od bitnih pitanja socijalističke revolucije, ona pretpostavka na kojoj se gradi čitavi program socijalne revolucije. Upravo na pitanju raspodjele socijalistička politika polaže svoj najsloženiji ispit (kao što to, uostalom, zorno svjedoči naše vlastito iskustvo). Teze o raspodjeli kao pukoj konzekvenciji proizvodnje, koliko se god pozivale na marksizam, nisu ništa drugo nego njegova vulgarizacija. Raspodjela, naime, nije samo raspodjela proizvedenog, već nužno podrazumijeva i *raspodjelu društvenih uvjeta proizvodnje*. Podruštvljavanje prisvajanja (socijalizam) moguće je jedino uz odlučujuću društvenu moć radnika.

Svaki oblik autoritativne raspodjele društvenih vrijednosti (svaka politika) koji nije utemeljen na odlučujućoj moći radnika — stvaraoca tih vrijednosti — znači raspodjelu društvenih nejednakosti.

Privatno-vlasnička pravda i jednakost, što je statuirala i osigurava građansko (kapitalovo) pravo, moguća je jedino kao *distributivna ili komutativna*.³ Socijalističko

[2] Usp. Marx, *Kritika Gotskog programa*.

[3] *Distributivna* ili položajna pravda utemeljena je na principu (ne)jednakosti socijalnih položaja, koji su, navodno, rezultat prirodnih ili duhovnih

samoupravljanje kao revolucionarni proces i socijalističko samoupravno pravo⁴ uspostavljaju *radnu pravdu i jednakost — radnopravnost*.

Najviši stupanj pravde i jednakosti što ga može doseći samoupravno pravo sastoji se u tome da pomogne uspostavljanju *jednakosti kriterija*. Uspostavljanje radnog kriterija jednakosti (radnopravnosti) nije akt, jednokratni čin organizirane političke sile, države, pa bila ona i socijalistička, već je to dugi revolucionarni proces, socijalističkog, (ili, što je isto, *radničkog*) samoupravljanja. Samo radnik, autoritetom i suverenitetom rada, može uspostaviti radni kriterij jednakosti. Nije ni ovdje riječ o nekoj apsolutnoj i svevremenoj pravdi i jednakosti. Ova jednakost uspostavljena na jednakom mjerilu — na radu ne može prekoračiti buržoaske granice, mada u tim granicama destruiira temelje građanskog načina proizvodnje života. »Ovo *jednako* pravo je nejednako pravo za nejednaki rad. Ono ne priznaje nikakve klasne razlike, jer je svaki samo radnik kao i drugi, ali ono priznaje prešutno nejednaku individualnu obdarenost i, prema tome, nejednaku radnu sposobnost, kao prirodne privilegije. *Zato je ono, po svome sadržaju, pravo nejednakosti kao i svako pravo*. Pravo može, po svojoj prirodi, postojati samo u primjenjivanju jednagog mjerila, međutim, nejednaki individuumi (a oni ne bi bili različiti individuumi kad ne bi bili nejednaki) mogu se mjeriti jednakim mjerilom samo ukoliko ih gledamo pod jednakim uglom, s jedne *određene* strane, npr. posmatramo ih *samo kao radnike* i u njima ne gledamo ništa drugo, apstrahiramo sve ostalo. Dalje,

vrlina, pojedinaca i društvenih grupa. Pravedna je ona raspodjela koja slijedi hijerarhijsku logiku: tko više ima više i zaslužuje.

Komutativna ili razmjenska pravda također je, poput distributivne, u funkciji opravdanja društvene nejednakosti i diskriminacije. Kriterij ove pravde je vlasništvo i ekonomska vrijednost stvari. Štiteći princip ekvivalentnosti (prinudno uspostavljanje narušene jednakosti) pravo je u funkciji reproduciranja društvenih nejednakosti.

Vidi o tome detaljnije u: N. Visković, *Pojam prava*, Split, 1976, str. 138. i dalje!

[4] Pod pojmom »samoupravno pravo« ovdje se uvijek podrazumijeva *socijalističko* samoupravno pravo, a ne, recimo, pravo nekog oblika samouprave.

jedan radnik je oženjen, drugi nije, jedan ima više djece nego drugi, itd., itd. Pri jednakom radnom učinku i, prema tome, jednakom udjelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktično dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugoga itd. Da bi se izbjegli svi ti nedostaci, pravo bi moralo, umjesto da bude jednako, biti nejednako. Ali ti nedostaci ne mogu se izbjeći u prvoj fazi komunističkog društva, onakvog kakvo je ono tek izašlo iz kapitalističkog društva poslije dugih porođajnih muka. Pravo ne može nikada biti iznad ekonomske formacije i njome uslovljenog kulturnog razvitka društva.«⁵

Ovaj »redukcionizam« čovjeka na radnika, kako bismo na nejednake primijenili jednaka mjerila, ipak je manje redukcionizam od svih drugih redukcionizama u građanskom društvu, jer pogađa samu bit čovjeka, a time daje i rješenje zagonetke čovjekova samoootuđenja.

Ova se »pravedna raspodjela« po kriteriju rada može zbivati jedino ako radnici ovladaju materijalnim uvjetima društvene proizvodnje (podruštvljavanje, demonopolizacija vlasništva i vlasti).

Ovdje je, na djelu jednakost i pravda, etika i politika rada samoga kao supstancije-subjekta, a ne kalvinistička etika (tj. kapitalistička politika) opredmećenog, otuđenog rada — kapitala s njegovom distributivnom i komutativnom pravdom i zakonom koji se radu izvanjski propisuje i autoritativno nameće.

U socijalistički princip raspodjele prema rezultatima rada potrebno je kontinuirano unositi korekcije nužne za razvijanje socijalističkog humanizma. Treba, međutim, posebno naglasiti da je bitno da kriteriji solidarnosti budu utvrđeni i određivani od samih radnika — stvaralaca društvenih vrijednosti. Određivanje ovih kriterija izvan ili mimo radnog (radnikovog) kriterija solidarnosti nužno znači monopolizaciju društvene moći,

[5] Marx, *Kritika Gotskog programa*, Marx-Engels-Lenjin, *Izabrana djela* u 10 knjiga, Naprijed, Zagreb, knj. IV, 1963, str. 209.

koja onda narušava i osnovni princip raspodjele — raspodjele prema rezultatima rada.

Tek jedinstvom radne i solidarne pravde, kako ističe N. Visković,⁶ stvaraju se društveni uvjeti za uvođenje više, komunističke pravde, koja je već s onu stranu buržoaskih horizonata, s onu stranu prava i njegovih kriterija (ne)pravde i (ne)jednakosti.

Samoupravljanje i samoupravno pravo

Ako prihvatimo tezu da je država pravni poredak, to će reći *legalna* i *apsolutna vlast*, onda bismo, *mutatis mutandis*, mogli kazati da je *samoupravljanje samoupravni poredak*, to znači *društveno ozakonjenje odlučujuće moći rada*.

Prihvatili mi ili ne statualističko⁷ poimanje odnosa države i prava, neosporiva je činjenica da je država središnja institucija moći, izvorište i garant pravnog poretka u klasnom društvu. Samoupravljanje, pak, kao revolucionarni proces nije (još) prevladalo sve državne oblike posredovanja, ali ih ono nadvladava, utoliko ukoliko radikalno mijenja socijalnu osnovu »državnog establišmenta«. U tezi o samoupravljanju kao društvenoj legalizaciji moći rada implicirana je misao o *procesualnom* karakteru samoupravljanja, što, naravno, ne znači da se taj proces može odvijati bez odgovarajućeg normativno-pravnog sistema. Naprotiv, zakon i zakonitost, moć zakona jedna je od bitnih pretpostavki toga procesa.

Samoupravljanje kao politički prelazni oblik, oblik je diktature proletarijata, a to znači i oblik države. Njemu odgovara i pravo primjereno takvom obliku organizacije društva. Mogli bismo stoga reći da je samoupravno pravo, *pravo u tranziciji*, kao što se to može reći za klase

[6] Usp. N. Visković, *Pojam prava*, str. 144.

[7] O statualizmu, antistatualizmu i povijesnom pristupu u razmatranju odnosa države i prava, vidi u: N. Visković, *cit.*, str. 202. i dalje.

i za državu prelaznog perioda. Ono nije besklasno, niti je »ne-pravo«, već je *pravo klasne transformacije*. I ukoliko se za državu prelaznog perioda, može reći da je proleterska, utoliko se to isto može reći za samoupravno pravo, da je ono, naime, *proletersko pravo*. Ovo pravo kao instrument klase rada za uspostavljanje njezine društvene hegemonije nije nikakva »bitno nova historijska pojava« — kako se to govori unisono u sovjetskoj teoriji prava, a nekritički se recipira u dobrom dijelu naše pravne teorije — niti samonikla biljka endemskog karaktera; ono nosi sve karakteristike, »madeže« staroga društva. Pravo je *proletersko i samoupravno* ukoliko je u funkciji ozbiljenja povijesnog interesa radničke klase; a kako je u tome interesu sadržan interes čovjeka, ovo pravo prestaje biti pravom *egoizma i partikulariteta*. Time ono gubi svoj socijalni supstrat i prestaje biti pravom.

Za samoupravno pravo u punoj mjeri važi ono što Gustav Radbruch pripisuje pravu uopće: ono se stalno nalazi usred polarnih napetosti, pa mu je ravnoteža labilna, uvijek iznova ugrožavana te je stoga uvijek iznova treba i uspostavljati.⁸ Ova dinamika posebno je naglašena u uvjetima samoupravnog reguliranja odnosa: interes je nestrpljiv, pogotovo kad ima tako široke mogućnosti iskazivanja, artikulacije i autonomne regulacije i kada očekuje da će svaka nova pravna situacija za nje biti promjena *in melius*. Takav dinamizam prijete erozijom čitavog pravnog sistema, pa ga je nužno organizirano obuzdavati. Za sudbinu i karakter društvenog projekta od odlučujućeg je značaja da to »organizirano obuzdavanje«, ne vrši (ili da ga vrši sve manje) izvanjska politička sila, već da to bude samoorganizirani rad. Ova samoorganizacija nije još nepolitička: ona se zbiva, kao što smo to već istakli, u uvjetima političkog društva, što će reći u uvjetima pluralizma, različitosti i konfliktnosti interesa. U takvim je uvjetima samoupravno pravo konstitutivni element cjeline samoupravnog po-

[8] G. Radbruch, *Filozofija prava*, Nolit, Beograd 1980, str. 135.

retka; od najniže teritorijalno-funkcionalne jedinice do razine globalne zajednice (do države rada). Budući da samoorganizacija rada ili samoupravljanje znači, između ostaloga, *pluralizam centara odlučivanja*, ono nužno podrazumijeva i *pluralizam normotvornih centara*.

Kako u toj množini »zakonodavaca« i golemom broju normi prepoznati samoupravne norme? Mi bismo rekli da je samoupravna norma ona — bez obzira tko joj bio formalni donosilac — koja je u funkciji samoorganizacije rada, u funkciji samoupravljanja. U tome smislu može se kazati da je »samoupravni« akt države kojim se štite i unapređuju samoupravni odnosi; nego normativni akt nekog OOUR-a koji izražava i sankcionira grupno-vlasnički egoizam, zatvaranje i sl. (čemu, uostalom, nerijetko svjedočimo). Karakter samoupravne norme, dakle, lakše se raspoznaje po *intenciji i stvarnim efektima* koje polučuje nego li po formalnom donosiocu.

Kada je riječ o našem sistemu onda na ovome mjestu treba naglasiti da samoupravne delegatske strukture čine zgradu političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, od vrha do dna, od OOUR-a i mjesne zajednice, do federacije. Ovo nam svakako mora biti polazište pri razmatranju i određivanju karaktera i funkcije samoupravnog prava u nas. U takvom se sistemu i država, s jedne strane, samoupravno transformira, ali je, s druge strane, u funkciji samoupravne transformacije društva. To, naravno, ne znači da su već iščezli svi elementi etatizma u reguliranju društvenih odnosa, i svi oblici birokratske i tehnokratske uzurpacije vlasti. Samo oni više nisu (ili su sve manje) u nekim udaljenim »vrhovima države« već se premještaju — slijedeći organizacionu logiku sistema — u »dislocirane punktove« odlučivanja. Pluralizam centara političkog odlučivanja otvara i nove mogućnosti uzurpacije moći, tim prije što su otvorene široke mogućnosti iskazivanja različitih interesa, koji traže i različite putove i načine preferencije i zaštite.

Svako društvo i svaki sistem nastoji uspostaviti sklad

među različitim interesima i različitim segmentima sistema. To se čak smatra jednom od temeljnih vrijednosti sistema. Uostalom, samo je tako moguće društveno koegzistiranje. Različiti su, međutim, odgovori na pitanje: kako uspostaviti i održavati taj sklad (koji, doduše, nigdje i nikada nije baš harmonija, nego je prije snošljivost, uspostavljena prinudnim instrumentarijem).

Odgovor našega sistema socijalističkog samoupravljanja na ovo »vječito pitanje« jest sistem *društvenog dogovaranja* i *samoupravnog sporazumijevanja*.

Društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje, međutim, mora operirati, ne s ideološkim prividima, nego sa *zbiljskim interesima*. Uostalom, samo je tako moguće razvijati sistem društvene odgovornosti — *svakom interesu njegovo pravo, uz svako pravo adekvatna odgovornost*. Tako uspostavljena odgovornost uvijek je *društvena*, bez obzira tko bili subjekti te odgovornosti. Samoupravni je sporazum, primjerice, društveni akt, ma koliko se moglo činiti da je to samo stvar dvojice ili više subjekata — potpisnika. Takav akt, s jedne strane, uspostavlja društveni odnos među potpisnicima, a s druge strane, u funkciji je jednog globalnijeg društvenog odnosa. On, s jedne strane, dobiva legitimaciju od društva, a s druge strane, daje realnu podlogu tome legitimitetu — legitimacijsku osnovu osnažuje zbiljskim socijalnim sadržajem.

Teza da posebni interesi statuirani samoupravnim sporazumom osnažuju legitimacijsku osnovu, da su u funkciji globalnog društvenog odnosa, ne znači da je tu na djelu Hegelovo »lukavstvo uma« gdje posebni interes ne svjesno radi za općenitost. Tu bi na djelu (djelatan) morao biti »proleterski povijesni um«, kojem se društveni procesi ne zbivaju »iza leđa«. Štoviše, samoosvještavanje nije »priprema«, ni »posljedica« procesa, već sama njegova bit (revolucioniranje subjekta). U tome smislu može se reći da je *samoupravljanje revolucionarni proces, proces samoosvještavanja dijalektičke veze posebnoga i*

općeg. Ako samoupravljanje ne bi značilo to, onda jedva da bi bilo nešto drugo nego institucijski sistem.

I građanski je povijesni um i građanski zakonodavac spoznao opasnost apsolutizacije privatnog vlasništva (iako je tamo privatno vlasništvo proglašeno prirodnim i svetim pravom), pa u svojim konstitucijama i građanskim zakonima zapisuje: vlasništvo obavezuje; ono se ne može koristiti na štetu općeg dobra. Samo nerazvijena politička i pravna svijest i kultura mogu »lansirati« devizu: to je moje, naše, OOUR-sko, i mogu s tim činiti što mi drago. To nije izraz ni volje ni slobode, već indikacija još ne sazrele svijesti o pretpostavkama zajednice i zajedništva.⁹

Kao što se privatno vlasništvo ne može koristiti na štetu općeg interesa, tako ni akti samoupravnog sporazumijevanja ne mogu biti protivni »višem« samoupravnom dogovoru. Ali ne samo da ne mogu biti protivni ovome dogovoru snagom hijerarhijske pozicije ili njegove »heteronomne obaveze«, već spoznajom i očitovanjem autonomne volje i svijesti o zajednici, o organskoj vezi općeg i posebnog interesa.

Samo uz društvenu kontrolu dohotka od strane radnika, na svim razinama njegova stvaranja i raspodjele, uz raspolaganje uvjetima, sredstvima i rezultatima svoga društvenog rada, može se razvijati samoupravna svijest (s onu stranu ideoloških manipulacija) o neproturječnom jedinstvu općeg i posebnog interesa. Svijest i saznanje proizvođača da »ono što gubi kao privatno lice, dobiva, direktno ili indirektno, kao član društva«.¹⁰

[9] Grupno-vlasnička apsolutizacija dohotka, koja je u nas sve prisutnija svjedoči uvjerljivo o takvom stanju svijesti. Ona izravno ugrožava temelje sistema socijalističkog samoupravljanja — društveno vlasništvo.

[10] Usp. Marx, *Kritika Gotskog programa*, str. 208. Dok se od radnika otuđuje njegov društveni dohodak, dok viškom rada raspolaze netko drugi, nužno se reproduciraju privatno-vlasnički odnosi i ponašanja, koja su, uostalom, i moguća jedino prisvajanjem tuđeg rada. Od ovakvog ponašanja nisu, dakako, izuzeti ni radnici, bez obzira na to što u djubi društvenog kolača slabije prolaze.

Vrijednost normi i njihovo (ne)poštivanje

Pravo je indikacija određenih društvenih odnosa, ali istovremeno i značajan oblikovni činilac tih odnosa. Ono pomaže oblikovanju *posredno* i *neposredno*; posredno, *razvijanjem političke kulture* (odgojno-obrazovna i pedagoška funkcija), a neposredno, svojom *organizacijsko-regulativnom funkcijom*. U tim svojim društvenim funkcijama pravo nije i ne može biti samo proizvod i medijator klasnog sukoba, nego je ono oblik posredovanja različitih društvenih, međuljudskih i konflikata i sukoba interesa.¹¹

U svakom je političkom društvu nužna »organizacija slobode«. Ova, pak, podrazumijeva *slobodu organizacije*. Ne radi se ovdje o igri riječi. Sloboda organizacije podrazumijeva *konsenzus* inače se pretvara u svoju suprotnost. Taj je konsenzus *inter-subjektivni* i *intra-subjektivni*, što između ostaloga, znači da sloboda organizacije implicira svjesno preuzetu obavezu — ograničenje vlastite slobode. Bez toga je nezamisliva (a povijesno je iskustvo pokazalo i nemoguća) demokratska organizacija društva. Moguć je jedino politički totalitarizam, ili anarhija, što je samo predvorje totalitarizma. Gotovo je suvišno isticati da sloboda nije u anarhiji,¹² već u *organizaciji* i *izvjesnosti postupanja*. Spoznaja ograničenja (najčešće određenih normom) garancija je, kako vlastite slobode, tako i slobode drugih. Pod »izvjesnošću« ovdje ne mislimo samo na datost nego i na vrijednost; ona ima i svoju dinamičku, aktivističku dimenziju. Pravna sigurnost nije u protuslovlju sa socijalnom dinamičkom, ona ne znači fiksaciju stanja, već osiguranu izvjesnost postupanja, aktiviteta. Pravna je sigurnost, dakle, motivaciono povoljna, stimulativna za društvenu dinamiku.

[11] Usp. N. Visković, »Pojam prava i samoupravno pravo«, »Pravna misao«, 11—12/1975.

[12] Sloboda se, kaže L. N. Tolstoj, ne sastoji u tome da činimo što hoćemo, već u tome da hoćemo ono što činimo.

Efikasnost (primarna i sekundarna) pravnih normi i pravnog sistema, srazmjerna je njihovoj autonomnoj motivacionoj moći i mogućnosti vladajućih grupa i političke vlasti da spoznaju društvenu situaciju koju normiraju i da primijene fizičku prisilu na prekršitelje normi.¹³ Pođemo li od ovoga općeg stava, tada možemo reći — pitajući se o uzrocima primarne i sekundarne neefikasnosti našega pravnog sistema, o nemoći zakona, da smo u onoj fazi revolucionarne transformacije, u onoj društvenoj situaciji u kojoj autonomna motivaciona snaga još nije dovoljna da bi osigurala tu efikasnost, a istovremeno se destruirala »klasična« autoritativna (politička) moć, pa i ona gubi autoritet i legitimitet, dakle, mogućnost prinudnog osiguravanja poštivanja normi.

Društvenu neophodnost i vrijednost pravnih normi ne mogu poreći ni oni kojih ih izigravaju i krše. Falsifikator isprave, kaže Gustav Radbruch, implicitno zahtijeva za falsificiranu ispravu istu onu javnu vjeru koju je uzdrmao svojim falsifikatom, dakle, javno dobro koje povređuje, pa shodno tome, logički i pravnu zaštitu usmjerenu protiv samoga sebe.¹⁴ Ova implicitna samoodgovornost sadržana u svakoj normi, u samoupravnoj bi normi morala biti osviještena. Poštivanje samoupravne norme ne zasniva se na sili, na izvanjskom autoritetu koji je normu donio i koji je pripravan da silom iznudi njezino poštivanje. To se poštivanje zasniva na spoznaji i svijesti adresata — koji su istovremeno i donosioci normi — o nužnosti poštivanja autonomno uspostavljenog »reda«. Dok heteronomna norma »proizvodi« *moranje* (uz izvanjsku prijetnju), dotle samoupravna norma proizvodi *trebanje* (spoznaja nužnosti, interiorizacija norme).

Ovo je, dakako, »ideal-tipski« mišljeno samoupravno pravo. Stvarnost je nešto drugačija, ona nosi, kao što smo to već istakli, madeže staroga društva, iz čije utrobe tek izlazi, nosi privatništvo i egoizam čovjeka i nje-

[13] N. Visković, *Pojam prava*, str. 238.

[14] Usp. G. Radbruch, *Filozofija prava*, Nolit, Beograd 1980, str. 106.

gov neprirodni, prisvajajući, eksploatatorski odnos prema drugom čovjeku.

Svakoj je revoluciji imanentno proturjeđe: i kao politički čin i kao proces ona ruši i uspostavlja određeni sistem. Razaranje, raščišćavanje terena i nova gradnja nisu nikako etape revolucije koje bi bile (pa ni logičko-historijski) omeđene i odijeljene.

Svaka ih revolucija »obavlja« u kontinuitetu revolucionarnog zbivanja, nerijetko u staroj »zmijskoj košuljici« započinje poslove nove epohe, a još se češće u novom revolucionarnom ruhu mora vraćati da bi »počistila staro smeće« i obavila stare poslove koji su samo prividno svršeni ili su pak, u revolucionarnom nimbusu, ostali nezamijećeni.

Ali, u kakvom god ruhu nastupala, revolucija uspostavlja svoj sistem. Već prethodna pitanja što ih svaka revolucija mora postaviti na dnevni red: što ona hoće i kako to postići? — označavaju konstitutivni čin revolucije. Konstitucija revolucije neophodan je uvjet njezina vlastitog opstanka: očuvanja postignutog osvajanjem novog.

Konstitucija, međutim, ne znači »smirivanje« revolucije u smislu eliminiranja prinudnog elementa — nasilja. »Mirna revolucija« je *contradictio in adiecto*. Ukoliko doista jest revolucija, a ne samo ime za nešto drugo, ona u svome »pogonskom mehanizmu« mora imati elemente nasilja. (Nasilje, dakako, može imati različite oblike i načine iskazivanja i primjene. Ono ne mora nužno uključivati topove, tenkove, termo-nuklearna oružja, vješala i prolijevanje krvi.) Njezin »uspostavljeni poredak« označava sistematizirano, u red dovedeno, normirano nasilje ili drugačije rečeno: način njegova posredovanja. Bez uspostavljenog reda, autoriteta i moći zakona, na djelu je anarhijska destrukcija revolucije i njezinih postignuća.

Treba, naime, stalno imati na pameti da je riječ o političkom društvu, to će reći o poprištu političkih zbi-

vanja — sukobljavanja različitih interesa, gdje je institucijska moć onaj medij koji sukob interesa drži u »granicama poretka«.

Prekorače li se granice jednog poretka, nužno se uspostavlja drugi. Prividni interregnum i politički vakuum samo su nužan intermezzo između »nereda i reda« revolucionarnopolitičke konstitucije. Revolucija je, doduše, u tome zbivanju stalno pred novim iskušenjima da u fazi »nereda« produži izravno nasilje, ali je isto tako prisiljena da ga što prije zamijeni organiziranom moći i autoritetom poretka, kako bi, pored ostalog, i samoj sebi odredila pravac i norme ponašanja.

Sve dok smo na terenu političkog društva, sve dok »socijalne evolucije ne prestanu biti političkim revolucijama«, postavljanje granica vlastitom ponašanju značajna je indikacija zrelosti i mudrosti revolucija i revolucionara. Istina, treba reći da je takva mudrost donekle iznuđena, ali se pokazalo veoma značajnim pitanje stvarnog odnošenja prema tim postavljenim granicama. Riječ je, dakako, o pravu kao onom obliku i mediju u kome se kristalizirana moć promeće u autoritet, nasilje u moć zakona. Revolucionarno nasilje učiniti legalnim nije samo formalni čin, već bitni dio sadržaja revolucije i njezinog odnosa prema vlastitim normama. Osnovna je intencija svake norme, pa tako i pravne, da prekorači granicu normativnog i da svoju bit iskaže na području faktičkoga.¹⁵ Prema tome, i odnos prema pravnoj normi nije samo teorijsko, već prvorazredno praktično-političko pitanje.

Revolucija koja se prema svojoj »legalnoj strukturi« ne odnosi kao prema neophodnom, povezivajućem činiocu *datog* i *zadatog* u stalnom je iskušenju da *ad hoc* improvizacijama samo produbljava jaz između bitka i trebanja. Revolucija treba legalnost ne da bi prikrila nasilje, već da bi ga zamijenila autoritetom zakona one

[15] Usp. B. Perić, *Pravna znanost i dijalektika*, Narodne novine, Zagreb 1962, str. 33.

klase koja je objektivno-historijski pozvana da uspostavi konstituciju društva.

Legalnost »ne ubija revoluciju«, ona je (samo) »disciplinira«, pomaže joj, iskušanom mudrošću, da napusti avanturu i improvizaciju kako bi mogla smišljeno i organizirano nalaziti i ostvarivati svoju istinu. Međutim, istina revolucije nije naprosto *data*; nju treba doseći — *treba je dosizati praksom*. Uspostavljanje normativno-pravnog poretka revolucije označava etapu u tom neprekinutom procesu dosizanja istine praksom, spoznavanja istine revolucije »practiciranjem revolucije«. U tome procesu odnos prema pravnoj normi ne znači samo (ili to znači sve manje) mehanički odnos prema normi kao zasebnoj egzistenciji, kao dijelu normativnog sistema, već je to značajna indikacija odnosa između *vrijednosti* i *stvarnosti*; drugim riječima, govori o stanju naše revolucionarne prakse. Normu, naime, ne smijemo shvatiti kao neku izdvojenu i sebi dovoljnu egzistenciju, još manje kao »čisto trebanje«, već kao onaj povezujući, to znači i posredujući činilac društvenih odnosa i naše svijesti. U tome medijskom značenju (i ulozi) norma je nužno izložena promjeni, ali i sama mijenja odnose i svijest sudionika toga procesa preobrazbe.

Ako ozbiljno postavimo pitanje odnosa pravne norme i cilja kojem ona služi kao sredstvo i ako pri tome taj odnos ne promatramo mehanički već dijalektički, onda moramo vidjeti da je u sredstvu već dat element cilja. Ovo implicira različite i za revolucionarni tok i ishod dalekosežne posljedice: Jedan se zaključak nedvojbeno nameće: naš odnos prema sredstvu (normi) znači *eo ipso* i naš odnos prema cilju. Ako na različite načine obezvređujemo pravnu normu kao sredstvo, onda i u pogledu cilja nismo sigurni što hoćemo, nema jasnog konsenzusa, ili je sam cilj pomaknut daleko, u maglovitu zemlju utopije, pa između njega i norme nema prave korespondencije. Nema, dakle, kriterija ni za vrednovanje pravne norme, niti za naše postupanje.

Ovo pomanjkanje pravne svijesti kao značajnog ele-

menta političke kulture, političke samosvijesti ne ostaje samo, da tako kažemo, na individualno-psihološkom planu, već je indikacija društvenog odnosa koji se u političkom društvu iskazuje prije svega kao odnos moći.¹⁶

Ukoliko se, naime, ne poštuje uspostavljeni normativni poredak klase koja je nominalno vladajuća, utoliko ona de facto i nije vladajuća.

Kao što smo već isticali, povijesni je revolucionarni smisao socijalističkog samoupravljanja da društveno legalizira ono što je u biti rada već sadržano: njegovu odlučujuću društvenu moć. Legalizacija moći rada iskazuje se i osigurava, između ostaloga, i u zakonu radnika, proizvođača. Institucionalizirani, legalizirani poredak privatnog vlasništva ne može biti jednostavno ukinut, već postupno prevladavan *konstitucijom rada*. Ova konstitucija rada kao vladajućeg društvenog odnosa podrazumijeva, naravno, i odgovarajući pravni sistem. Ovaj sistem sam po sebi nije garancija efikasnosti i uspješnosti, ali u mnogo većoj mjeri nego što se to obično misli, od njegova poštivanja zavisi realizacija projekta.

Nijedno društvo do sada nije uspostavilo, i objektivno nije moglo uspostaviti, takve odnose »harmonije interesa«, da bi njihov juridički izraz bio od svih prihvaćen bez protivljenja. Ali, vladajući društveni, klasni interes mora autoritetom vlasti osigurati poštivanje normi od svih, a to znači i onih čija je volja i interes u nesuglasju s ovim pravilima ponašanja. Naravno, iluzija bi bilo misliti na neko apsolutno poštivanje normi (u tome ih slučaju ne bi ni trebalo), ali ako se one ne poštuju u toj mjeri da nam čitavi normativni sistem izgleda kao provizorij ili »ogledno polje« fragilne normativne strukture, onda se u svakom političkom društvu, pa tako i u samoupravnom dok je u političkom omotaču, mora postaviti ozbiljno pitanje zaštite onoga društvenog interesa koji jest ili bi morao biti preferiran kao dominantan i adekvatno ostvarivan i štićen po-

[16] Usp. J. Mirić, *Rad i politika*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb 1978, pass.

litičko-pravnim instrumentarijem. Narušavanje zakonitosti destruirala legalno uspostavljeni sistem moći »iza leđa« onih (i ponajviše na njihovu štetu) koji bi u sistemu morali imati »odlučujuću riječ«, koji su formalno legitimirani kao dominantna društvena snaga. Otudena politička moć ne može odumirati tako da omalovažavamo zakon kao njezin legalni izraz. Ona, naprotiv, tako postaje presudnijom silom u reguliranju društvenih odnosa. I tako umjesto očekivanog procesa u kome se sila, otudena moć rada, koja je autoritet »podarila« strukturama izvan rada, promeće u *pravo rada* kao legalizirani i koncentrirani izraz njegova *autoriteta* i *suvereniteta*, zbiva se proces involucije u kome proklamiranu i u zakon pretočenu moć rada nadomješta *ad hoc* uspostavljena moć onih koji nisu legitimirani — legalna se moć, snagom prakse, perzistencijom neradničkog interesa, transformira u *ilegalnu*.

Tako se legalnoj strukturi moći, ozakonjenoj moći rada, suprotstavlja faktička moć izvan rada. To nepoštivanje legalno uspostavljene moći (a načini i oblici narušavanja zakonitosti veoma su različiti) postaje u nas gotovo »zakonitom pojavom«. Kao da se gubi jasna demarkacija između legalnog i ilegalnog, između zakona i bezakonja.

Nerazvijena svijest o vrijednosti prava kao oblika i činioca društvene kulture samoupravnog društva, postaje tim značajnije i osjetljivije pitanje (po svojim konzekvencijama) što mu se posvećuje manje pažnje. Ovo treba posebno naglasiti i zbog činjenice što smo neke »prirodne faze« oblikovanja demokratske svijesti morali »preskočiti«. U zgusnutom vremenu revolucije nije bilo i nema vremena da odžive »svi stupnjevi demokracije«. Međutim, tu nužnost ne treba smatrati vrlinom, jer to vodi u opasnu zabludu i političku praksu u kojoj je dnevna pragmatika sama sebi mjeofilom valjanosti, progresivnosti, demokratičnosti i zakonitosti.

Samoupravno-demokratski način razrješavanja interesnih konflikata, iako se zbiva u uvjetima interesne

heterogenosti i potencijalne konfliktnosti (ili upravo zato što se u takvim uvjetima zbiva) ne može se odvijati kao *ad hoc* puka igra interesa i dnevno pogađanje među njima, još manje kao neki spontani proces njihova usklađivanja. On mora biti *organiziran*. Organizacija, pak, mora imati neka čvrsta uporišta da bi u njoj svačije postupanje bilo koliko-toliko određeno i izvjesno. Ta uporišta ne mogu biti trenutni interesi, raspoloženja i varljive čuđi sudionika, a niti daleki ciljevi — vrijednosti, koje su od aktualnog interesa i dnevne potrebe pomaknute predaleko, a da bismo spram njih uopće imali neki odnos. Norme organizacije, kao pretpostavke svakog zajedništva, ona su uporišta bez čijeg se poštivanja ne može prekoračiti jaz između *datog* i *zadatog*, ne mogu se, dakle, ostvarivati nikakvi društveni projekti. Proces autonomnog normiranja u samoupravnom društvu ne samo da pitanje poštivanja normi ne čini bespredmetnim već mu pridaje (morao bi mu pridavati) izuzetan značaj. Samoupravljanje nije samo revolucionarni proces, ono je i *politički sistem*. Poštivanje zakona u tome sistemu ne znači (ili treba da znači sve manje) vladavinu zakona, koji je nečijom voljom upućen kao zapovijed podanicima, već to znači slušanje autonomne volje koja hoće slobodu, ali u »zadanom« političkom prostoru.¹⁷ To ne znači slobodu kršenja normi, već »spoznatu dužnost« njihova poštivanja. Za heteronomnu normu još bi se i moglo reći da je ona *trebanje* »izvana« upućeno *bitku*, pa tako od njega odvojeno. Autonomna norma prevladava ovu antinomiju bitka i trebanja, jer se ovdje bitak poimlje i iskazuje kao »svjesni bitak«.

S pravom ističe France Bučar da mi isuviše naglašavamo proces i dinamiku našega sistema, a nedovoljno pažnje posvećujemo njegovoj strukturi u smislu stalnosti odnosa, pa smo tako suočeni s opasnošću društvene entropije.¹⁸

[17] Zanimljivi pasazi mogu se naći u knjizi: B. Leoni, *Freedom and the Law*, Princeton, New Jersey, 1961.

[18] Usp. F. Bučar, »Prilog raspravi o vrijednosti prava u jugoslavenskom društvu«, »Gledišta«, 5-6/1972.

Ako je rad jedina osnova prisvajanja i mjerilo svačijeg položaja u društvu, onda se mora izgrađivati i odgovarajući institucionalno-normativni sistem, koji će biti moćna hrana reprodukciji privatnovlasničkog odnosa. »Izgrađivanje sistema«, međutim, ne znači samo formiranje institucija i donošenje normi, već i takav odnos prema njima koji će doista jačati zakonitost rada, a eliminirati svaki oblik privilegije i prisvajanja mimo rada. Dosljedno, rekli bismo rigorozno, poštivanje normi pretpostavka je izgrađivanja takvog sistema. Konstitucija udruženog rada, za razliku od konstitucije privatnog vlasništva, stvara i u sferi svijesti čvrsta uporišta za poštivanje normi, za njihovu *primarnu efikasnost*, bez prinudnog instrumentarija i primjene sankcija. Zašto je ipak u nas na djelu posvemašnje obezvređivanje normi? Nemamo pretenzija da dajemo cjelovit i iscrpan odgovor na to veoma kompleksno pitanje. Ali ne možemo na pravi način ni postaviti pitanje, a kamo li naći odgovor, ako ne počemo od »privatnovlasničkog kompleksa« kao odlučujućeg generatora obezvređivanja normativnog poretka udruženog rada. Na djelu je, dakle (još uvijek), borba između *rada i privatnog vlasništva*, između živog i opredmećenog rada. *Stupanj obezvređivanja normativnog poretka udruženog rada upravo je proporcionalan s prisutnošću (pa čak i obnovom) privatnog vlasništva u odnosima među ljudima i u njihovoj svijesti.*

Proces destrukcije privatnog vlasništva, zbog objektivnih historijskih uvjeta i »institucionalnih defekata« koji ih prate, odvija se veoma sporo i u cik-cak linijama. Neživljena »privatna inicijativa« u uvjetima opće egzistencijalne nesigurnosti naše suvremenosti, u nas, rekli bismo, po mnogim simptomima i ponašanjima, drastično naglašava privatnovlasničko, egoističko ponašanje, što stvara i objektivnu podlogu i stimulans za stjecanje mimo rada. Na djelu je, dakle, stalno narušavanje temeljnog principa raspodjele u socijalističkom društvu: od svakog prema njegovim sposobnostim; svakome prema rezultatima njegova rada.

To »kršenje zakona« i devalvacija osnovnog principa raspodjele ne događaju se slučajno, niti se mogu svesti na nedisciplinu pojedinaca i grupa, na njihove ekscese ili delikte. To je pokazatelj određenog stanja društvenih odnosa koji se manifestiraju prije svega, kao *odnosi moći*. Prema tome, kao što smo već istakli, kršenje zakona nije samo akt nediscipline već prije svega izraz društvene moći onih društvenih grupa koje koriste nestabilnu normativnu strukturu (održavaju je i potiču) za svoje probitke i svoju društvenu promociju. Na čistu dosljednog poštivanja principa rada i rezultata rada ne mogu se ostvarivati nikakve privilegije, pa je stoga, žele li se takve privilegije polučiti, potrebno »zamutiti vodu«, i producirati što više kaotičnih situacija i društvenih provizorija. Prema tome, »stanje zakona« i odnosa prema njemu uvjetovano je u nas socijalnim *raslojavanjem i konfliktnošću našega društva*. Iako u našem društvu ne postoji klasa kapitalista kao kontra-klasa radničkoj, ipak se može kazati da postoje nosioci antiradničkog interesa i vrijednosti u gotovo svim segmentima našega društva, počesto tako isprepleteni, različitim formama društvene mimikrije »ukomponirani« u radničko-klasni interes, da ih je teško identificirati.

U svakom slučaju, srednjim slojevima, koji uvijek nešto posreduju (mada sami nikada ne stvaraju vrijednosti) — a prije svega moć i novac kao univerzalnu supstituciju svake moći — pogoduju improvizacije i nedefinirane društvene situacije, ukoliko, naravno, ta nedefiniranost ne potresa ozbiljno društvenu strukturu, već samo ostavlja slobodan prostor njihovoj »posredničkoj inicijativi«. Ideologija srednje klase, koja u nas nalazi pogodno tlo i izvan svoga socijalnog supstrata jedan je od značajnih činilaca destrukcije normativnog sistema udruženog rada. Samoupravne norme nerijetko služe samo kao paravan i alibi za ostvarenje interesa i ciljeva koji su im u biti suprotstavljeni. U nas se najrazličitije, po svomu karakteru ilegalne transakcije i malverzacije, odvijaju pod firmom samoupravljanja tako da promućurni pojedinci i grupe čak i ne moraju prelaziti grani-

cu (formalno) legalnog, već najčešće svoj interes »legaliziraju« »valjanom« odlukom organa samoupravljanja ili odgovarajućom izmjenom normativnog akta. Postoji u nas čitav jedan lančani uzročno-posljedični sistem obezvređivanja normi; kako je sve u stalnoj mijeni (samodestrukciji), ne može se uspostaviti autoritet »viših« normi u sistemu, pa se svi njegovi dijelovi upravljaju prema trenutnom interesu i odnosu snaga.

Ta *normativna promjenomanija*, koliko god se činilo da stvara prostor za slobodno postupanje i normotvornu djelatnost autonomnih subjekata, pogoduje, zapravo onim posredničkim društvenim strukturama koje neće radikalniju promjenu, pa im odgovara i stanje pravne nesigurnosti, u kome prema svome interesu mogu modelirati društvene i pravne situacije. Pri takvom stanju stvari može se izmicati svakoj društvenoj odgovornosti, koja se onda prebacuje na »treće lice množine ili četvrto lice apstrakcije«.

Stanje pravne nesigurnosti najmanje pogoduje radničkoj klasi (mada se često u njeno ime takvo stanje stvara) koja hoće čiste situacije u raspodjeli društvenih vrijednosti što ih stvara. Htjeti, međutim, »čiste situacije« nije samo po sebi i dovoljno da bi se one i stvarale. Doista htjeti unutaršnjim htijenjem povijesno oslobodilačkog subjekta znači *svijest* i *organizaciju*, u kojoj će *vlast rada* biti dosljedno izvedena, poštivana i vršena. Dosljedno poštivanje normi udruženog rada jedna je od bitnih pretpostavki njegova konstituiranja u vladajući društveni odnos.

Treba, međutim, naglasiti da vjera u svemoć zakona dovodi do njegova obezvređivanja isto kao što i uvjerenje da se može bez zakona ima za posljedicu devaluaciju normi i društvenu anarhiju.

U nas je tako jednu fazu »normativnog optimizma« prvih poratnih godina, iza koga je stajala centralizirana država kao garant izvršenja i poštivanja normi, naslijedila druga faza decentralizacije i samoupravljanja, u kojoj je ostala iluzija o vrijednosti i moći pravne norme.

Nastala je (i traje) naoko paradoksalna situacija: s jedne strane obezvređivanje normi (na najrazličitije načine, u čemu smo postali pravi velemaistori), a s druge strane uvijek iznova pothranjivano uvjerenje da se »sistematskim rješenjima« mogu riješiti svi problemi i otkloniti svi defekti, koji priječe da društveni mehanizam skladnije funkcionira.¹⁹ Inflaciju normi prati njihovo obezvređivanje. Što je više zakona, kao da je sve više pravnih praznina i nereguliranih situacija. *Sumum ius, summa iniuria* (ili kako kaže humorista B. Crnčević: »Broj propisa opasno se približava broju stanovnika«). Jedan od bezbrojnih načina nepoštivanja normi sastoji se i u tome da mnoge nikada i ne napuste svoje »papirno postojanje«, pa im je sudbina, ne da budu regulativi ponašanja, već da se zaborave ili zamijene drugim normama, koje će doživjeti sličnu sudbinu.

Jedan od značajnih razloga nepoštivanja normi u našem sistemu svakako je i »davanje« prava »bez pokrića«. Humanistički, socijalistički zahtjevi za što više prava, koji kao bujice preplavljaju naše »društveno polje«, zanemaruju počesto ekonomsko-socijalne mogućnosti njihove realizacije. Ne sagledava se dovoljno studiozno i odgovorno sva složenost i međuovisnost različitih interesa, pa se preferiranjem jednoga ugrožava drugi. Svojevrsni samoupravni *laissez-faire*, s apetitima koje pothranjuje, ne vodi računa o ograničenim društvenim mogućnostima. Statuiranje prava »bez pokrića«, nije, međutim, samo izraz humanizma i altruizma, nego je i izraz privatno-vlasničkih odnosa i svijesti koja teži da nešto prisvoji »sistemskom operacijom«, a ne radom. To se zbiva čak i tada kada se, dugoročnije gledano, siječe grana na kojoj se sjedi. U prirodi je, naime, privatno-vlasničke, egoističke logike i svijesti da se ponaša u skladu s devizom: prisvoji danas što više. Iheringova »oštroumnost egoizma« ima granice u samom egoizmu! Egoizam

[19] Kada »sistemska rješenja« zakažu, onda se umjesto društvene odgovornosti »sistemotvoraca« (ta, zaboga, tako je društveno dogovoreno!) traže opravdanja u »objektivnim teškoćama«. Jasno je da u takvim uvjetima sistem postaje pogodno vježbalište za nesposobne.

ne može prekoračiti prag privatno-vlasničkog, egoističkog poimanja i prisvajanja svijeta: moje je samo ono što mi pripada.

Individualni, grupni, regionalni, nacionalni egoizmi nisu iščezli ukidanjem privatnog vlasništva nad osnovnim sredstvima za proizvodnju. Oni, štoviše, mogu jačati (a i jačaju) privatizirajući dijelove i efekte društvenog kapitala. Ovi su egoizmi tim razorniji po sistem socijalističkog samoupravljanja, što se skrivaju iza socijalističke programatike i samoupravne ornamentike.

U svakom slučaju, narušavanje i obezvređivanje samoupravnog normativnog sistema mora imati svoju čvršću socijalnu podlogu. To ne može biti samo posljedica nediscipline, javašluka, pohlepe pojedinaca, ili neukosti normotvoraca. Takvo stanje, kako smo vidjeli, nekome odgovara. To odgovara »samoupravnoj kontra-klassi« koja svoje interese i probitke ostvaruje mimo rezultata vlastitog rada. Ali povlači i druge da je slijede u takvu ponašanje.

Čak i »autentični samoupravljači«, proizvođači, kada krše samoupravne norme, krše ih na vlastitu štetu! Kršenjem samoupravnih normi, samoupravni subjekt koji tako postupa, ne samo da ne ostvaruje više prava nego što mu pripada, nego si uskraćuje pravo na snosi posljedice kršenja samoupravne norme! Samoupravno pravo podrazumijeva i »pravo na sankciju«. Mi ovim pravom ne iskazujemo neki osobni ili grupni mehanizam, već osiguravamo poštivanje autonomno usvojenih normi, njihovu zaštitu od svakog i svačijeg (pa i vlastitog) kršenja i obezvređivanja.²⁰ Odmahivanje rukom ili slijezanje ramenima na kršenje samoupravnih normi, ili odgovor: mi smo ih donijeli, mi ih možemo i kršiti, ne samo da ne doprinosi razvoju i jačanju samoupravljanja već ga ozbiljno ugrožava.

[20] Ugovor što ga čovjek sklapa sam sa sobom implicira samo odgovornost. Tako će u *Društvenom ugovoru* J. J. Rousseau napisati: »Da ne bi postao žrtva ubojice, čovjek pristaje da umre, ako je sam trebao postati ubojica. Tim ugovorom čovjek nema namjeru da raspolaže vlastitim životom, nego samo da ga štiti, i nitko unaprijed ne misli kako će poći na vješalac.«

Ustavom inauguriran princip *društvenog dogovaranja* i *samoupravnog sporazumijevanja* ne samo da pitanje normi ne čini bespredmetnim već ga posebno naglašava kao jednu od temeljnih pretpostavki izgradnje i funkcioniranja cjelokupnog sistema. Nepoštivanje prava i obaveza što ih uspostavljaju ti samoupravni akti znači ozbiljno narušavanje ne samo normi već, prije svega, *društvenog odnosa* u čijoj bi funkciji one trebale biti. Nije, dakle, riječ o formalnopravnom, već o prvorazrednom političkom pitanju.²¹

Kako je uopće moguće bez dosljednog poštivanja samoupravnih normi, među subjektima udruženog rada, ugraditi Ustavom proklamirana načela *uzajamnosti* i *solidarnosti*? Te kategorije nisu nešto *a priori* dato u strukturi ličnosti ili društvenim odnosima. One mogu biti izvedene jedino iz zajedničkog interesa. Taj, pak, interes nije uvijek jasno prezentan niti dnevno ostvarljiv. On je rezultat zbiljskog položaja pojedinca i grupa u društvenoj podjeli rada i rezultat spoznaje da se samo u odnosima solidarnosti i uzajamnosti utemeljenim na radu i na vrijednosti rada može graditi bolji svijet i u njemu naš sadržajni bogatiji ljudski život. Ti odnosi, međutim, ne mogu se graditi u oblacima filantropskih maštanja i pukih spekulacija o boljem svijetu. Oni se moraju (i jedino mogu) u praksi izgrađivati. Graditi ih u praksi samoupravnog društva znači graditi *radnom solidarnošću* i *uzajamnošću*. Uzajamnošću i solidarnošću *drugova na radu*, na velikom zajedničkom poslu izgradnje socijalizma, *društva drugova* — asocijacije slobodnih proizvođača.

Samo drugovi po radu mogu *slobodno razmjenjivati rad*. Društvena kategorija slobodne razmjene rada nužno podrazumijeva *normirano ponašanje* kako se ta sloboda ne bi pretvorila u svoju suprotnost razmjene *nerada za rad*, dakle, u neslobodu.

[21] Onaj tko je otkazao poslušnost samome sebi, ne poštujući norme koje je donio, implicite se podvrgava »moćnijem i mudrijem«, nasilniku i nasilju bez ograničenja.

Ako je igdje trajno prisutna opasnost »slobode bez zakona«, onda je to upravo u sferi rada, jer se ona reflektira, s odlučujućim posljedicama, na sve sfere društva. Prema tome, slobodna razmjena rada znači *organizirano i normirano ponašanje*, u kome se autoritet rada uzdiže do odlučujućeg društvenog (političkog) autoriteta — *suvereniteta rada*. Bez *autoritativnog društvenog poretka rada* nema ni slobodne razmjene rada, niti raspodjele prema rezultatima rada, što, između ostalog, znači da se na političkom planu uspostavlja ovaj ili onaj vid *autoritarnog poretka nerada*, o čemu zorno svjedoči društvena kriza s kojom smo suočeni. Bez čvrstog i konzistentnog pravnog poretka udruženog rada, »u kojem je poštivanje normi u velikoj mjeri apsolutizirano i nije vezano za okolnosti i posebne motive onih kojih se te norme tiču, ne možemo da postignemo društveno koegzistiranje«. ²²

Ako je društveni dogovor i samoupravni sporazum rezultat spoznaje zajedničkih interesa i »suglasnosti volja«, onda to podrazumijeva i njihov obvezatni karakter za sve te slobodno izražene volje. Sloboda volje se, naime, ne izražava u samovolji već u spremnosti (u zrelosti) da se preuzmu obaveze, uopće sve posljedice toga akta, kako bi i sebi i drugima stvarali prostor za novu »organizaciju slobode«. Takvu organizaciju u kojoj će svatko moći da iskaže sve svoje ljudske mogućnosti, kako bi svojim radnim doprinosom društvu određivao i svoj materijalni i društveni položaj. Samoupravna svijest, na koju se tako često pozivamo (a bliže je istini da za njom vapimo), može se oblikovati jedino na »samoupravnom redu«, a nikako na samovolji i anarhiji.

Na »socijalistički jezik« prevedena stara pravna максима — *suum quique tribuere* — znači raspodjelu prema rezultatima rada, jer samo na temelju rada nekome nešto treba da pripada u socijalističkom društvu. U tome smislu to može biti motto političke i pravne konstitucije samoupravno udruženog rada.

[22] Usp. F. Bučar, *cit.*, »Gledišta«, 5—6/1972.

Kako, međutim, nema egzaktnih kriterija za vrednovanje psiho-fizičkih vrijednosti rada, moraju se »mjeriti« njegovi rezultati. Mehanizam takvog mjerenja jest tržište kao mjesto susretanja različitih uradaka.

Jedan od oblika takvog susretanja (»tržišta«) jesu i samoupravne interesne zajednice kao institucionalizirani oblik slobodne razmjene rada.

Zakoni tržišta u samoupravnom društvu ne mogu biti podložni jedino skrivenim čudima tržišne stihije, već moraju biti »normirani« i kontrolirani od udruženih radnika, što se opet svodi na to da oni sami poštuju svoje dogovore. To je ujedno i najbolji način da se interiorizacijom normi uspostavlja unutarnja disciplina, samodisciplina, kao jedna od značajnih pretpostavki oblikovanja nove samoupravne običajnosti. Norme nisu samo izraz nego i značajan činilac oblikovanja moralnog stanja jednog društva. Sankcionirajući *sadašnje*, one na svijest i odnose djeluju projektivno. U tome smislu, zakon, *nomos* jest posrednik između čovjekova političkog života (u svakom političkom društvu) i jednog višeg moralnog načela — *logosa*.

Prema tome, konstitucija rada implicira i konstituciju svijesti o vrijednosti prava u kojem će sve više prevladavati autonomne norme, da bi, u procesu odumiranja političkog medija, postale elementarnom navikom ponašanja.

Postupnim dovodenjem u prirodni sklad objektivne norme i subjektivnog shvaćanja moralnosti izgrađuje se novi *ethos* samoupravljanja, onaj medij u kojem se heteronomno i autonomno izjednačuju, u svijesti i društvenoj organizaciji, koja se više ne reproducira instrumentalno, već po unutarnjim zakonima vlastite biti kao doista *ars boni et aequi*. Tek kada sekundarnu efikasnost i prinudu zamijeni uvažavanje i poštivanje vlastite volje, možemo govoriti o odumiranju politike i prava kao njezina odlučujućeg instrumenta. Put do toga, međutim, ne vodi preko obezvređivanja prava, već preko dosljednog i rigoroznog poštivanja normi koje (samo

tako) bivaju sve manje zapovijedi države, a sve više izraz autonomije volje slobodnih proizvođača vlastitog života.

Posvemašnje nepoštivanje zakona u našem sistemu pokazuje, između ostaloga, da smo svojom političkom i pravnom kulturom ispod razine građanske političke emancipacije, koja je, barem načelno, feudalni sistem samovolje i privilegija zamijenila sistemom prava.

Kao da još nemamo »samoupravnu zamjenu« za mit-sku Dike koja bi nas obdarila zakonom i čuvala ga od zlori potrebe, a niti za modernu državu kao čuvara zakona i zakonitosti.

Naše se pravno stanje i odnos prema zakonu ne može nazvati ni prirodnim (*status naturalis*), ni građanskim (*status civilis*). To je neka vrsta fingirane pravnosti koja više odgovara »organiziranoj anarhiji« nego li pravnom sistemu kao »organiziranom sistemu slobode«. Konzekvencije ovakvog stanja i ponašanja su očite: zamjena »organizirane slobode« anarhijom i samovoljom nužno proizvodi stanje socijalne i pravne nesigurnosti, što je samo predvorje u kojem se suspendira demokracija i sloboda, a zavodi red i čvrsta ruka. Što je duže na djelu anarhija i samovolja, to će taj red biti krući, a ruka čvršća. *Moć zakona tako ustupa mjesto zakonu moći.*

Rad i etika

U nas se u posljednje vrijeme učestalo, nerijetko uz dramske akcente, govori o »krizi morala« i »moralnoj obnovi«. O čemu je zapravo riječ? Što je to u krizi i što treba obnavljati? Ako se pitamo o »moralnom stanju« našega društva *ovdje i sada*, onda nam neki opći teorijski uvidi mogu eventualno pomoći da formuliramo (ili još bolje: da preformuliramo) već davno i opetovano postavljena pitanja, ali nam ne mogu ponuditi zadovoljavajuće odgovore. Ti odgovori moraju biti izvedeni iz nekih temeljnih *vrijednosti* i *ciljeva* kojima težimo i *pretpostavki*, *datosti* iz kojih *mislimo* i *startamo*. Ako je jedan od »etafnih ciljeva« (ali i pretpostavka za dosizanje drugih) *ukidanje privatnog vlasništva*, onda se i (ne)moralno ponašanje mora prosuđivati s toga stajališta; drugim riječima, moramo se pitati da li naš čin i učinak učvršćuje (afirmira) ili destruiira privatno vlasništvo.

Ovo se na prvi pogled može činiti kao »moralni redukcionizam«. Ali, doista, samo na prvi pogled i jedino ako ne razumijemo bit privatnoga vlasništva: ako, naime, ne razumijemo da je privatno vlasništvo *indikacija* i *materijalizacija otuđenog rada* kao izvorišta svih oblika čovjekova otuđenja, eksploatacije i degradacije.

Politika i etika

Novovjeko uspostavljanje čovjeka koji na sebe preuzima izgradnju svojega svijeta — središnje mjesto i aktivitet subjekta, ishodište je etike i svakog pitanja čovjekova moralnog djelovanja.¹ Svako pitanje *što treba da bude* čovjek postavlja samome sebi. Dakle, ono *treba da* nije heteronomna norma, zapovijed izvana upućena čovjeku čiji je on puki izvršitelj, već proizlazi iz same čovjekove biti. Različite etičke pozicije rezultat su različitog poimanja te čovjekove biti. Tako je, primjerice, za Kanta *čovjek moralna osoba, moralnost je bit čovjeka. Izvor i kriterij moralnosti je čista volja. (Moralitet — djelovanje iz čistog samocilja, samosvrhe morala, zbog poštivanja unutaršnjeg postulata dužnosti. Legalitet — djelovanje radi posljedica, zbog vanjskih svrha.) Za Hegela čovjekova je bit teorijska, filozofijska: čovjek se potvrđuje kao čovjek mišljenjem, promatranjem onoga što se već zbilo. Ono što jest (građanska zbilja) i ono što treba da bude (ideja) pomireno je u filozofiji.*

Za Marxa čovjek je samodjelatno biće, biće prakse, čovjekova bit je radna. Čovjek po radu jest čovjek. Međutim, čovjek u uvjetima otuđenog rada i privatnog vlasništva kao materijalnog izraza otuđenog rada, proizvođa svoje otuđenje, poriče svoju bit. U odnosu čovjeka prema radu, radnika prema proizvodnji, involvirano je sveukupno ljudsko ropstvo, a različiti oblici otuđenja samo su nužna konzekvencija i modifikacija ovoga temeljnog čovjekovog odnosa prema radu. I političko otuđenje — svi oblici i odnosi moći, imaju izvorište u sferi rada. Politička je moć otuđena moć rada.

»Zahtjev za izmjenom opstojećeg svijeta i stvaranjem novoga nije za Marxa etički postulat ili norma, nego on proizlazi iz njegove osnovne pozicije, po kojoj čovjek kao povijesno-praktičko biće već djelatno-predmetno, po svojoj vlastitoj biti, *de facto* mijenja svijet, jer samo u

[1] Usp. Milan Kangrga, *Etički problem u djelu Karla Marxa*, Nolit, Beograd, 1980, str. 38.

tom aktivnom, dijalektičko-povijesnom odnosu i postaje čovjekom...«²

U tom *postojanju čovjekom* »pomiruju« se *dato* i *zadato*: to je proces razotuđivanja, »vraćanja« čovjeka njegovoj ljudskoj, praktičnoj, radnoj, samostvaralačkoj biti — u njegov ljudski zavičaj, etos. Čovjek kao čovjek nije naprosto *dat*, a moral nije tek zahtjev kako da se taj već zgotovljeni čovjek ponaša: da se i sam kao *dat* u *datom* ponaša moralno. Naprotiv, želi li prekoračiti granice datoga, on se mora ponašati *amoralno* (ne nemoralno), mora rušiti granice datoga u kome se otuđuje, mora rušiti zapreke svestranom, ljudskom suodnošenju.

Povijesno nas je iskustvo poučilo i poučava nas da čovjek može i da promaši svoju ljudsku poziciju. Tako porast racionaliteta, impresivan i zastrašujući u našoj suvremenosti, ne prati i porast moraliteta. Naprotiv! Stoga »primoranost« čovjeka da u društveno-povijesnom procesu postaje čovjekom nije označena samo uzlaznom linijom, već amplitudama i involucijama do pomračenja uma i humanuma.

Ako je u svakoj etičkoj poziciji sadržana suprotnost onoga *što jest* i *onoga što treba da bude*, i ako moral, dakle, opstoji na nemogućnosti postizanja krajnjih ciljeva, onda ima smisla pitati se o *moralnosti političkog djelovanja kao posredovanja*, jer upravo ovo posredovanje svjedoči diskrepancu između *datog* i *zadatog*. Ovo se proturječje ne da razriješiti etičkom refleksijom, već jedino zbiljskim prevladavanjem — dokidanjem. Sve dok je na djelu takav proces, na djelu je i to proturječje, pa i moral koji na njemu opstoji. Rješenje teorijskih problema moguće je samo na praktičan način (Marx).

Politika se uvijek mora pitati: *kako je zajednica moguća*. Ne može, međutim, ostati samo na pitanju; ona zajednicu mora posredovati. Čim smo doveli u vezu politiku i zajednicu, riječ je o *političkoj zajednici*, o društvu različitih, antagonističkih i konfliktnih interesa. U

[2] M. Kangrga, *cit.*, str. 225—26.

takvom društvu nema *bezinteresne*, vrijednosno-neutralne, moralne pozicije nekog izvanjskog arbitra. Temeljno je etičko proturječje (kao uostalom, i temelj proturječja a i opstojnosti politike) proturječje između opće moralne norme i posebnog interesa.

Građanski način proizvodnje života, u kome se »dovršava« emancipacija privatnog vlasništva od zajednice, razbija (dezintegrira, priječi) svaki oblik zajednice osim, naravno, zajednice-kapitala. Privatno-vlasnička zajednica — *contradictio in adiecto* — prostor je i pokazatelj razdvojenosti individuuma. U uvjetima privatno-vlasničke reprodukcije zajednica je moguća jedino kao *politička zajednica*. Drugim riječima, politika je *instrument* ali i *oblik zajednice* sve dok je privatno vlasništvo temeljni princip ustrojstva cjeline.

Čovjekova volja za moć koja je izraz njegove privacije i nemoći, njegove otuđenosti i razdvojenosti nije nipošto privilegija politike i političke sfere. Naprotiv (koliko god to izgledalo paradoksalno uobičajenom shvaćanju politike kao sfere moći), politika je *odgovor* takvoj volji za moć, ali ne samo kao »umijeće mogućega«, nego i kao *iluzija mogućega* — zajednice, naime. Politika je više katalizator nego li generator volje za moć. Ona nije samo *instrument* zajednice, nego i *način* zajednice (dakle, zajednica sama) u uvjetima takve čovjekove razdvojenosti. Ona je, dakle, i *mogućnost* zajednice *sub specie* otuđenog rada i privatnog vlasništva.

Ako se suvremeni mislioci politike ne pitaju, ili se pitaju sve manje, o moralnim odnosima dobrog i pravednog života u zajednici, već jedino o zbiljskim uvjetima opstanka, znači li to doista da je politika samo *tehne*, način zbrinjavanja života kakav god on bio? »Za razliku od etičke nužnosti klasične politike, ova (moderna) ne zahtijeva teorijsko utemeljenje vrlina ni zakona u ontologiji ljudske prirode. Ako je teorijski utemeljeno polazište starih bilo: kako ljudi mogu *praktički* odgovoriti prirodnom poretku, to je praktički dato polazište

modernije: kako ljudi *tehnički* mogu savladati prirodna zla koja im prijete.«³

Ovo »modernije« ne znači nikakav vrijednosni sud. Pitanje zajednice uvijek implicira pitanje: *kako*, a to nije samo *tehničko* nego i *etičko* pitanje.⁴

Traganje za »dobrim poretkom«, za političkim oblikom koji najviše odgovara ljudskoj prirodi, svjedoči o razdvajanju *polisa* i *etosa*. Odvajanje politike od etike (što se gotovo unisono pripisuje politickom modernitetu i Machiavelliju, a ima, zapravo, svoje korijene još u antici, posebno u Aristotelovoj politici kao praktičnoj filozofiji) ne znači apriornu neetičnost političkog čina, već *uspostavljanje izvanjskih kriterija etičkom djelanju* (odnos legaliteta i moraliteta).⁵ Ne radi se, dakle, o tome da li su politički iskazi oslobođeni vrijednosnih sudova ili nisu, *da li* se pitanje *dobra* postavlja ili ne. Ono se ne može zaobići ni u teoriji, ni u političkoj praksi; o tome pitanju ne može umaći ni zadržati empirijski pozitivist, ni politički uzurpator, apsolutist i tiranin. Radi se o tome *kako* se to pitanje postavlja. U klasičnoj političkoj doktrini ideja *dobra data* je u samoj ljudskoj prirodi, dok je prevladavajuća teza moderne političke teorije, da se pretpostavke dobrog života tek moraju izvanjski, *tehnički osigurati*.⁶ Obadva ova pristupa polaze od implicitne pretpostavke da je ljudska priroda *dana*, dok je »vanjska« priroda *zadana*, nudi se, dakle, promjeni, prilagodbi, zadovoljavanju ljudskih potreba. Nema rješavanja zagonetke dok se ne postavi pitanje koje je već uvijek početak odgovora. To pitanje ne može biti utemeljeno niti u ontologiji ljudske prirode i imanenciji *dobra*, a niti u izvanjskom, tehničkom osiguravanju pret-

[3] Usp. J. Habermas, *Teorija i praksa*, BIGZ, Beograd, 1980. str. 56.

[4] Usput rečeno, politička je praksa uvijek morala da odgovara na obadva gore postavljena pitanja — na stranu sada kakvi su ti odgovori bili — bez obzira što politička teorija o njima mislila.

[5] Ne razdvaja Machiavelli politiku od etike, već iz obzorja svoga vremena i prelika otčitava to razdvajanje. *Il fine giustifica i mezzi* samo je konzekvencija već razdvojenog *polisa* i *etosa*. Uostalom, na tome razdvajanju građana je drama Antigone.

[6] Usp. J. Habermas, *Teorija i praksa*, str. 60.

postavki dobrog života u zajednici. *Moramo se pitati o načinu povijesnog proizvođenja same ljudske prirode, o radu, naime.* Čitava ljudska historija — kako kaže Marx — nije ništa drugo nego proizvođenje čovjeka pomoću ljudskog rada.⁷

Dokle se god ovo proizvođenje zbiva kao privatno — vlasničko, politika je i *zajednica sama* i *instrument zajednice* — ona je opstojnost zajednice posredništvom. Politika kao nadomjestak općenitosti i kao općenitost sama svjedoči, slika, destruiira i rekonstruiira pretpostavke čovjekova individualnog opstanka, kao obitavanja u zajednici. Možemo to reći i tako da je politika indeks, ali i oblik čovjekova otuđenja od konstitutivnih pretpostavki njegove egzistencije. To, dakako, ne znači apriorno stavljanje negativnog (ili pak pozitivnog) predznaka. Takve su oznake sasvim izvanjske i o politici ne mogu reći ništa bitnoga, niti nas mogu uputiti na promišljanje biti političkoga.

Politika kao izraz privatno-vlasničkog »lukavstva uma« uvijek je sfera općeg, javnog djela, *res publica* — *zajednica privatnih vlasnika*. Je li, međutim, i kako je moguće »pomiriti« *privaciju i zajednicu*? Jedina mogućnost i medij »pomirenja nepomirljivog« jest *javnost*. Povijesno iskušavanje drugih mogućnosti rezultiralo je političkom prinudom u sferi privatnoga uz istovremenu privatizaciju sfere općeg javnoga (zajednice). Pored ove pri-nude i privatizacije, javnost kao mogućnost zajednice narušava politička apatija i bijeg u privaciju.⁸

[7] Ako Marxova misao ne može biti argument za naše teze, onda se možemo pozvati na uvjerljivu povijesnu verifikaciju Marxove misli. Interpretirajući Marxovo shvaćanje i bitnu razliku između Hegela i Marxa, M. Kangrga (*citirano djelo* str. 143) naglašava da su pojam rada i povijesti toliko uzajamno uvjetovani i su-određeni da se i ne mogu misliti ni promisliti odvojeno.

[8] Neki autori ističu da javnost sve više zahvaća erozija zbog »invazije privacije« (usp. npr. R. Laufer and M. Wolfe, »Privacy as a concept and the Social Issues«, *Journal of Social Issues* No. 3/1977). Autori su ispitivanjem građana dobili 39 različitih značenja pojma privacije. Ova se različita shvaćanja privacije u svakodnevnom životu uglavnom izražavaju kroz tri dimenzije: self-ego, environmental i inter-personal relacije. Shvaćanje što ga Laufer i Wolfe dijele s nekim respondentima da je privacija prostor

»Izbor samoće« prije je izraz otuđenja nego li čovjekove slobode. Osim toga, to najčešće nije izbor nego stjeranost, progon u samoću ega iz kvantifikacije veza bez smisla i ljudskog sadržaja. Traženje samoidentiteta u izolaciji indikacija je »neuspješnog pohoda« u traženju slobode i smisla egzistencije u masovnom društvu kao surogatu zajednice i javnosti. I suvremena društvena misao dijeli i svjedoči ovo stanje otuđenja. Ona se doista poput Minervine sove javlja u sumrak. Ako nije izravno upregnuta u kola dnevne pragmatike (dijeleći s ovom iluziju da je društveno korisna i stvaralačka), onda joj ostaje »vlastita« iluzija da je slobodna, iako, naravno, dijeli sve ograničenosti, protuslovlja i neslobode društvene prakse. Sretna je okolnost što se to u sumraku slabo raspoznaje!

Bijeg u privaciju u svakom je slučaju bijeg od različitih oblika moći i presije s kojima je suočen suvremeni čovjek, a na koje ne može utjecati. Te su moći goleme i sveprisutne na svim područjima čovjekova društvenog života. One ne razbijaju zajednicu samo kao mnogostrukost veza, već je razbijaju u njezinu nukleusu — u samom pojedincu. Nekada je npr. gradski trg bio *istinski forum*, a to znači i mjesto tvorenja i zbivanja javnosti. Danas i kad je pun ljudi, ispunjen je »gomilom usamljenika«, uplašanih individuuma. Čini se paradoksalnim da je nekada neznanje čovjeka činilo nesigurnim i uplašenim, a danas ga takvim čini ekspanzija znanja i moći koju više ne može kontrolirati. Kao da znanstveno-tehničke mogućnosti ostavljaju sve manje izbora za istinski ljudski život i zajedništvo ljudi.

Takvo je stanje objektivnom podlogom uzurpacije moći, manipulacije javnosti i privatizacije općeg javnog (*res publicae*).

čovjekove slobode u kome »možeš misliti i činiti što te je volja«, samo je iluzija pojedinaca i njihovih istraživača.

Privacija je način da se izbjegne ili neutralizira moć u najrazličitijim oblicima kojima je izložen čovjek u suvremenom građanskom društvu (usp. S. Margulis, »Conceptions of privacy: current status and next steps«. »The Journal of Social Issues«, No. 3/1977).

Zajednica koju ne bi u sebi gradio svaki pojedinac i ne može biti ništa drugo nego puka ukupnost pojedinaca. Međutim, ova dijalektika pojedinca i zajednice ima i drugu stranu: pojedinac može razvijati u sebi (i doživljavati je kao organsku) samo onu zajednicu koja stvara uvjete u kojima se može reproducirati ovaj sklad. Ti uvjeti ne mogu biti »uvedeni u igru« ničijom milošću ni mudrošću. Oni jedino mogu biti proizvođeni iz nečega što je *za-jedno* pojedinca i zajednice; iz onoga po čemu su i *socius* i *societas* — iz *rada*.

Odgovor na pitanje: je li politička moć etički neutralna kategorija, ne može se dati, a da se prije toga ne odgovori na pitanje *kako se ta moć legitimira*. Ako je riječ o *izvanjskom* (transcendentnom, juridičkom) *legimitetu*, onda je sa stajališta etike rada svaka moć *nelegitimna* i *nemoralna*. *Organski legitimirana moć* istovremeno je i *etička* i *neetička* kategorija. Etička je utoliko što joj je ishodište u proturječju onoga što jest (još ne-moć-rada) i onoga što treba da bude (moć rada). Neetička je stoga što je ta moć dokidanje-prevladavanje-»pomirenje« ovoga proturječja, a to znači i rastvaranje samoga temelja morala i svake etičke pozicije.

»Pomirenje« političkog i etičkog moguće je jedino uz *društvenu legalizaciju odlučujuće moći rada*.

Ovo izvođenje moći i njezino moralno prosuđivanje iz sfere rada i sa stajališta rada nije nikakav, »radni redukcionizam«. Naprotiv, svi su drugi pristupi i oblici legitimacije redukcionistički, jer su tek derivati organske moći-nemoći rada.

Socijalizam i moral

Ako se može reći da je građanski moral moral privatnog vlasništva, što je onda i da li postoji nešto što bismo mogli nazvati socijalističkim moralom?

Da se podsjetimo: temeljno je proturječje kapitalističkog načina proizvodnje proturječje *rada* i *kapitala*,

rada i *privatnog vlasništva*. Zato Marx opetovano ističe i svojim briljantnim analizama procesa kapitalističke reprodukcije pokazuje da je ukidanje privatnog vlasništva temeljna pretpostavka i rezime radikalnog preuređenja društva.

Građanska je etika po svojoj biti *etika privatnog vlasništva*, ona je u funkciji opravdavanja građanskog načina proizvodnje. *Građanski je moral moral licemjerja*. Jer, ako je privatno vlasništvo proglašeno »*prirodnim i svetim pravom*«, onda npr. moralni postulat »*ne kradi*« ne znači ništa drugo nego zahtjev da se ne narušava sistem *utemeljen na krađi*, na *prisvajanju tuđega rada*. *Bit je, naime, privatnog vlasništva prisvajanje tuđega*. Na pitanje: *da li je krađa moralna* ne da se odgovoriti iz naše *neutralne, bezinteresne pozicije*. Odlučujuće je ovdje *tko postavlja to pitanje*. Ako su *vladajuće ideje* neke epohe uvijek *ideje vladajućih*, onda i gornje pitanje postavljaju zainteresirani za privatno-vlasnički sistem reprodukcije. S njihovog stajališta *krađa ukradenoga nije moralna*. *Da li je ona moralna sa stajališta proletarijata?* Program je i cilj proleterske socijalističke revolucije *ukidanje privatnog vlasništva*. Taj se cilj, međutim, ne da postići »*prekrađom*«, već *radikalnim prevratom u načinu proizvođenja*. Prema tome krađa nije moralna ni sa stajališta ciljeva revolucionarnog pokreta, ona »*odgađa*« revoluciju i ne ugrožava, nego učvršćuje privatno vlasništvo (kao što to čini i individualni teror).

*Moralno opravdati pojedinačnu krađu privatnog vlasništva, znači eo ipso opravdati i privatno vlasništvo kao sistem (krađe).*⁹

Pri razmatranju i prosuđivanju različitih manifestacija moralne svijesti i različitih očitovanja »*primijenjenog morala*«, naša ishodišna teza mora biti slijedeća: *temelj je svakog nemoralnog ponašanja u mogućnosti prisvajanja tuđega rada*.

[9] Naravno da privatno-vlasničko prisvajanje nije krađa u formalno-pravnom smislu; legalizira ga čitava političko-pravna konstitucija. Ono je krađa u supstancijalnom smislu jer znači prisvajanje tuđega.

Odsudno je pitanje: koje su društvene pretpostavke postupnog uklanjanja takve mogućnosti? Od praktičnog odgovora na to pitanje zavisi ne samo »moralnost« nego i sudbina socijalizma. Jer, što je uopće socijalizam?

Socijalizam je proces socijalizacije, podruštvljavanja. Kako je taj proces moguć? Uz ekonomsku, političku, društvenu dominaciju »klase rada«. Uz svaki drugi oblik dominacije, na djelu je ovaj ili onaj oblik prisvajanja tuđega.

Koja je povijesna zadaća, smisao i novum moguće socijalističke politike i etike? Da društveno i moralno legalizira ono što je u biti rada sadržano — njegovu odlučujuću moć. To je jedini način i mogućnost da moć ne bude radu i zajednici izvanjska i da se izvanjski opravdava (legitimira), već da bude organska, to znači moć one sfere po kojoj i jesu čovjek, društvo i društveno. U procesu uspostavljanja takve moći dati su kriteriji moralnoga, ali i mogućnosti njegove prevladavanja — dokidanja.

Temeljno ustavno načelo i svojevrsni interpretativni ključ čitave konstitucije našega sistema, da, naime, svačiji materijalni i društveni položaj mora zavisiti od rezultata vlastitoga rada, osnovni je kriterij moralnog prosuđivanja i ponašanja.¹⁰

Ovaj princip raspodjele ne odnosi se samo na »raspodjelu stvorenoga«, već znači i raspodjelu uvjeta egzistencije.

Ukidanje privatnog vlasništva podrazumijeva i ukidanje privatno-vlasničkog prisvajanja političke moći. Obzirom na dosadašnja iskustva i na *predominaciju sfere političkoga*, ovo za karakter i sudbinu socijalističkog projekta postaje jedno od ključnih pitanja. Stoga nije slučajno što se tako učestalo postavljaju pitanja legitimacije vlasti u socijalizmu i krize te legitimacije.

[10] Ponašanje, naravno, ide mimo toga kriterija, na djelu je »paralelni« moral, ne moral destrukcije privatnoga vlasništva, nego *moral privatizacije društvenoga*. Ali bez obrambenih mehanizama sistema imanentnih građanskom sistemu.

Ponovimo već toliko puta varirano pitanje: gradi li socijalizam na ruševinama ili na tekovinama građanskog društva? Da bi se sačuvao (uostalom, nužan) kontinuitet povijesnog pamćenja (mišljenja-djelovanja) uvijek je potrebno nešto rušiti i razmicati, ali isto tako da bi se zapreke novome mogle rušiti, potrebno je čuvati kontinuitet.

»Čak i onda kada neko društvo uspije pronaći stazu prirodnih zakona kretanja, ne može ono niti preskočiti, niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može skratiti i ublažiti.«¹¹

To »skraćivanje« i »ublažavanje« nije, dakako, jednokratna operacija (politička revolucija), već predstavlja dugi proces društvene preobrazbe »svijeta i svijesti«. U tome se procesu ne uklanjaju samo »recidivi staroga« (kada bi to bilo tako onda bi se doista »staro« moglo relativno brzo ukloniti s društveno-povijesne scene), već se staro reproducira u novome, kao što, uostalom, i elementi novoga bivaju zastarjeli i prepušteni zaboravu, da bi se opet u »nataloženom« iskustvu pojavili kao *kriterij ili opomena*.

Kako u povijesnom kontinuumu nema »praznih dionica« to je svako svrhovito djelovanje podvrgnuto moralnom prosuđivanju *kao djelovanje, kao čin*. Kriteriji toga prosuđivanja nisu određeni jedino svrhom (učinom), nego i *iskustvom* (datim), čak i tada kada bismo nekim fragmentima toga iskustva htjeli umaći ili ih nasilno suspendirati. Kao da je na djelu neko povijesno »lukavstvo uma«, koje osigurava i uvijek iznova uspostavlja racionalnost etike čina i učinka. Ovdje čin i učinak s jedne strane, demistificiraju etičke probleme, oslobađaju s jedne strane, demistificiraju etičke probleme, oslobađaju ih retoričke i spekulativne magle, a s druge strane osiguravaju *društvenost, kontekstualnost djelovanja*. »Čuvaju«, dakle, čin i učinak, od pukog materijalnog reducionizma — upućuju na društvene konzekvenci-

[11] K. Marx, *Kapital*, Kultura, Beograd, 1947, str. LIII.

je individualnog čina (svakom je individualnom nastojanju i djelanju zajednica i data i zadata). Ova datost nije, naravno, puka datost prirode, ili poklon heteronomnih sila, već je i sama čovjekovo djelo, rezultat njegova rada.

Ono što socijalističko društvo (ili bolje rečeno, društvo u procesu socijalističke transformacije), po svome bitnom određenju, mora proklamirati i ostvarivati kao temeljnu vrijednost i moralno načelo to je *oslobođenje čovjeka*. Oslobođenje u njegovim zbiljskim društvenim odnosima. Uspostavljanje čovjeka kao presudne i određujuće vrijednosti, čovjeka kojem stvari i odnosi služe njegovom svestranom samopotvrđivanju i afirmiranju, a ne otuđivanju i degradiranju, čovjeka kojem je društvo istinska zajednica, zavičaj, etos, a ne transcendentija kojoj je on podređen kao poslušnik i sredstvo. To je proces koji se zbiva na tvrdom tlu građanske zbilje i nosi u odnosima, svijesti i ponašanju sva njezina proturječja i madeže. Stoga govoriti o nekom posebnom socijalističkom moralu, znači *de facto* zanemariti taj proces, ne izvoditi moral kao oblik društvene svijesti iz imencije toga procesa, već mu izvanjski »propisivati« pravila i norme ponašanja. Proturječje sadržano u sintagmi »izgrađeni socijalizam«, sadržano je i u sintagmi »socijalistički moral«.

Što bi to, primjerice, bila *socijalistička pravda i jednakost*? To je ista ona pravda i jednakost što je proklamira buržoaska revolucija, ali ih ona ne može ispuniti zbiljskim socijalnim sadržajem. I klasno društvo u svome najrazvijenijem obliku i društvo klasne transformacije izvodi kategorije pravednosti i jednakosti iz *rada* (ustoličenje uma kao temeljnog principa jednakosti i zajedništva samo je pretpostavka pravednosti i jednakosti izvedenih iz rada). Proglasivši, međutim, privatno vlasništvo čovjekovim prirodnim i svetim pravom, buržoaska revolucija *legalizira otuđenje i postvareni oblik rada uspostavlja kao konstitutivni princip, kao princip ustrojstva cjeline*. Ona, dakle, ozakonjuje i sistemski osigurava proizvodnje otuđenja i eksploatacije, osigura-

vajući »jednakost« nejednakih, eksploatatora i eksploatiranih.

Ukoliko socijalistička revolucija vrši radikalni prevrat u načinu proizvodnje i prisvajanja, ukoliko *podruštvljava prisvajanje* (ono što je u buržoaskom društvu privatizirano) utoliko ona stvara materijalne i društvene (a to znači i moralne etc.) pretpostavke jednakosti izvedene iz rada. Ova je jednakost još uvijek jednakost nejednakih, ali ona nije više rezultat prisvajanja *tuđega* nego *vlastitoga rada*. Takvu jednakost ne bismo mogli nazvati ni pravednost, ni ravnopravnost, već *radnopravnost*. To je i ekonomska i društvena i moralna kategorija. Ako bismo, uvjetno rečeno, govorili o socijalističkom moralu, onda bi to bio onaj moral i ona etička pozicija koja je *izvedena iz radnopravnosti i koja za nju »radi«*.

Etika rada — rad etike

Ovo stajalište »pristaje« na sintagmu »*radna etika*« pod uvjetom da rad ne razumijemo redukcionistički i degradirajuće, već da ga razumijemo kao uvjet opstanaka u čovjekovoj razmjeni materije s prirodom, dakle rad koji ima *temporalnost stalnoga sada*. Svaka druga etička pozicija koja ne bi bila utemeljena u odnosu čovjeka prema radu, dakle, u odnosu čovjeka spram čovjeka (u bitnom društvenom odnosu) jest redukcionistička.

Ako smo rekli da su socijalistička politika i etika bitno usmjerene na *društvenu legalizaciju odlučujuće moći rada*, to znači da je i *etika rad na destrukciji privatnog vlasništva*, destrukciji materijalne, društvene mogućnosti prisvajanja tuđega rada. To je aktivistička etika, etika koja je već na djelu u onome što *treba da bude; ona materijalna, društvena sila koja je bitno su-pripadna snagama revolucionarno-emancipacijskog procesa*.

Etika privatnog vlasništva oblik je *apologetske svijesti*, u funkciji je privatno-vlasničkog načina proizvodnje i ono što treba da bude u biti je reprodukcija postoje-

čeg. *Etika rada* je oblik *kritičke svijesti* koja radi na destrukciji postojećega (privatnog vlasništva). Ali time je ujedno na djelu prevladavanje proturječja onoga što jest i onoga što treba da bude, dakle, prevladavanje svake etičke pozicije. Etika rada jedino tako i može imati svoj društveno-povijesni smisao; inače bi značila apologiju razdvojenosti i suprotstavljenosti rada i vlasništva. Etika rada kao rad etike znači, kao što smo već istakli, *etiku na djelu*, tamo gdje se jedino i može »pomiriti« ono što jest i ono što još nije, a što može i treba da bude.

U procesu radikalne destrukcije privatnoga vlasništva na djelu je i *proces etičke samodestrukcije*. Ukoliko je taj proces na djelu, utoliko možemo govoriti da nije etičko ono što se smješta i smiruje u postojećem, već ono što *pomaže razumijevanju i mijenjanju postojećeg*.

Jedino radom kao čovjekovom »društvenom prirodnom« društvo može postajati *prirodnom zajednicom ljudi*. To »postajanje prirodnom zajednicom« zbiva se kao *proces oslobađanja rada*, ili, što je isto, *čovjekova samooslobađanja*. Radeći na čovjekovu samooslobađanju, etika radi i na destrukciji vlastitog predmeta (moralà) koji i opstoji na proturječju onoga što jest i onoga što treba da bude.

(Ne)angažman kao etičko pitanje

Parafrazirajući jednu misao Alberta Moravije, rekli bismo da i budućnost treba zaraditi. Smisao »pripreme budućnosti« nije u pomicanju punijeg, smislenijeg i sadržajnijeg čovjekova života u neko drugo vrijeme, u »lošu beskonačnost«. Ako elementi te budućnosti nisu sadržani u onome *ovdje* i *sada* (i to ne bilo kako, nego *određujuće sadržani*), onda se i ono *sutra* odgađa za *prekosutra*. Da li je priprema takve budućnosti u *drugacijem sada* moguća bez našeg saznanja, *opredjeljenja* i *angažmana*?

Tema dana u nas, na svim razinama, svim sredinama i »strukturama« jest društvena kriza s kojom smo suočeni. Kako je prevladati? Gotovo je jedinstven odgovor: drugačije ponašanje, angažman svih i svakoga. Nedavno sam vodio zanimljiv razgovor s jednim znancem, koji ne prihvaća taj odgovor. To, naravno, ne znači da je pesimista u pogledu prevladavanja krize. Naprotiv! On, međutim, misli da nije angažman ključ za rješenje enigme. Štoviše, angažman nas je, po njegovom, i doveo tu gdje smo! Dalji angažman značio bi po posljedicama, koprcaње u živom pijesku! On vjeruje u *instinkt*, *immanentnu mudrost* i *egzistencijalni razum cjeline* (društva, naroda), koja uvijek nalazi rješenje i izlaz. Ne treba, naravno, poricati i ignorirati tu »mudrost cjeline«, ali i tu mudrost treba organizirati i usmjeravati. Bez promišljenog i organiziranog usmjeravanja, bez angažmana temeljenog na iskustvu i svestranom uvidu u kontekst (ne, dakle, pukog aktivizma), spontani izlaz što ga nalazi »egzistencijalni razum« postaje izlaz za nuždu.

O čijem i kakvom angažmanu je riječ? Nije li »propisivanje« angažmana poricanje slobode koja, pored ostaloga, znači i slobodu izbora, a to znači i mogućnost izbora neangažmana? Da li mnogostruka objektivna determinacija (klasna, nacionalna, kulturna, profesionalna, obiteljska) širi ili sužava slobodu čovjekova izbora? Držimo da je širi, jer su sve to mogućnosti da se sloboda manifestira.¹² Izbor slobode i manifestacija slobode uvijek je angažman, pa i onda kada se očituje nečinjenjem.

Moralnost kao »aktivno negodovanje« protiv postojećeg privatno-vlasničkog svijeta ne iscrpljuje se u individualno-subjektivnom htijenju boljega, u spremnosti individualne volje za ono »dobro dolazeće«, nego o *objektivnom znanju boljega* i onoj kolektivnoj volji i energiji kojoj to znanje služi kao poluga za promjenu *in melius*.¹³

[12] Usp. Kasim Prohić, *Hrestomatija etičkih tekstova*, Svjetlost, Sarajevo, 1978. (Predgovor)

[13] Usp. E. Bloch, »Univerzitet, marksizam, filozofija«, »Rukovet«, 1—2/1983.

Smisao je komunističkog angažmana u »animiranju« te volje i energije, kako bi trajno mogle biti »pogonsko gorivo« revolucije. Komunistički je angažman ferment pomoću kojega sadašnjost biva bremenita budućnošću. Moralnost kao negodovanje protiv stanja u kojem se trpi nepravda klasnog društva (Bloch) implicira, kao što smo istakli, *aktivni oblik negodovanja — rad na destrukciji pretpostavki klasnog društva*. Jer, »da bi se uklonilo stvarno privatno vlasništvo, zato je potrebna stvarna komunistička akcija« (Marx). Ako govorimo o komunističkom moralu, onda mu kriterije, sadržaj i očitovanje možemo izvoditi iz naznačenog angažmana. Sa stajališta toga angažmana etička je dužnost ne samo da se *pokuša*, nego i da se *usprije* polučiti određene ciljeve. Komunistički angažman nije puki aktivizam i proizvoljno djelovanje, već pretpostavlja spoznaju (koja, do duše, nikada nije dovršena) zakonitosti društveno-povijesnog konteksta u kome se djeluje. To, naravno, ne znači da svaki čin i učinak može biti proračunat, jer se, kako kaže Marx, ni borba ne prihvata u uvjetima nepogrešivo povoljnih šansi.

U komunističkom angažmanu »treba« i »dužnost« morali bi se maksimalno podudarati. Ovdje je ono »treba« s jedne strane rezultat spoznaje, a s druge strane zahtjev za drugačijim i *dužnost* angažmana da bi se to drugačije polučilo.¹⁴

Sloboda izbora u društvu različitih, potencijalno i aktualno sukobljenih interesa znači, u neku ruku, i *izbor neslobode*. Ne radi se ovdje o igri riječi i terminološkim začkoljicama. Riječ je o tome da sloboda izbora ne znači samo *otvorenu mogućnost* (»ponuđenu slobodu«), već to znači i *izbor — izbor alternative*. Tako »konzumirana« sloboda na neki je način i njezino ograničavanje, zgušnjavanje, koncentracija iskazana u izboru alternative. Ako sam, primjerice »iskoristio« slobodu izbora da pristupim Savezu komunista onda sam unaprijed i svjesno

[14] U odnosu »treba« i »dužnost« u jednom drugom kontekstu, vidi: J. D. Mabbot, *Uvod u etiku*, Nolit, Beograd, 1981, str. 65.

pristao na ograničenje u izboru alternative. Sloboda moge izbora i angažmana određena je ciljevima i programskim zadacima SK. Ta određenost nije, naravno, statička, već je historijska i dijalektička. Izbor ponašanja koja idu mimo tako određenih ciljeva moralno je pitanje *par excellence*.

Nesretna je svijest u stalnom »bijegu od slobode«, od vlastitog izbora razmjenjujući, prema političkoj ili nekoj drugoj konjunkturi, *slobodu od za slobodu za* (ili obratno). No može se postaviti i pitanje: da li je doista riječ o vlastitom izboru? Jesmo li sami izabrali revoluciju i njezinu političku organizaciju, ili smo, sticajem okolnosti, naprosto uvučeni ili učlanjeni u nju. Tako, zapravo, nespreman za izbor, član partije optira, po nepogrešivom malograđanskom instinktu, za *date vrijednosti*, a ne za *neizvjesnost budućega*. Partijskim moćnicima, pak, *moć je zamjena za budućnost*. Komunistički angažman ustupa mjesto licemjerju, konformizmu i oportunističkom. Puki je aktivizam (uključujući i njegove verbalne varijante) drugo lice pasivizma, a jedan i drugi oblik zamjena su za istinski angažman, za kreativnost koja se ne miri s postojećim, već u sadašnjem otkriva mogućnost budućega.

Oportunizam kao indikacija i oblik nemoralnog ponašanja

U samom je pojmu oportunističkog sadržano iznevjeravanje i obezvređivanje korijenskog značenja riječi — izvedenica je »nabijena« samim negativnim konotacijama. (*Oportun, oportunus* = povoljan, odgovarajući, prikladan, prihvatljiv, zgodan. *Oportunizam* = prilagođavanje, kompromis, linija manjeg otpora, neprincipijelnost, kapitulatstvo, nezamjeranje, nedosljednost, građanska komocija, neangažman, licemjerstvo, kukavičluk.)

Oportunizam nije neka patološka izraslina na zdravom

društvenom organizmu. On je gotovo normalna pojava i konstanta ljudskog ponašanja. Međutim, ako se u posljednje vrijeme o oportunističkom govori tako učestalo, očito je da je pojava izašla iz okvira normalnog i da je poprimila za društvo opasne i zabrinjavajuće dimenzije.

U posljednju godinu-dvije gotovo da nije bilo javnog istupa ljudi s vrha partijske i političke hijerarhije ili dokumenta, koji nisu ukazivali na raširenost i opasnost oportunističkog ponašanja.

Posebno se ukazuje na oportunistički u Savezu komunističkih. I to s pravom, jer je *oportunistički nespojiv s komunističkim opredjeljenjima i angažmanom.*

Neka istraživanja pokazuju da gotovo 90% funkcija u SK i drugim organizacijama obnaša samo 10% članova SK! *Da bi slika bila još nepovoljnija ni »rotacija« bitno ne narušava »personalnu strukturu« ovoga odnosa 10 : 90!!*

Uzroci oportunističkog ponašanja u SK brojni su i složeni. Ja bih se ipak usudio reći da u korijenu oportunističkog leži — *strah*. Ali ne samo strah kao *individualno-psihološka, nego i kao socijalno-politička kategorija. Osjeća li član SK iza sebe snagu klase, čiji bi dio avangarde morao biti? Čini se da ne osjeća, inače se ne bi (barem ne tako masovno) ponašao oportunistički. On se ponaša kao usamljeni individuum, privatizirana osoba, privatno-vlasničkog, kalkulantskog, potrošačkog mentaliteta i karaktera, važući svoje riječi i postupke prema svome trenutnom, empirijskom interesu.*

— Oportunističko je ponašanje i izraz defetizma, uvjerenja da se i tako ne može bitno utjecati na *»tok stvari«*.

— U dinamičnom i nerijetko burnom i dramatičnom razvoju našeg društva u kojem su se vodile bitke i ostajali *ožiljci*, neki su se umorili (ili razočarali), pa rezoniraju po onoj: *»dosta sam ja stavljao glavu na panj, neka to sada čine drugi«*.

— Oportunističko je i ono ponašanje u kojem bira mo nesposobnog da bismo sami umakli obavezi.

— Oportunistički je isto tako i oprezno veslanje između *scile i haribde* kako bi se sretno stiglo do priželjkivane funkcije (ili da bi se ona zadržala).

— *Gotovo svi vidovi oportunističkog ponašanja uvjetovani su nedosljednom realizacijom principa raspodjele prema radu i mogućnošću da se mimo vlastitog rada ostvare neke privilegije, materijalni i društveni probici. (Ako je rad temeljni kriterij onda otpadaju druge kombinacije i kalkulacije.)*

— Oportunistički u SK uvjetovan je dobrim dijelom i njegovom strukturom: izuzevši zemljoradnike, SK prilično vjerno odražava globalnu socijalnu strukturu, pa je i stoga upućen na kompromis i oportunistički.

Oportunistički je svakako uvjetovan i razinom teorijske svijesti, koju, na terenu zbiljskog događanja, nadmešta empirijska svijest i trenutni interesi. Neznanje boljega i mogućnosti boljega uvjetuje pristajanje na izvjesnost datoga. Tu je još jedina legitimacija pripadnosti pokretu verbalizam i revolucionarna ornamentika (umjesto aktivizma i dinamike), a *»revolucionari«* kao u Cesarićevoj *»Mrtvoj luci«*: *»...Plovit se boje, na jarbole šarene zastave među i — stoje«*.

Verbalizam je u nas doista postao najučestaliji vid oportunističkog i konformizma. Bučne su fraze i verbalni talambasi godinama ispunjavali naš društveni i kulturni prostor, tako da smo postali njihovi zarobljenici, pa ih se ne odričemo ni danas u teškom vremenu suočavanja i samoosvješćavanja, kada bi nam morale odzvanjati tako prazno i šuplje! Moralno je pitanje prvoga reda odreći se nekih melodija koje su nas uspavljivale ponižavajućim samohvalisanjem, umjesto da nas trgnu iz samozadovoljnog dremeža. Ali je isto tako moralno (i ne samo moralno) pitanje odreći se usluga nekih kant-autora.

Oportunistički u Savezu komunističkih indikacija je niske razine demokratske svijesti i političke kulture u samom SK. Razvijanje samoupravne demokracije, javnosti

i odgovornosti¹⁵ bitno sužava prostor oportunističkom i konformističkom ponašanju.

Za komuniste hedonističko-utilitarističke provenijencije (iako o toj etičkoj poziciji znadu malo ili ništa) etički je imperativ uvećati zadovoljstvo i mir, a umanjiti bol i neizvjesnost.¹⁶

Ako je samoupravljanje kao revolucionarni pokret, kontekst i horizont prosuđivanja nečije etičke pozicije i moralnog čina, onda se za komunistu koji je pasivan i ravnodušan za sve što se oko njega zbiva (osim, naravno, za zbrinjavanje vlastite egzistencije), ne može reći da je pošten.

Kada govorimo o oportunizmu i konformizmu u jednoj avangardnoj, revolucionarnoj organizaciji kao što je Savez komunista, onda tu nije riječ samo o individualnim karakteristikama, političkim, moralnim itd. osobinama pojedinaca, već se radi o općem sindromu, o stanju partije. I za partiju se može reći da ima članova kakve zaslužuje, kakvi joj (ne)trebaju. Kao što partija svojim moralnim i političkim integritetom, svojim ukupnim djelovanjem, daje legitimaciju svojim članovima, tako i svaki pojedini član svojim moralnim profilom i ukupnim ponašanjem čuva ili ruši moralni i politički dignitet organizacije kojoj pripada.

Trebalo bi svakako temeljitije i smjelije istraživati uzroke »dvostruke« ideološke i moralne svijesti mnogih članova SK — oficijelne ideologije proklamirane u partijskoj programatici i parcijalne svijesti članova, što se

[15] Onaj koji odlučuje o golemoj investiciji npr. ne može »treba« i »dužnost« povezivati tako da se poziva na svoju odanost »općoj stvari« ili na svoje vjerovanje u »opravdanost investicije«. Raspolaganje sa velikim društvenim sredstvima ne može biti prepušteno nečijoj intuiciji ili dobroj namjeri, već mora biti zasnovano na egzaktnoj podlozi koja mora računati i sa izmijenjenim okolnostima. Kada izostanu pozitivni efekti mora se postaviti pitanje odgovornosti. U protivnom nema kraja voluntarizmu, aroganciji nesposobnih, megalomaniji i nepromišljenom eksperimentu. Etika odgovornosti u sferi općeg djela (res publicae) ne prosuđuje (samo) namjeru, nego i učinak.

[16] Tako Susan James (»Ethics«, Vol. 93, No. 1/1982) ističe dužnost čovjeka da se oslobodi patnje i neugode kao temeljni etički imperativ.

manifestira u njihovu ponašanju. Razdvajanje partijskog *homo politicus* na javnu i privatnu osobu koja u svakom džepu ima stav za odgovarajuću priliku, činjenica je koju ne treba posebno dokazivati. Ali bi se tim prije trebalo upitati o razlozima takvog ponašanja.

Naše nam svakodnevno iskustvo govori, a neka empirijska istraživanja uvjerljivo verificiraju, da su oportunizam i konformizam sve izrazitiji oblik ponašanja u Savezu komunista. Tako jedno (longitudinalno) istraživanje ponašanja u SK pokazuje da tek svaki deseti član SK misli da su njegovi partijski drugovi spremni da kritički i otvoreno kažu ono što misle. Više od 23% ispitanika misli da članovi SK u njihovoj organizaciji vode računa jedino o svom osobnom interesu. I kada se ocjenjuju razlozi ulaska u SK uočljive su velike promjene, nažalost, na gore. Tako su 22% ispitanika 1976. godine mislila da su članovi njihovih osnovnih organizacija ušli u SK zbog ostvarenja svojih osobnih interesa, dok je takvih 1982. godine više od 35%. Gotovo 30% članova SK razočarano je u organizaciju kojoj pripadaju, a ostaju u članstvu vjerojatno zbog oportunizma, percepcije pritiska i straha od negativnog vrednovanja onih koji napuste članstvo u SK.¹⁷

Iako su ovakvi rezultati, pored ostaloga, posljedica teškoća s kojima je suočeno cijelo društvo kao i izraz kritičnijeg odnosa članova SK prema sebi i organizaciji kojoj pripadaju, oni uvjerljivo govore i o zabrinjavajućem stanju ideološke i moralne svijesti SK.

Što je to i treba li nam moralna obnova?

Pitanje: treba li nam moralna obnova, ima smisla jedino uz pitanje: je li moralna obnova moguća. Samo pitanje o mogućnosti, međutim, već implicira mogućnost. Bez te mogućnosti pitanja što je to, treba li nam i

[17] Usp. Ivan Šiber, »Konformizam i Savez komunista«, »Naše teme«, 5/1983.

je li moguća moralna obnova, postaju besmislena. Pitanje o mogućnosti znači nužno pitanje o mogućnosti drugačijega.¹⁸

Znači li to »drugačije« u kontekstu pitanja o moralnoj obnovi, da se treba »vratiti« nečemu što je bilo, a čega više nema ili ga ima sve manje i što to uopće treba obnavljati?

Oseke revolucije, involutivni procesi i krizna stanja zaoštravaju moralne dileme. To je sasvim prirodno, jer su to spontane reakcije na određene manifestacije u društvu koje svjedoče degeneraciju nekih temeljnih već dostignutih ili proklamiranih vrijednosti. Kada nam se, na temelju tih manifestacija, učini da smo *danās* dalje nego *jučer* od onoga što treba da bude od nekih vrednota, govorimo o moralnoj krizi i nužnosti moralne obnove. Jedna od takvih vrednota je *ravnopravnost*. Zahtjev za ravnopravnošću društveno-historijski je nastao kao oblik protesta protiv različitih oblika *eksploatacije*. On je to u biti ostao do današnjega dana bez obzira što su se oblici eksploatacije mijenjali poprimajući sve suptilnije forme. Kad god je ravnopravnost bila grublje narušavana (mada nikada i nije bila niti je mogla biti uspostavljena), i kada je društvo bilo suočeno s ozbiljnom krizom, zahtjev za *jednakošću* potiskivao je i nadomještavao zahtjev za ravnopravnošću.

Egalitarizam je tako postajao temeljnom društvenom vrednotom. Egalitarizam nije samo protest protiv društvenih nepravdi, već je i *nadomjestak za perspektivu, za neizvjesnost budućega*. Neka istraživanja pokazuju da je egalitarizam dominantna vrednota našega društva.¹⁹ Što to znači? To prije svega znači da je *egalitarna pravda* protest protiv *radne nepravde*. Tamo gdje se odnosi (ne)jednakosti uspostavljaju na temelju rada i rad-

[18] Usp. Milan Kangrga, »Značenje pitanja o smislu života«, »Filozofija«, 1—2/1968.

[19] Usp. Josip Županov, »Egalitarizam i industrijalizam«, »Naše teme«, 2/1970.

nog doprinosa, egalitarizam ne može postati dominantnom vrednotom. Tamo, pak, gdje se ovi odnosi *radno-pravnosti* grubo narušavaju, egalitarizam se javlja kao protest, ali i kao indikacija nemoći uspostavljanja *radne jednakosti*.

Uspostavljanje radne jednakosti (socijalizacija, socijalizam) moguće je samo uz dominantnu moć radnika (poradničenje = podruštvljavanje). To je ona faza društveno-povijesnog razvoja u kojoj proizvođači društvenih vrijednosti postaju i proizvođači novih društvenih odnosa, ili, parafrazirajući Marxa, u kojoj živi rad upravlja životom.

Rad nije samo posredujući činilac između potrebe i njezina zadovoljavanja. *Društvenost, ljudskost potrebe određena je radom*. Samo ukoliko je moj rad potreba drugoga, utoliko je i moja potreba potreba za drugim (ontološka, organsko-radna društvenost). Prisyvanje mimo vlastitog rada, prisvyvanje tuđega, prijeći neposrednu društvenost, ona se mora prividno i prinudno, instrumentalno (politički-pravno) uspostavljati. U načelu raspodjele prema radu i rezultatima rada nisu dati samo ekonomski kriteriji raspodjele već i mogućnost bitno drugačijeg oblikovanja zajednice. Ovo je načelo *konstitutivno*, a ne samo regulativno, i za čitav sistem vrijednosti samoupravnog socijalizma. Ono, dakle, postaje i *etičko* i *političko* načelo. Njihovo se proturječje razrješava i »pomiruje« u *društvenom vlasništvu* kao novom društvenom, proizvodnom odnosu.

Narušavanje društvenog vlasništva, koje je u nas poprimilo takve razmjere da ozbiljno ugrožava temeljni društveni odnos, veoma zorno pokazuje rascjep između *pravnog* i *moralnog*.

Društveno vlasništvo ukoliko i uživa pravnu i političku zaštitu, gotovo je sasvim izvan *moralne zaštite*. Privatizacija društvenoga kao najteži oblik krađe i napada na društveno vlasništvo gotovo da i ne nailazi na moralnu osudu. Onaj tko se itekako libi da iz tuđeg džepa ukrade i jedan jedini dinar, za koji bi bio moralno

žigosan, bez grižnje savjesti i moralnih skrupula duboko zavlaci ruku u »društvenu kasu«. Pa ako ga i stig-ne pravna sankcija, on kao da ništa ne gubi na društvenom i moralnom ugledu.²⁰ To, između ostaloga, znači da je na djelu privatizacija društvenog dohotka i to ne samo kao »novi« društveni odnos, nego i kao moralna vrijednost. Treba, međutim, naglasiti da je takva privatizacija za proklamirani društveni odnos (samoupravljanje) daleko opasnija, nego li što je to za društveni odnos utemeljen na privatnom vlasništvu. Privatno-vlasnički odnos i sistem ima ugrađene obrambene mehanizme, kako *instrumentalne*, koji osiguravaju *sekundarnu* efikasnost i zaštitu, tako i *organske*, koji osiguravaju *primarnu* zaštitu i respektabilnost sistema. Jedno je, naimе, *raspolaganje društvenim kao svojim*, sa svim *materijalnim, društvenim i moralnim konzekvencijama*, a drugo je *raspolaganje društvenim kao ničijim*, što je dominantan oblik ponašanja u masi!!

I upravo raspolaganje društvenim kao ničijim (uz oblatu sistemsko-političku podršku takvom ponašanju, bez koje bi podrške, uostalom, takvo ponašanje bilo nemoguće) dovelo nas je do ozbiljne materijalne, društvene, moralne krize. Naš veliki dug inozemstvu, primjerice, nije uzrok, nego posljedica krize, to je tek indikator, crvena lampica na društvenom mehanizmu. I kada bi nam neki bogati ujak poklonio dvadeset milijardi dolara da vratimo dugove, to nas ne bi izvuklo iz krize, već bi samo pomoglo da crvena lampica sutra još jače zasvijetli.

Mogli smo jedno vrijeme (nažalost ne tako kratko) svoj nerad, uobraženost, primitivizam i megalomaniju prebacivati jedni na druge, kao u poznatoj igri »šuge«, pokrivajući to tuzemnim zabludama i inozemnim kreditima. Ali, došlo je vrijeme suočavanja, sabiranja računa, kada više ne možemo reći »puj-pike — ne važi«. Ako dohodak vežemo uz rad, onda su dva puta dva če-

[20] Usp. Radomir Lukić, »O stanju morala u našem društvu«, »Marksistička misao«, 5/1976, str. 14.

tiri. Ako ga, pak, vežemo uz fiktivni rad, uz cijenu, uz zaduženje bez pokrića, onda su dva puta dva — sedam! Ovaj se optimistički račun — genijalni izum *homo Balcanicus* za jednokratnu upotrebu — ne može nažalost opetovati. U drugom krugu množenja, to više nije ni četiri, nego *minus sedam!*

Umjetno, ne-radno zidanje dohotka obezvređuje rad i destimulira radnika, materijalno i moralno. U takvoj situaciji osnovni interes i motivacijski faktor nije rad i rezultat rada, već *dohodak*, po mogućnosti *bez i mimo rada*.

Jedno je od presudnih pitanja moguće moralne obnove: što je to što može motivacijski nadjačati ovakvu »dohodovnu«, privatno-vlasničku svijest i ponašanje. I to, kao što smo istakli, onu privatno-vlasničku svijest koja se razvija na *prisvajanju društvenoga kao ničijega*.²¹

Restrikcije i egalitarne vrijednosne orijentacije svakako nisu stimulansi i garancija moralne obnove. A upravo su one, kao što smo već istakli, najprisutniji oblici autoritativnog usmjeravanja i ponašanja. »Za našega čovjeka nije porazno što on živi loše — kaz. u nedavnom intervjuu prof. Josip Županov — za njega je tragedija ako netko drugi živi bolje... U ovom je društvu katastrofa ako je netko bogat, a ne to što je netko siromašan.«²² Treba samo pročitati u našoj štampi brojna pisma čitalaca o najavljenim novim porezima na imovinu i prihode,²³ pa da se vidi dominantna vrijednosna orijentacija naše populacije. S koliko se samo zluрадosti i srdžbe atakira na sugrađane koji imaju nešto više od

[21] Čini se paradoksalnim da radne organizacije ne prihvaćaju otvorene robne kredite, iako se još do jučer govorilo da je to gotovo jedini pojas za spasavanje. Danas, međutim, nije jučer. Do jučer je još vladala utrka tko će se više zadužiti, investirati, potrošiti, ne pitajući tko će to vratiti i platiti. Danas je vrijeme otrežnjenja, suočavanja, sabiranja računa. I nisu »nejasni uslovi« razlog neprihvatanja deviznih robnih kredita, već su naprotiv razlog *sasvim jasni uslovi*: kredit će se morati vraćati!

[22] Vidi: »Danas«, br. 76 od 2. 8. 1983.

[23] To, ustvari, i nisu porezi, već dadžbine (nameti) post festum.

mene! Čak se i s najvišeg mjesta partijske hijerarhije moglo čuti da vlasnike skupljih automobila, primjerice, treba oporezovati desetorostruko više nego vlasnike jeftinijih! Zašto to isto ne bismo učinili i s vlasnicima skupljih odijela!

Kad god je nivelacija siromaštva bila društveni, vrijednosni ideal, društvo je rapidno nazadovalo, ekonomski, društveno, moralno, politički. Uravnilovka, egalitarizam, nivelacija oskudice, traže i adekvatan politički sistem koji će to autoritativno osigurati. To je, provjerenom, najsigurniji put odumiranja svake demokracije. Plimu egalitarizma uvijek je pratila oseka demokracije. Politička birokracija najlakše kontrolira »izjednačene«. Svaka mogućnost različitosti za nju je opasnost, nered, iskoračivanje iz stroja, remećenje poretka. *Pragmatička mudrost* političkog poretka ograničava mogućnost različitosti, dok ih *historijska mudrost* stimulira.

Možda je temeljno pitanje moguće moralne obnove *ovdje i sada*: koliko je Savez komunista na razini takve historijske mudrosti? SK ne može odgovoriti svome historijskom zadatku ukoliko i dalje bude trošio najveći dio energije na »dogradnju« i »očuvanje sistema«. Ili drugačije rečeno, sistem se najbolje čuva u *pokretu*. Ovdje »pokret« nije mišljen u užem, političkom značenju, još manje »partijsko-sektaškom«, već on implicira pokretanje *svih društvenih ljudskih potencijala*.

U masama su uvijek akumulirane velike potencijalne energije. Kako će one biti oslobođene i u kome pravcu usmjerene, to presudno ovisi o političkoj organizaciji, o onim snagama koje su se stavile na čelo pokreta. Ali ne samo da ga *povеду*, već da ga i *dovedu* do cilja, kroz sva uračunata i nepredviđena iskušenja kroz koja pokret nužno prolazi. U politici, kako kaže Winston Churchill, nije toliko važno započeti trku, koliko izdržati do kraja.

Neporeciva je činjenica, politički fakat s kojim Savez komunista mora računati, da ne mogu svi dati »unutarnju legitimaciju« sistemu, pa ni sistemu samoupravlja-

nja, jer taj sistem nije stvar njihova vlastita izbora. Ni jedan politički sistem, uostalom, ne može računati na takvu legitimaciju, bez obzira na demokratsku ornamentiku kojom se ukrašava, i bez obzira na kako širok *consensus* se poziva. Ni socijalističko samoupravljanje ne može računati na to.

Štoviše, kad bi je imalo, morali bismo postaviti ozbiljno pitanje nije li možda s revolucionarnog kolosijeka skrenulo prema »socijalnom miru« i općem društvenom *consensusu*. Revolucija, naime, nužno i neprekidno ruši i *uspostavlja* nov legitimitet, ona je uvijek u oporbi, pa mora i sama računati na otpore i osporavanja.

Nema nikakve sumnje da je Savez komunista izložen stalnom pritisku, kako zbog društvenih uvjeta u kojima se još uvijek reproduciraju elementi klasne strukture, privatnovlasničkih odnosa i njima odgovarajuće svijesti, tako i zbog socijalne strukture same organizacije. Savladavanje tih »vanjskih« i »unutarnjih« otpora novome mora se vršiti »*mudrošću*« i *organizacijom*, koja će te otpore nadvladavati i sužavati im ekonomsko-socijalne i idejno-političke prostore.

Samo ako stalno pokreće sve intelektualne, stvaralačke, revolucionarne potencijale, kako u svojim vlastitim redovima, tako i izvan njih, Savez komunista može u sadašnjosti »raditi za budućnost«. Nikada možda budućnost nije bila »pitanje dana« kao u ovom vremenu, ali isto tako možda nikada nije bila bliže mogućnosti da se *proigra!* Odatle i povijesna odgovornost Saveza komunista. Dorastati toj odgovornosti u uvjetima posve mašnje krize, to je za SK najvažniji trenutni i dugoročni zadatak i društveno-povijesna legitimacija za njegovo djelovanje.

»Produživanje valjanosti« takve legitimacije i jedna od pretpostavki moguće moralne obnove jest i u tome da se SK, kao »partija poretka«, oslobodi manira da svaku brzopletu sistemsku preinaku proglašava historijskom, te da od vlastitih pogrešaka pravi vrline. Isti-

na, pojedinci još i mogu ušičariti ako od pogrešaka prave vrline, ali je narod sigurno na gubitku.

O moralnoj se obnovi može govoriti i kao o *regeneraciji revolucionarne moralne svijesti*, o koncentraciji kolektivne volje i energije na djelo revolucije. Samo u takvoj koncentraciji stišavaju se furije egoističkih interesa, a posebno i opće sjedinjuje se u višoj, revolucionarnoj sintezi. Pitanje je, međutim, koliko je ostalo prostora za movu koncentraciju volje i energije. Potrošačka groznica, izazvana infektom građanskog potrošačkog društva, koja je harala našim društvenim i kulturnim prostorom, »potrošila« je čini se, znatan dio revolucionarne supstance i potencijala, rastačući revolucionarnu moralnu svijest u svijest egoističkih interesa, privrednih, društvenih i političkih entiteta kojima je revolucija tek alibi za ambicije i egoizme bez pokrića.²⁴

Moderni je politički proces, proces integracije. S tim se izazovom suočavaju svi suvremeni sistemi. Naš je odgovor tome izazovu bio — *dezintegracija*. Alternativa zbiljskoj opasnosti birokratskog centralizma i izmišljenoj opasnosti unitarizma (s kojom naše nacionalne politokracije plaše puk, kako bi ga mogle voditi i spašavati od ove aveti), jest nacionalna, ekonomska, politička, kulturna dezintegracija. Sistem (ne)funkcionira neprestanim pogađanjem, dakle, potencijalno je i aktualno u permanentnoj blokadi. Institucijska decentralizacija samo je privid demokratičnosti, iza koje se zbivaju različiti oblici uzurpacije vlasti i moći.

Kriza s kojom smo suočeni i iz koje nužno mislimo, nije (ili nije prvenstveno), kao što smo već istakli, *ekonomska*. To je, prije svega, ekonomski, materijalni izraz

[24] Dok se npr. u zemlji gotovo sve podređuje pribavljanju deviza s mottom: izvoz po svaku cijenu, naši izvoznici mole svoje strane partnere da što više odugovlače s isplatom, jer im se isplati svaki dan zakašnjenja obzirom na plivajući kurs dinara (bolje rečeno, njegovo galopirajuće obezvređivanje). Tako se naši »samoupravno udruženi proizvođači« (a u stvari ekonomski i politički razjedinjeni) ponašaju po onoj: zapali tuđu kuću da bi za sebe ispekao jaje. Samo zaboravlja se da palimo vlastitu! (Vidi komentar M. Koprivice u »Vjesniku« od 10. 8. 1983.)

društvene, kulturne, moralne krize. To je opće stanje duha i svijesti (desetljećima preparirane i adaptirane na zvučnu frazu i sistem »lako ćemo«) koja misli da je moguće mimo rezultata vlastitog rada i pregnuća graditi svoj materijalni i društveni položaj, pa i čelno mjesto u suvremenom svijetu.

Mijenjati takvu svijest (koja je već odavno »zahvatila mase i postala materijalnom silom«) daleko je teže, nego mijenjati ekonomske instrumente ili politički sistem. Treba u mnogo čemu početi od početka; od pisanja prvih slova i sricanja prvih riječi iz revolucionarnog, samoupravnog bukvara, »vraćajući u pamćenje« neke zaboravljene pojmove, navike i vrednote, kako ne bi izbljedilo »sjećanje na budućnost«. Nije budućnost »rad za buduće generacije«. Imati sadašnjost to znači raditi za budućnost. Ne, naravno, u pragmatiskom i pukom hedonističkom, već u revolucionarnom značenju pojma »sadašnjosti«. Parafrazirali smo najprije misao Alberta Moravije da budućnost treba zaraditi. Mi smo je međutim, nemilice trošili: zaduživali se, investirali i trošili na račun buduće akumulacije i buduće — generacije. Naša fraza o budućim generacijama koje smo zadužili svojom žrtvom i odricanjem, prometnula se u oporu zbilju u kojoj smo doista buduće generacije — *zadužili!* Nije li i to moralno pitanje prvoga reda?

Moglo bi se, na prvi pogled, učiniti da ova zamjenica iz prvog lica množine prekriva pitanje odgovornosti. Ni zamjenica *oni* (umjesto *mi*) ne bi, međutim, ovo pitanje razotkrila i učinila ga transparentnijim. Ovo »*mi*«, pored ostaloga, znači da smo odgovorni za neodgovorno ponašanje — »odgovornim«. To, naravno, ne znači da je time pitanje odgovornosti »odgovornih« apsolvirano. Naprotiv, ono je time apostrofirano! U našem političkom žargonu (i ponašanju, naravno) pomiješali smo pojmove *odgovornosti* i *krivnje*. Ali ni to nije slučajno. To je pokazatelj stupnja naše političke (ne)kulture, u kojoj se spram političke, javne funkcije odnosimo *posjednički, privatno-vlasnički*. Kako je odgovornost bila sasvim

rijetka biljka na našem (demokratski sušnom) društvenom i političkom tlu, to se sistem *objektivne odgovornosti* i nije mogao izgraditi. Eventualno (sasvim rijetko), napuštanje funkcije bilo je vezano uz *subjektivnu krivnju* i *moralno diskreditiranje ličnosti*. Ako se javna, društvena funkcija poima kao *opća stvar* (res publica), a ne kao privatni posjed, onda se može postaviti pitanje objektivne odgovornosti bez diskreditacije ličnosti. U nas se ta funkcija, očito, tako ne poima. Jer, kako bi i inače bilo moguće da nitko (po konzekvencijama) nije odgovoran za evidentne promašaje, projekte, investicije, što je znatno »pripomoglo« da se nađemo tu gdje jesmo! Pitanje odgovornosti posebna je tema i ne spominjemo je da bismo istjerali pitanje nečije krivice. Riječ je o tome da je pitanje odgovornosti jedno od temeljnih pitanja i pretpostavki moguće moralne obnove o kojoj govorimo.

Elementarna bi politička kultura, a da i ne govorimo o političkoj mudrosti, nalagala da se slijedi sudbina vlastitog projekta, da se za promašaje i krive poteze snose konzekvencije, bez obzira na »dobre namjere projekta-nata«. Kada bi se recimo, društveni učinak ostavke procjenjivao sa stajališta općeg interesa, a ne sa stajališta posebnog i trenutnog interesa pojedinca — »vlasnika« funkcije, nema sumnje da bismo danas svjedočili ne malom broju ostavki. Bili bi to mudri, ohrabrujući i moralno poticajni potezi. Oni bi u javnosti bili dočekani kao osvježujući ljetni pljusak nakon sparine i »fjake«. To bi bio itekako značajan transmaterijalni stimulans moralne obnove.

* * *

Ako je neka sfera i neka profesija pod neprestanim udarima kušnje i preispitivanja, onda je to izvan svake sumnje, sfera politike. Tu nikada nema precizno zadanih, definiranih situacija. Riječ je, naime, o sferi interesnog posredovanja, o onome, dakle, području čovjekova društvenog suodnošenja, gdje se parametri mijenjaju bukvalno iz dana u dan. Pod stalnim naletom interesa i njihova preusmjeravanja, skale vrijednosti i vrijednosni sustavi izloženi su neprekidnoj reinterpetaciji i revalorizaciji. Politika je na stalnoj kušnji da posiježe za sve više moći. I pitanje moći treba na nov način vrednovati. Pitanje može li moć uspostavljati pravednost i služiti dobrim svrhama, treba preokrenuti u pitanje »pravedne« uspostave moći. Što je to pravedna (moralna) uspostava moći? To je društveno-povijesni proces »vraćanja« moći njezinu izvorištu — *radu*. Jedino tako moć kao odnos dominacije može se rastvarati u bogatstvu i svestranosti komunikacije, kooperacije, radnog, ljudskog, društvenog suodnošenja, bez degradacije, dominacije i eksploatacije. Samo tako politika može biti »organizirana nada« (Meša Selimović).

Svi ideologijski oblici kao signum čovjekova otuđenja, svi vrijednosni sustavi imaju svoje ishodište i utemeljenje u društvenoj mogućnosti prisvajanja tuđega rada. Društveno-povijesni proces podruštvljavanja (poradničenja, razotuđenja) zbiljski je, djelatni proces moralne obnove, prevrednovanja. Bez toga procesa, ili mimo njega, »prevrednovanje« se zbiva kao puko moraliziranje nesretne i nemoćne teorijske svijesti, ili, pak, kao povijesno »prazni hod« ideologijske manipulacije i mistifikacije.

*Je li
samoupravljanje
u krizi?*

*»Nitko nije toliko slijep
kao onaj tko neće da vidi.«*

J. Swift

Naša je politička i uopće društvena znanost insuficijentna kada je riječ o tematiziranju krize.¹ A posebno o krizi samoupravljanja nije napisano gotovo ništa, ni jedan članak, koji bi eksplicitno govorio o krizi samoupravljanja.² Kao da je »kriza samoupravljanja« neprirodna složenica. Implicitna je teza — i teorijska, i ideologijska, i politička — da je samoupravljanje način prevladavanja krize suvremenog društva, pa je, valjda, samim tim rezistentno na »vlastitu krizu«. »Postoji u nas 'historijski optimizam' koji priječi da se stvari nazovu svojim imenom. Kriza je nešto što se događa drugim sistemima, u krizi je suvremeni kapitalizam, koji je historijski osuđen da propadne; u krizi je suvremeni etatizam (klasičan primjer: Poljska), koji će se, kad-tad, morati transformirati na crti samoupravnog socijalizma — ali samoupravni socijalizam, kako on može biti u krizi? Ako je i on u krizi što nam onda preostaje?«³

[1] Usp. Srđan Vrcan, »Ad hoc krizologija ili teorija suvremene krize«, »Naše teme«, br. 3/1984.

[2] Ni ovaj prilog nema pretenziju da u tome pogledu nešto bitno promijeni. Ovdje se ograničavamo tek na utvrđivanje nekih pokazatelja i uzroka krize samoupravljanja; više da bismo razbili jedan »ideologijski sindrom« kojim se samoupravljanje »drži u rezervatu« — intaktnim u odnosu na krizu. Samoupravljanje se tako čuva od — samoupravljanja!

[3] Josip Županov, *Marginalije o društvenoj krizi*, Globus, Zagreb 1983, str. 6.

Teze koje samoupravljanje »brane« od krize, izvlače ga zapravo iz društvenog i povijesnog konteksta, iz bitnih događanja, koja su uvijek proturječna, a to znači i potencijalno krizna. Samoupravljanje kao neproturječni, beskonfliktni i »nekrizni« model moguće je jedino kao beživotna konstrukcija, ali ne i kao način društvene reprodukcije i organizacije.

Tvrditi kako je u nas na djelu kriza etatizma, a ne kriza samoupravljanja (a takve teze nisu rijetke, naprotiv!), implicira tezu da je samoupravljanje u ovih tridesetak godina ostalo *na razini ideje, izvan zbiljskog društvenog procesa, sistema i odnosa; ono, dakle, nije imalo šansu ni da se afirmira, niti da se kompromitira*. Ovo »izvlačenje« samoupravljanja iz zbiljskog društvenog procesa svjedoči o bitnom nerazumijevanju, kako samoupravljanja, tako i društvenog procesa. Samoupravljanje imuno na društvena proturječja i krize, neranjivo u socijalnoj i političkoj dinamici društva prelaznog razdoblja — to je fikcija i beživotni model spravljen za neko buduće, post-klasno i post-revolucionarno vrijeme, ili je, pak, transcendentna i nedodirljiva legitimacijska osnova moći »političkih elita« *hic et nunc*.

Nije samoupravljanje nešto što bi bilo jednom zauvijek dato, transhistorijska i transepohalna ideja koja ne podliježe stalnom kritičkom propitivanju u skladu s društveno-povijesnim okolnostima. Naprotiv, izostajanje takvog kritičkog propitivanja i preispitivanja, znak je insuficijencije i oseke inovacijskih i emancipacijskih potencijala, a to znači i znak krize samoupravljanja. »Prema svim bitnim indikatorima stvarna materijalna i politička snaga samoupravljanja je slabija od etatističkih i građanskih (grupno-sopstveničkih i privatno-sopstveničkih) sadržaja i procesa društvenog života. Ta činjenica sama po sebi ne bi morala da suviše zabrinjava ukoliko bi opšti trend društvenog razvitka išao u pravcu promene u tom odnosu snaga u korist samoupravne alternative. Ali, bitna odlika krize i jeste u tome da ti drugi 'modeli' i tendencije u društvenom razvoju imaju prevagu, ne samo u sadašnjem momentu nego je mogu

imati, i to u uvećanoj meri, i u relativno dužem periodu budućnosti, ako se produži sadašnje stanje. S druge strane, kriza stihijski mnogo više 'radi' za etatističke, birokratsko-konzervativne i građanske solucije u društvenom razvoju nego za samoupravljanje, posebno ako se ima u vidu međunarodni sklop odnosa, velika zavisnost tehnologija i financija) koji iznutra parcijalizuje i antagonizuje našu radničku klasu, ali ima i šire društvene posledice, nastoji, i u tome u sadašnjim uslovima u znatnoj meri uspeva, da razvoj proizvodnih snaga i radnu snagu podredi logici vlastite reprodukcije kao svet-skog kapital-odnosa.«⁴

Kada govorimo o samoupravljanju i o krizi samoupravljanja, onda se ne smijemo ograničiti na sistemsku definiciju »zatvorenog sistema«. Niti se samoupravljanje daje razumjeti kao zatvoreni sistem, a niti tako može funkcionirati. Iako je kriza samoupravljanja poglavito endogene naravi, ona se ne događa u izolaciji sistema, izvan utjecaja vanjske okoline, već je to, naprotiv, pokazatelj neadekvatnog reagiranja samoupravnog sistema na impulse, zahtjeve i izazove iz njegova okruženja.⁵

Međutim, ne zanemarujući utjecaj globalnog okruženja na procese i odnose u našem društvu, pa i na stanovite momente i aspekte krize, treba ipak odlučno ustvrditi da je posvemašnja društvena kriza s kojom smo suočeni pretežno »domaćeg« porijekla. Štoviše, i za one elemente »uvozne krize« sistem je stvarao pretpostavke na vlastitom tlu. Uostalom, biti nespreman da se zaustavi penetracija elemenata koji ugrožavaju osnove društvene reprodukcije i temeljne društvene vrijednosti, to znači već biti u krizi i prije vanjskog utjecaja. Ne moći djelotvornije utjecati na okolinu, već samo trpiti njezin utjecaj, to znači biti u krizi.

[4] Zoran Vidojević, »Revolucionarni pokret i društvena kriza«, »Marksistička misao«, 6/1982.

[5] Josip Županov se u razmatranju društvene krize ograničava na koncept zatvorenog sistema. Usp. *Marginalije o društvenoj krizi*, str. 11—12.

»Međutim, time nije ni izdaleka iscrpljeno sve ono što je relevantno za odnos između naše suvremene društvene krize i onoga što se na bitan način događa u drugim društvima i u svjetskim razmjerima. Sasvim je opravdano naglašavati da je naša suvremena kriza eminentno naš domaći proizvod, koji je samo pojačan vanjskim faktorima. To, međutim, ostavlja otvorenim pitanje o samoj prirodi naše suvremene krize. Temeljno je pitanje da li je naša suvremena kriza u biti kriza *sui generis* ili to nije. To, dakako, znači da ako je naša suvremena kriza kriza *sui generis*, onda ta kriza nema ništa zajedničkog s onim što se na jednoj dubljoj epohalnoj razini događa u širim svjetskim razmjerima i što tvori neka temeljna obilježja suvremene svjetske krize. A to bi moglo značiti da se suvremena svjetska kriza može promatrati i kao sasvim slučajno preplitanje jednog niza sasvim autonomnih kriza i krizica, koje su sve manje-više krize *sui generis*. U drugom slučaju, naša suvremena kriza se pojavljuje samo kao osobiti aspekt šire svjetske krize, te je na neki način uvjetovana dubljim povijesnim tendencijama, koje su na djelu i u mnogim drugim društvima. U tom slučaju se nameće pitanje u kojoj mjeri su u kontekstu našeg suvremenog društva na djelu procesi i krizne naravi u kojima se u stanovitom smislu ponavlja i reproducira ono što je inače u krizi i u drugim društvima i u širim svjetskim razmjerima, iako u nas vjerovatno ima brojne specifičnosti i dobija ekstremnije i radikalnije oblike.«⁶

Za prosuđivanje karaktera krize nekog, pa, naravno, i našeg sistema u kontekstu globalne krize, temeljno je pitanje koliko je sistem ranjiv na one utjecaje izvana koji, posredno ili neposredno, ugrožavaju osnovne vrijednosti — ciljeve sistema. Već smo istakli da postoji uzajamna, gotovo sudbinska povezanost svih dijelova i sistema suvremenog svijeta. Treba, međutim, naglasiti da su u toj sveopćoj povezanosti uloge podijeljene: *neki su (više) vezani, a neki povezuju!* Od tih uloga u

mnogome zavisi karakter i dubina krize svakoga sistema, kao i način njezina prevladavanja. *Presudno je pitanje tko upravlja krizom i tko diktira uvjete raspleta.* Držimo da nije moguće govoriti ni o jednoj (pa, naravno, ni o našoj) posebnoj krizi kao i krizi *sui generis* u tome smislu da ne bi imala ništa zajedničko s »onim što se na jednoj dubljoj epohalnoj razini događa u širim svjetskim razmjerima«. Naša kriza jest kriza *sui generis*, možda izrazitije od bilo koje druge krize u suvremenom svijetu, zbog sasvim specifičnog društvenog i političkog sistema (samoupravljanje). Međutim, ona je isto tako aspekt sveobuhvatnije i dublje globalne krize.

»Ovaj međuuticaj, povezanost, nije više samo spoljašnji, ne izražava se jedino u međusobnim ekonomskim, političkim ili kulturnim vezama. On snažno prožima sva društva iznutra — položaj čitavih grana proizvodnje, socijalnih slojeva i klasa, bitno je određen i međunarodnim, a ne samo unutrašnjim odnosima. Pored ovih opštih djeluju, razume se, i snažni uzroci vezani za naš društveni organizam. Suočeni smo sa *krizom jednog istorijskog TIPA (vida) tehnološkog i društvenog razvoja, jednog tipa modernizacije.* To je kriza *neokapitalističkog* (postindustrijskog) i *birokratsko-etatističkog tipa* ranog socijalizma. Ta kriza ne znači nagli slom celog stroja, već se prvenstveno ispoljava u vidu sve veće cene (materijalne i ljudske) za održavanje tog vida reprodukcije društva, sve dubljih socijalnih protivrečja koja izazivaju ili povremene eksplozije ili duboku stagnaciju, nazatka (involuciju) društva, udara na već ostvarene tekovine i rezultate, gubljenje legitimiteta i sposobnosti za plodonosan razvoj. Sve ono što je i u krilu našeg društvenog organizma etatistički, kapital društveni odnos, što predstavlja taj tip razvoja, zahvata kriza. Stvar je u tome što naš društveni život karakteriše izrazita dvojnost, *dvostruki ekonomski i politički život.* Jedan njegov vid predstavlja istorijska aspiracija — izražena u generalnoj koncepciji samoupravljanja, i donekle u institucionalnoj (formalno-pravnoj) organizaciji i početnim oblicima prakse. S druge strane nalazi se *stvarni*

[6] Srđan Vrcan, cit.

način proizvodnje i raspodele političke moći, stvarni odnos socijalnih snaga (interesa), koji je u drastičnom raskoraku sa legitimnim opštim ciljevima, vrednostima, težnjama. Unutar institucionalne organizacije samoupravljanja krije se snažna moć državno-korporacijskog (grupnosvojinskog) kapitala i vlast aparata, neformalnih centara društvene moći.«⁷

Već smo istakli da se u nas olako i sve učestalije izriču teze o krizi etatističko-birokratskog modela, kada se hoće označiti naša aktualna situacija. Valjda su mu to posljednji trzaji, pa pri izdisaju manifestira začuđujuću vitalitet! Ili možda taj model »odumire kroz svoje sve evidentnije jačanje«! Ako je istina (a samo iskustvo kao i empirijska istraživanja to nedvosmisleno potvrđuju) da se proklamiranom i institucionalno-uspostavljenom sistemu samoupravljanja suprotstavlja jedan drugi, stvarno dominantan »način proizvodnje i raspodele političke moći, stvarni odnos socijalnih snaga (interesa), koji je u drastičnom raskoraku sa legitimnim opštim ciljevima, vrednostima, težnjama«, ako se »unutar institucionalne organizacije samoupravljanja krije snažna moć državno-korporacijskog (grupno-svojinskog) kapitala i vlast aparata, neformalnih centara društvene moći«, možemo li govoriti o krizi etatističko-birokratskog modela, ili o krizi samoupravljanja?

Prije svakog pokušaja da se odgovori na gornje pitanje, mora se poći od pretpostavke da je riječ o socijalističkom samoupravljanju. Ako izgubimo iz vida ono bitno socijalizma, onda razgovor o krizi samoupravljanja ne može postaviti ni prvo pitanje: što to doista jest (ili nije) u krizi. Ako je riječ o socijalističkom samoupravljanju i njegovoj mogućoj krizi, onda je ishodišno pitanje: je li u krizi proces podružljavanja (socijalizacije), proces destrukcije privatnog vlasništva. Odmah ćemo odgovoriti da je taj proces u dubokoj krizi. Dok je na globalnom planu dominantan proces privatizacije društvenoga, koji se zbiva pod dirigentskom palicom

[7] Miroslav Pečujlić, »Sociologija i kriza«, »Naše teme«, 5/1982.

kapitala (bez obzira na sve njegove metamorfoze i društvene mimikrije) ne može se govoriti o krizi »etatističkog modela«. Naprotiv, taj se model »hrani« društvenom krizom.

Emancipacija privatnog vlasništva o kojoj Marx piše u *Njemačkoj ideologiji*, a koja uvjetuje i samostalnu egzistenciju države, poprima u suvremenim uvjetima takve razmjere o kojima Marx, vjerojatno, nije mogao ni sanjati. Samostalna egzistencija države kao »kolektivnog kapitaliste« temeljna je karakteristika ustrojstva suvremenog društva, uključujući, naravno, i njegove socijalističke varijante u zemljama »realnog socijalizma«. Umjesto »odumiranja« svjedočimo, doista, bumu države (»Staatsboom«). Država nikada nije bila puki refleks odnosa u materijalnoj proizvodnji, a najmanje je to danas kada sve više postaje odlučujuća socijalna i materijalna sila u oblikovanju samih tih odnosa. Ova je pozicija i moć suvremene države svakako s onu stranu teorijskih umovanja i shematskog postavljanja odnosa »baze« i »nadgradnje«, ekonomije i politike.

I pored evidentne činjenice, pa i »stanja svijesti« da država nije institucionalni oblik na umu sazdane pravednosti, niti, pak, samo puki aparat nasilja u rukama vladajuće klase, država, čini se, ništa ne gubi na svojoj moći i društvenoj sveprisutnosti. Koji su razlozi tome? Ako se na trenutak prisjetimo Engelsove misli da država nije nikakva društvena nametnuta sila, već izraz društvenih proturječnosti, onda egzistenciju, oblike i mnogostruke funkcije suvremene države moramo tražiti u suvremenim društvenim odnosima, a ne ove objašnjavati »društvenim razlozima«.

Građanska politologija (naročito od Maxa Webera) u potrazi je za novom nacionalnošću građanske države:⁸ ona ne guši socijalne proturječnosti već s njima upravlja. Samoregulaciju konkurentne faze kapitalizma (koja

[8] Dogmatska varijanta socijalističke teorije utemeljuje racionalnost socijalističke države, najpregnantnije iskazanu u Staljinovoj tezi o odumiranju socijalističke države putem njezina jačanja.

»zakonito« proizvodi krize) nadomješta država koja »upravlja krizama«, pa čak ako treba i sama ih »proizvodi« kako bi u njihovu razrješavanju mogla uvećati svoju ekonomsku i političku moć. Gdje je to nepresušivo izvoriste ove »državne volje za moć«, da li je generira njezina vlastita priroda? Treba odmah reći da država, iako oblik materijalizacije društvenog bitka (posebna egzistencija), nema »vlastitu prirodu«. To znači da se svagda moramo pitati o prirodi njezinih pretpostavki. Pitajući se tako o izvoristu i karakteru moći, treba reći da je *država opetovani odgovor na privatno-vlasničko proizvođenje (prisvajanje) života i iz njega generirane egoističke volje za moć*. To, drugim riječima, znači da je država *izraz i instrument privatizacije društvenog rada*, odnosno njegovih učinaka, i to *kako na unutrašnjem, tako i na globalnom, međunarodnom planu*.

Država, dakle, nije samonikla biljka na društvenom organizmu, niti je ona zajednici strano tijelo. Ona je *forma i instrument zajednice istovremeno*; zajednice kojoj treba *izvanjski podupirač*, jer je sama unutar sebe još neizgrađena (ili bolje rečeno, izgrađena je na pretpostavkama koje trebaju izvanjsku regulativnu moć). Država je i *vezivno tkivo* takve zajednice: s jedne strane opstoji na privatnom vlasništvu, a s druge strane »drži na okupu« privatne vlasnike, stražari nad njihovim egoizmom i obnavlja čitavi društveni pogon proizvodnje privatnog vlasništva. Teza o državi koja egzistira na postojanju različitih, antagonističkih kapitala. Zapravo je nešto drugačije formulirana klasna, privatno-vlasnička teorija države. Ti različiti, antagonistički kapitali nisu ništa drugo nego različiti oblici privatnog vlasništva, u kapitalizmu dovedeni do svoga čistog oblika — do *vlasništva nad živim i opredmećenim radom*.⁹

[9] Ovakve teze zastupaju npr. Müller i Altwater, usp. »Naše teme«, 1—2/1980.

Joachim Hirsch formulira teze slične onima Maxa Webera o državnom monopolu legitimne primjene sile, koja je iznad procesa ekonomske reprodukcije, pa je prema tome objektivna izvan procesa izravnog sukobljavanja interesa proizišlih iz različitih oblika privatnog vlasništva, odnosno društvene diobe rada (usp. J. Hirsch, *Staatsapparat und Reproduktion des Kapitals*, Frankfurt/M., 1974. str. 20).

U uvjetima razdvojenosti i suprotstavljenosti različitih oblika privatnog vlasništva, država se javlja i kao *ekonomska sila* i kao *vanekonomska prinuda*. Država se može javljati u ovoj dvostrukoj ulozi — kao *suučesnik* u svijetu roba i kao *arbitar*¹⁰ — zato što je ona s jedne strane, »posebni kapitalista«, a s druge strane »*ukupni kapitalista*« (zastupa prosječne interese kapitala). Kapitalistička država opstoji na zakonu vrijednosti, ali ga i modificira! Ova pozicija i »uloga« države proizlazi iz imanentne prirode (moći) kapitala: on i »izvaninteresne«, institucijske, opće oblike, uvlači u igru posebnih interesa, tako da ono opće ostaje doista samo iluzorno opće. Kapitalovo »lukavstvo uma« preobražava opću, umnu stvar, *res publicae* u osiguratelja, autoritativnog garanta za proizvođenje profita i za ekspanziju u tome proizvođenju.

Da je država danas prva i odlučujuća socijalna sila suvremenog svijeta, jedva da još nekoga treba uvjeravati. Nije slučajno i nije samo stvar terminologije ili konvencije da se, umjesto kapitalističke, odnosno socijalističke države, govori o *državnom kapitalizmu* i *državnom socijalizmu*.¹¹ Kao što država slobodne konkurentске igre i tržišnih zakonitosti spada u razdoblje građanskog romantizma, tako i »odumiranje socijalističke države« *sub specie* suvremenog, globalnog stanja, označava naivni optimizam. Umjesto »*rastvaranja političkog u proizvodnom*«, samo *političko* postaje i perpetuira se kao *proizvodno*. I to ne samo u materijalnom nego i u najširem društvenom smislu: država nije samo izraz dru-

[10] Kada danas govorimo o suučesništvu i arbitraži države u svijetu roba (na tržištu), onda ne mislimo, dakako, samo na racionalne granice (uostalom, kapital je oduvijek bio univerzalna sila), već na robu za koju ne postoje granice — na svjetsko tržište, na svijet kao tržište kapitala.

Ne samo da je država *per se* danas najznačajniji subjekt u mehanizmima i tokovima međunarodnog kretanja kapitala, već posredno ili neposredno kontrolira i druge subjekte (»privatne« multinacionalne kompanije, banke i dr). Usp. Milorad Umković, *Međunarodno kretanje kapitala i položaj Jugoslavije*, Naučna knjiga, Beograd 1980.

[11] H. Lefebvre govori o državnom kapitalizmu i državnom socijalizmu kao o različitim vrstama jednog te istog: *etatističkog načina proizvodnje*. (»O državi u savremenom svetu«, »Marksizam u svetu« 7—8/1976.)

štvene diobe rada i klasne strukture društva, nego je i *proizvođač* te diobe i strukture (npr. etatiistička produkcija srednjih klasa; činovnika, stručnjaka, tehničara).

Država-levijatan ne uzmiče već osvaja sve više društvenog prostora; ona biva država planer, država regulator, država poslodavac i vlasnik, država najmoćniji zaštitnik i simbol nacionalnog interesa.

Dinamizacija svih područja društvenog života što ih omogućuje i potiče znanstveno-tehnološka revolucija i društvena proturječja u kojima i kroz koja se to zbiva, nužno traže izvanjski interventni faktor — državu. Sama tehnologija nema ugrađene socijalne korektive i vrijednosne kriterije, već ih dobiva »izvana«. Ovo »izvana« treba razumjeti ne kao izvanjskom prinudom nametnuto, već kao produkt unutarnjih protuslovlja koja nužno trebaju i »zakonito« proizvode *izvanjsku*, ali »organski legitimiranu« moć posredovanja.

Dinamizacija o kojoj govorimo ne samo da ne sužava nego sve više širi sferu političkoga i izvan države. Suvremeni razvoj, međutim, uvjerljivo pokazuje da ovo širenje političkoga izvan države ne samo da ne smanjuje njezin prostor i ulogu, nego ih bitno povećava: država je »prinudena« na koordinira i kontrolira sve više oblasti društvenog rada i organiziranja, uključujući i sfere tzv. autonomnog reguliranja.

Politička država ne samo da postaje sve moćnija u odnosu na građansko društvo, već sve više penetrira u sferu građanskog društva, tako da se s više opravdanja može govoriti o politizaciji, etatizaciji društvenoga, nego li o socijalizaciji političkoga. Mnogi suvremeni teoretičari smatraju da će ovaj proces etatizacije izvandržavnih sfera i institucija sve više uzimati maha, jer država kao najmoćniji društveni reprezentant u uvjetima permanentne krize razvijenog kapitalizma mora preuzimati sve značajniju ulogu i sve veću odgovornost za političku indoktrinaciju, ideologizaciju i manipulaciju opravdavajući to svespasavajućim *regione di stato*.¹²

Suvremena je država u svojoj ekspanzivnoj i višeznačnoj ulozi s jedne strane, *politički* odgovor na ekonomske krize kapitalizma, a s druge je strane (kao odlučujuća i autonomna ekonomska i politička sila) u mogućnosti da »ublaži«, »odgodi«, pa i da prevlada *političku* krizu, krizu države (krizu samoreprodukcije).¹³ Čini se da kapitalizam putem države svoju moć manifestira i suprotstavlja je društveno-povijesnoj zakonitosti vlastite destrukcije.¹⁴

Već je postalo općim mjestom i stilskom banalnošću govoriti o suvremenom društvu kao društvu krize, ali to nije zbog toga manje istinito. Svakim odgovorom na akceleraciju, kojoj svjedočimo u proizvođenju kriza, država jača. Kako su krize sve manje ograničene na pojedine zemlje i regione, a sve više se iskazuju kao univerzalne, tako i država postaje *državom univerzalne krize*. *Nije, dakle, riječ* — kada dovodimo u vezu suvremenu državu i krizu — *o krizi države, već o državi krize*. Ne ki suvremeni građanski teoretičari i »analitičari kriza« vide joj glavne uzroke u političkoj sferi, u neadekvatnosti i nesposobnosti sistema vlasti da efikasno odgovori na unutarnja proturječja i složeni međunarodni kontekst.¹⁵ Za razliku od ovih, većina teoretičara zemalja

[12] Usp. Ralph Milliband, »The state in capitalist society«. N. Poulantzas misli da prisustvujemo opsežnoj i značajnoj reformulaciji pojmova *državno* i *privatno*, *političko* i *ekonomsko-socijalno*, a to znači modifikaciji njihove artikulacije (»Država, društveni pokreti, partija«, fragment u: »Naše teme«, 1—2/1980).

Zbog zajedničke sudbine i nužne međuovisnosti bez obzira na različito mjesto u društvenoj diobi rada država se mora javljati kao opći posrednik, kao društvena organizacija najšireg dometa i moći — smatra Franco Crepsi (»Kriza političkog zastupništva«, »Kulturni radnik«, 6/1979).

[13] Ova, za svakog objektivnog promatrača tako evidentna činjenica, mora postupno nešto mijenjati i u »dogmatskim glavama«, prije svega, shematsko, vulgarno-materijalističko shvaćanje odnosa »baze« i »nadgrađnje« ekonomije i politike. Historijsko-materijalističko shvaćanje ne završava tezom: materijalno je društveno, već dijalektikom materijalnog i društvenog u kojoj i društveno nužno biva materijalnim (proizvodnim). Ova se dijalektika može verificirati i očitati upravo na fenomenu suvremene države.

[14] Usp. John Holoway, *State and Capital*, University of Texas Press, Austin, 1979.

[15] Usp. J. M. Crozier and P. S. Huntington, *The Crisis of Democracy*, New York, 1975; P. S. Huntington, »Postindustrial politics: How Bening will

»realnog socijalizma« takvo pitanje — za socijalističke države — uopće ne postavljaju. Upravljačka sposobnost, efikasnost i, dakako, progresivnost socijalističke države (partije) je samorazumljiva! »Može se reći da je upravljačka sposobnost političkih institucija u takvoj koncepciji više vezana za efikasnost i racionalnost nego li za legitimnost, odnosno demokratičnost. Demokratičnost se ovde svodi uglavnom na prihvatljivost opštih ciljeva i povremeno izražavanje podrške. Takav politički model i misao i ne postavljaju kao prioritetan zadatak traženje ravnoteže između efikasnosti, racionalnosti i demokratičnosti sistema.«¹⁶

No, bez obzira kakav bio *teorijski odgovor* o relaciji suvremene države i krize, o efikasnosti i demokratičnosti političkog sistema, *praktički je odgovor* nedvosmišlen: *jačanje države*. Odgovor na unutarnja proturječja i globalne strukturalne krize jest jačanje države i njezine sve učestalije intervencije. Te intervencije ne uklanjaju uzroke već uglavnom ublažavaju posljedice. No, upravo ta činjenica drži državu stalno na sceni, jača njezinu moć, a to znači i nove potencijalne sukobe (i krize) među državama. Odgovor na te krize opet je jačanje »obrambene« moći države! Svaka nova opredmećena (i u obliku oružja nagomilana) moć, bila ona »obrambena« ili »ofenzivna« (a po samorazumijevanju svaka se suvremena država naoružava da bi se branila!) nova je potencijalna kriza, a to znači i izazov novoj moći države za njezino razrješenje! Epohalno je i egzistencijalno pitanje kako raskinuti ovaj *circulus vitiosus*. Imperativ demokratske kontrole, što, naravno, podra-

it be? »Comparative Politics«, 6/1974.

»Ako se brižljivo analiziraju razlozi aktualnosti i uopšte smisao pokretanja pitanja upravljačke sposobnosti sistema vladavine koje nam se najčešće predstavlja kao problem legitimnosti vlade, videće se da ovaj problem nije ni uzrok, ni izraz krize demokratskih političkih institucija, već izraz krize određenih bazičnih odnosa građanskog društva koja postaje sve vidljivija i teža u zaoštrenim međunarodnim uslovima kada nerazvijene zemlje traže preraspodelu dobara i suvereno raspolaganje svojim ekonomskim bogatstvima«. (Vučina Vasović, »Upravljačko-razvojna sposobnost socijalističke samoupravne demokracije«, »Socijalizam«, 3/1981.)

[16] V. Vasović, *cit. djelo*, str. 408.

zumijeva i demokratizaciju odnosa u međunarodnoj zajednici, tek je priznanje *statusa quo* i njegovo eventualno držanje u snošljivim granicama. Da bi čovječanstvo prestalo proizvoditi vlastitu destrukciju, mora *radikalno mijenjati sam način proizvodjenja*.¹⁷ Treba, međutim, naglasiti da način proizvodjenja nije »očišćen« od političkoga, već ga, naprotiv, podrazumijeva. Svaki ekonomski redukcionizam samo je reakcionarna neprozirna zastava koja skriva svu složenost i dijalektiku društvenih odnosa, a to znači da otežava traženje adekvatnih odgovora za njihovo progresivno razrješavanje.

Teze o fundamentalnom odvajanju ekonomije od politike, rezultiraju, između ostaloga, otupljivanjem klasne oštice svodeći klasnu borbu na borbu oko ekonomskih poboljšica. Nije, međutim, otupljivanje klasne borbe u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama posljedica odvajanja države od ekonomike, već, naprotiv, *ekonomskog jačanja države* koja ima najviše mogućnosti (uostalom kao najjača ekonomska sila) da *političku borbu prebaci na ekonomski kolosijek*, da, udovoljavajući parcijalnim zahtjevima — ionako interesno heterogene radničke klase — izbjegne radikalnije društvene sudare. Uostalom, institucionalizacija procesa kolektivnog pregovaranja kapitala i rada politički je mehanizam *par excellence* za ublažavanje socijalnih sudara koji bi mogli ugroziti sistem.

Teško da bi se moglo prihvatiti teze (koje su i u nas ponegdje preuzete iz građanske teorije i publicistike) kako sedamdesetih godina *welfare state* zapada u krizu zbog toga što se raspada savez između rada i kapitala.

[17] Političke strategije suvremenog kapitalizma proizlaze, ne iz ove ili one »lokalne krize«, već iz njegovog načina proizvodjenja. Kapitalistička ekonomija kao ekonomija profita kreira međunarodnu podjelu rada koja odgovara kapitalu, a ne regionalnim ili nacionalnim potrebama. Ali, kako se razvija svijest klasa, naroda i rasa, to su neminovne krize ovakvog načina proizvodjenja. Odgovor kapitala na te krize jest jačanje njegove institucijske, interventne moći države, koja vodi permanentni rat na svim frontovima: ekonomskom, političkom, psihološkom, kulturnom, ideološkom. (Usp. Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World Economy*, Cambridge University Press, London, 1979.)

Iz ovoga se čak izvlače dalekosežni zaključci o fundamentalnoj krizi državnog kapitalizma. Niti je bio uspostavljen savez između rada i kapitala, a niti se on raspada! Kapital samo traži adekvatne odgovore za iminentne krize koje proizvodi. (Uostalom, *welfare state* je više izborna-tehnička parola nego analitička kategorija kao što je to na »drugoj strani« općenarodna država.)

Umjesto krize svjedoci smo enormnog kvantitativnog i kvalitativnog razvoja državnog kapitalizma. »Ogromne proizvodne snage prešle su u neposrednu državnu sferu. Državni je veliki dio industrijskih i poljoprivrednih investicija, državni budžet apsorbira veliki dio nacionalnog dohotka. u vanjskoj trgovini dominira djelatnost države ... Državni kapitalizam postaje djelotvornim instrumentom za stabilizaciju kapitalističkog tržišta, njegova djelovanja i potpomaganja najmoćnijih financijskih grupa. Država tako nije više samo odbor za političke poslove buržoazije, već se spaja s privatnim krupnim kapitalom. Osim toga, stvara se novo i kompleksnije političko posredovanje što se ostvaruje putem javnog kapitalizma i s novim instrumentima uspostavljanja konsenzusa u građanskom društvu i političkom sistemu.«¹⁸

Ovo stalno »uspostavljanje konsenzusa« o kome govori Libertini podrazumijeva, naravno (i možda prije svega), i uspostavljanje »saveza« između rada i kapitala, ali po pravilima igre koju vodi kapital.¹⁹ Korekcije pravila i ustupci radu samo su način da se ništa bitno ne promijeni. Niti kapital *hoće* da raskida takav savez, niti *rad* može da ga raskine.

[18] Usp. Lucio Libertini, »Novi autoritarizam«, »Marksizam u svetu«, 7—8/1976.

[19] Antonio Gramsci, tridesetih godina kada u radničkom pokretu, odnosno njegovu teorijskom izrazu, vlada posvemašnji dogmatizam, ispostavlja teze koje su uspješno izdržale praktičku verifikaciju. Takvo je i njegovo shvaćanje države: »Država je cjelina praktičkih i teorijskih aktivnosti pomoću kojih rukovodeća klasa, ne samo da opravdava i održava svoju vlast, već zadobija i aktivni pristanak onih kojima vlada«. (A. Gramsci, *Note sul Machiavelli, sula politica e sullo stato moderno*, Editori Riuniti, Roma 1975, str. 109).

Država kao »hegemonija naoružana silom«²⁰ čini cjelinu (ne, naravno, i ne-proturječno jedinstvo) *političkog* i *građanskog*, a ne samo organizirani aparat nasilja.²¹ Kada bi država bila samo »organizirana prinuda«, onda joj ne bi trebao čitav ideologijski sklop u kome vladajuća klasa svoje posebne interese i vrijednosti nastoji predstaviti kao opće. A zna se da suvremena država, odnosno sistemi država svrstanih u ekonomske i ideološke blokove, golemi dio sredstava i ljudskih potencijala angažiraju upravo u »proizvodnju svijesti«, u ideološku indoktrinaciju. *Fiat ideologia — pereat mundus!*

Složeni i razgranati sistemi represije nisu danas vezani isključivo za državu, ali najčešće koriste državu kao svoj instrument: ideje, svijest, sistemi vrijednosti, nacionalni mitovi traže institucionalne oblike moći u kojima će se iskazati. Ovaj proces institucionalizacije, »etatizacije svijesti« jedna je od bitnih karakteristika naše suvremenosti,²² i to, *mutatis mutandis*, na svim geografskim i ideologijskim prostorima. Različiti su samo načini opravdavanja i legitimiranja ove institucijske sveprisutnosti.

Sve dok program suvremene građanske države, zajedno se ekspanzijom tehnokratske i institucijske svijesti, može održavati zadovoljavajući stupanj građanskog privatizma, legitimitet je osiguran i ne mora kulminirati krizom. »Državni intervencionizam i planirani naučno-tehnički napredak mogu da služe kao regulativi ravnoteže i konflikata, koji proizlaze iz proizvodnog procesa

[20] A. Gramsci, *cit. djelo*, str. 174.

[21] Ralph Miliband smatra da — iako se ne može svesti na aparat nasilja vladajuće klase — između ekonomski dominirajuće klase i državne strukture postoji prešutni konsenzus o temelju građanskog načina proizvodnje života — privatnom vlasništvu. Taj je konsenzus utemeljen na zajedničkom interesu vladajuće klase i državne elite. (Usp. R. Miliband *The State in Capitalist Society*, London, 1969, str. 64).

[22] U tome pogledu politička institucionalizacija islama u Iranu vjerojatno nije nikakva iznimka već možda samo drastični izraz opće tendencije. Posebnu bi pažnju i analizu zasluživalo naše nekritičko prihvaćanje ovoga »pokreta unazad« kao »iranske revolucije«. Radi se, ustvari, o »Mahdijskom pokretu«, koji ruši tekovine političke emancipacije. (Usp. zanimljiv članak Davora Kačara, »Iran — revolucija ili Mahdijski pokret«, »OKO«, 6. 8. 1981.)

upravljenog imperativima iskorišćavanja kapitala ... Konflikt postoji u tome što, s jedne strane, prioriteti koji dolaze do izražaja pod ekonomskim imperativima ne mogu biti učinjeni zavisnim od jednog opšteg diskurzivnog formiranja volje; stoga danas politika poprima izgled tehnokratije, ali pošto, s druge strane, isključene sudbonosnih praktičkih pitanja iz depolitizovane javnosti postaje sve teže usled jedne dugoročne erozije kulturnih tradicija koje obezbeđuju ponašanja i koja su do sada mogla biti pretpostavljena kao netematizovani sporedni uslovi političkog sistema — danas nastaje kronična potreba za legitimacijom.²³ Da su se ispunila očekivanja (klasika) kako tržište (potrošnja) neće moći pratiti ekspanziju kapitalističke proizvodnje kao proizvodnje profita, te da će stoga cikličke krize definitivno potkopati kapitalistički način proizvodnje, kriza legitimacije manifestirala bi se drastično i radikalno, dakle, ne samo kao kriza konstitucije, već i kao kriza strukture, ne samo kao političko-teorijsko, nego i kao ekonomsko-klasno pitanje. Međutim, suvremeni kapitalizam — poučen iskustvima — pronalazi preventivni lijek: on proizvodi sve nove i nove potrebe, proizvodi dakle, i ekspanziju tržišta, pa tako pitanje legitimiteta premješta u sferu teorije i sferu marginalnih pokreta. U ovim sferama, međutim, manifestirana pobuna protiv ekspanzije »umjetnih potreba« samo je ukras i alibi u njihovu proizvodnju!

Na »drugoj strani« pitanje legitimiteta socijalističke države gotovo da se nije ni postavljalo. Kao da je legitimitet bio samorazumljiv i osiguran samim nazivom (»socijalistička«, »općenarodna«) i transcendentnim ciljevima kojima ona služi. Staljinov apsolutizam, njegov

[23] Jürgen Habermas, *Teorija i praksa*, BIGZ, Beograd 1981, str. 11. Alan Wolfe pokušava pokazati kako su suvremene kapitalističke države zarobljene između dva kontradiktorna zahtjeva: zahtjevom za akumulacijom i zahtjevom za legitimacijom. Kasni kapitalizam iscrpljuje političke alternative nudeći (neo)liberalnu demokraciju kako bi ublažio tenzije između ova dva zahtjeva. (Usp. A. Wolfe, *The limits of Legitimacy: Political contradictions of Contemporary Capitalism*, The Free Press, New York, 1977, str. 252.)

»osobni etatizam« pretvorili su državu u tabu-temu u toku Treće internacionale, što je za političku teoriju socijalizma (a kao što je dobro znano i za praksu) imalo pogubne posljedice. Implicitni i dogmatski ekonomizam »kompenzirali« su teoriju države, koja je u njihovoj sjenci stravično jačala. Ovaj se trend u bitnome i dalje nastavlja o čemu svjedoči oskudnost, sterilnost i dogmatizam političke teorije. Uostalom, oseka političke teorije uvijek je bila pouzdana indikacija jačanja političke vlasti države.

Sistem socijalističkog samoupravljanja ne može umaći ovim općim zakonitostima jačanja države. Ne može iz najmanje dva razloga: globalne krize koja jača državu (»država krize«) i unutarnjih proturječja, konflikata i kriza, koje zahtijevaju političko posredovanje. U »okruženju krizom« i kapitalovim odgovorom na krizu, samoupravljanju se sužavaju prostori, i kao načinu društvene reprodukcije i kao novom obliku demokratske organizacije.

Moć i mogućnost suvremene znanosti, koja je pod odlučujućim utjecajem kapitala, u mundijalnim razmjerima, proizvodi i razvija nove oblike ovisnosti onih sistema i društava, koja su znanstveno-tehnički inferiorna. Nikada kao danas znanje nije bilo sredstvo uvećavanja političke moći. Znanstveno-tehnološka hegemonija razvijenih jedan je od oblika (danas možda dominirajući) *političke hegemonije*. Slijediti inovacijski znanstveno-tehnološki ritam, što ga nameće suvremeni kapitalizam, mogu samo industrijski najrazvijenije zemlje. Ostale su prinuđene da plate visoku *političku cijenu*, u ovom ili onom obliku, svedjedno.

Društva s maksimalnom tehnološkom koncentracijom, kao i ona koja ih nastoje slijediti, prenaprežući svoje potencijale, sužavaju kanale demokratske komunikacije i odlučivanja, o čemu zorno svjedoče i naša najnovija iskustva.

Tehnološki najrazvijenije kapitalističke zemlje diktiraju odnosima na tržištu moći, a to znači da bitno od-

ređuju *pravac* i *ritam* manje razvijenima, »tehnološki nekompetentnima«, svima, dakle, i onima koji su možda htjeli *drugim pravcem* i *drugачijim ritmom*. *Nametnuta strategija tehnološkog razvoja bitno utječe na karakter društvenih odnosa*. Zato nije nikakvo čudo niti »odstupanje od zakonitosti« što u takvim uvjetima neke zemlje mijenjaju ne samo svoja ideološka opredjeljenja, nego i smjer društvenog razvoja.

Treba se nadati da će samoupravljanje svajim emancipacijskim potencijalima, svojim unutarnjim, organskim vitalitetom odoljeti ovim krajnjim iskušenjima, bez obzira na krizu s kojom je suočeno. Može li se neka nada pronaći u samom biću suvremenog kapitalizma, u njegovim unutarnjim proturječjima. Postoje li tu neki elementi samodestrukcije? Što je s radničkom klasom kao mogućim subjektom radikalne promjene? Ne treba biti preveliki optimista kada je riječ o nekom, krizom proizvedenom, procesu radikalizacije proizvođačke klase Zapada. Krize kojima svjedočimo ne mogu još dugo biti generatori takve radikalizacije. Te su krize, ako tako možemo reći, ukalkulirane u političku ekonomiju suvremenoga kapitalističkog svijeta. One se programiraju i kontroliraju. Sve dok se golemi dio novostvorene vrijednosti nerazvijenog ili manje razvijenog svijeta — bilo bi bolje reći u stagnaciji i nazatku nego u razvoju — prelijeva u kapitalističke metropole u obliku jeftine radne snage, sirovina, zelenaških kamata na kredite, znanstveno-tehnološke inferiornosti i zavisnosti, kapital će imati dovoljno moći i društvenog manevarskog prostora da »proizvodi krize« i da njima upravlja.

Radnička klasa najrazvijenijih zapadnih zemalja »dvostruko« je blokirana u manifestiranju svoje radničko-klasne revolucionarnosti i solidarnosti: objektivno je svrstana uz jedan pol najsnažnije suprotnosti suvremenog svijeta — suprotnosti dvaju blokova, dviju ideologija i društvenih sistema — ali je isto tako u funkciji kapitala koji u svojoj nezajažljivoj ekspanziji i volji za moć proletarizira čitave zemlje i regije »trećeg svijeta«.

Ali, ne treba se toliko »brinuti« za radničku klasu razvijenog kapitalističkog svijeta; upitajmo se što je s našom radničkom klasom. Možemo osnovano ustvrditi da se povećava i stupanj i oblici njezine eksploatacije, kako na »domaćem«, tako i na stranom tlu. Na međunarodnom planu uhvaćena je u zamke ovisnosti stranog kapitala, a u zemlji je blokirana »institucijskim gigantizmom« što ga opslužuje sve brojniji i skuplji birokratski i posredujući aparat, koji ispostavlja sve veće račune radničkoj klasi. Golemi krediti koji su završavali u promašenim investicijama i privatnim džepovima, zelenaške kamate udruženog financijskog kapitala i »domaći« parazitski aparati, proždiru svu novostvorenu vrijednost, pa i više od toga!

Čak i dohodak naših radnika ostvaren u inozemstvu služi stranom kapitalu za eksploataciju naše radničke klase. Naime, naši radnici koji rade vani imaju milijarde dolara na štednji kod inobanaka, a konzorciji banaka i drugi oblici udruženog financijskog kapitala »velikodušno« nam posuđuju i te pare uz zelenaške kamate i druge vrste ucjena.

Može li naša radnička klasa u takvim uvjetima biti nosilac klasnog, revolucionarnog pokreta za socijalističko samoupravljanje? Radnička klasa, bez čije dominantne društvene pozicije nema samoupravljanja, dezintegrirana je po različitim linijama: nacionalnoj, regionalnoj, granskoj. Tako dezintegrirana i interesno razmrvana radnička klasa ne može razvijati ni jedinstvenu klasnu svijest. Ona nije sposobna ni da se kritički odredi prema »svojoj« državi i da je podredi svojoj klasnoj volji i interesima, pa se ova osamostaljuje, uvlačeći u svoje gravitacijsko polje različite posredničke strukture, koje »kompenziraju« (uzurpiraju) samoupravljanje klase.²⁴

»S druge strane, svetski kapital je znao da koristi

[24] Usp. Radivoje Marinković, »Otkuda težnja da se bude država«, »Opština«, br. 1—2/1982.

trvenje među različitim frakcijama birokratsko-tehno-kratske grupe kao celine, da za istu proizvodnju nametne različita tehničko-tehnološka rešenja, zavisno od posebnih interesa pojedine multinacionalne kompanije, ali i posebnih interesa pojedine od tih frakcija. Tehničko-tehnološke podele često su se poklapale sa podelama između naših republika i pokrajina, što u uslovima etatizovanih nacionalnih ekonomija multiplicira izrazito loše efekte nepostojanja jedinstvene strategije tehničko-tehnološkog i opšteg privrednog razvoja.

Gotovo ne postoji praksa razvoja proizvodnih snaga, kretanja viška rada, ekonomskog i političkog povezivanja koja bi iznutra, iz jezgra samog rada i sa stanovišta dugoročnih interesa proizvođača, a ne spoljašnjom intervencijom, gradila jedinstvo klase i negirala procese njene dezintegracije.«²⁵

Ne vidjeti danas »sistemsko« i vansistemsko (birokratsko) onemogućavanje jedinstva radničke klase Jugoslavije kao temeljne pretpostavke izgrađivanja integralnog sistema samoupravljanja, to znači i ne htjeti samoupravljanje kao oblik političkog sistema i kao dominantan društveni odnos. To znači ne vidjeti da je tu na djelu »faktor dominantnih pozicija i interesa u postojećoj strukturi moći, koji onemogućuje nastojanje potrebnog jedinstva radničke klase, pri čemu bi udruženi proizvođači bili subjekt vlastitih interesa kao klase. Jer, ujedinjena radnička klasa znači i njenu veću političku snagu, veću borbenost i uticajnost, pa zato i ugrožavanje monopola posredovanja između njenih razjedinjenih delova (i u društvenom životu uopšte), tumačenja i određivanja sadržaja opštih interesa, te stoga i ukidanja privilegija koje na toj osnovi stiče kao sloj koji u svojim rukama drži taj monopol.«²⁶

U nas se do čudovišnih razmjera razvijao i razvija, pod vidom samoupravljanja, svojevrsni birokratsko-eta-

[25] Zoran Vidojević, »Revolucionarni pokret i društvena kriza«, »Marksistička misao«, br. 6/1982.

[26] Z. Vidojević, *cit.*

tistički inženjering i njemu odgovarajući posrednički opslužujući aparat.²⁷ Ovaj aparat, sa svojim institucijama, normama i subjektima koji ga opslužuju umnožava se geometrijskom progresijom; da bi tobože poslužio »daljem razvoju samoupravljanja«, a postaje, zapravo, jenom od glavnih kočnica samoupravljanja, sputavajući svaku slobodnu inicijativu i poticaj. »Demontažom federacije« i slamanjem saveznog etatizma, ovaj proces »etatizacije samoupravljanja«, ne samo da nije zaustavljen, nego je dobio nove, sistemske poticaje i društvene prostore za svoju ekspanziju.

»Čini nam se da je taj republičko-pokrajinski etatizam čak agresivniji u odnosu na samoupravljanje, jer, težeći da se na svom prostoru ostvari kao neograničena vlast i da sve društvene tokove stavi pod svoju kontrolu, ovaj etatizam nastoji da sopstvenom logikom sve interese homogenizuje i iz njih izvede kategoriju opšteg republičko-pokrajinskog interesa. Apsolutizujući taj interes kao vrhovno merilo za ponašanje svih i svakog, nosioci ovog etatizma apsolutizuju i svoje pravo da budu njegovi nosioci, zastupnici i tumači. Time se obezbeđuju za te nosioce dva bitna elementa: prvo, pravo sopstvene dominacije na 'svom' prostoru, i drugo, pravo ravnopravnog partnera u međusobnim odnosima nosilaca republičko-pokrajinskih interesa.«²⁸

Međutim, »pluralitet država« i njihova sve izrazitija ekspanzija u nas nije samo izraz volje za moć naših politokracija, već je to prije svega izraz dubljih društvenih, klasnih proturječja, koja, imanentnom logikom, nalaze i svoje institucijske oblike s onu stranu samoupravljanja, ili, pak, pod njegovim okriljem skrivaju svoju »etatističko-birokratsku dušu«. Prema tome, težnja »da se bude država« nije samo stvar proizvoljnosti pojedinaca i grupa, već je uvjetovana društvenim proturječjima i odnosima snaga fundamentalnih društvenih grupa.

[27] Usp. R. Marinković, *cit.*

[28] *Isto.*

Nije teško odgovoriti što je u krizi: etatističko-birokratski model, ili samoupravljanje. U nas je sistemski postavljena i osigurana *dominacija političke sfere*. Različiti oblici i razine delegatskog političkog sistema predstavljaju različite razine političkog posredovanja; i što su te razine više, utjecaj udruženog rada je manji. Sva empirijska istraživanja ostvarivanja i funkcioniranja delegatskog sistema to uvjerljivo verificiraju.

Glomazni, skupi i inertni birokratski aparati na devet punktova i razina državnog organiziranja i na bezbroj razina i oblika tzv. samoupravnog organiziranja i delegatskog odlučivanja obavijaju i stežu društveni organizam tisućama i tisućama parazitskih krakova. Ti se aparati stihijski umnožavaju, što stvara kaotičan sistem inkompetencije, neefikasnosti i neodgovornosti.

Ako se ne zaustavi ovaj galopirajući *proces institucionalizacije i birokratizacije* — svakom interesu njegova institucija — samoupravljanje mora doživjeti kolaps! Mnoge od institucija, formi i normi i ne nastaju iz neznanja i težnje za samoupravnim demokratizmom, nego zato da bi se zaobilazno, bez rada ostvarili neki interesi i probici: trebaju nam pare — idemo osnovati SIZ ili potpisati novi SAS!²⁹ OOUR nije samo temeljni oblik udruživanja rada i model organizacije privrede, nego je postao oslonac i izvorište »dohotka« za čitave rojeve opslužitelja i »teoretičara«. OOUR nije samo prostor rada i stvaranja dohotka radnika, nego je postao *predmet* bavljenja pojedinaca, grupa, instituta. Stvara se jedna pseudoznanstvena, verbalna ornamentika, svojevrsni novogovor, koji ima jedinu svrhu da za-govornicima pribavi dohodak.

Umjesto procesa samoupravne integracije i koncen-

[29] U Jugoslaviji je polovinom 1983. godine bilo više od 8000 samoupravnih interesnih zajednica! Samo u oblasti društvenih djelatnosti ima više od 4500 SIZ-ova sa oko 45000 zaposlenih. Samo SIZ-ovi društvenih djelatnosti raspolagali su 1983. godine s oko 643 milijarde novih dinara. Samo na osobne dohotke zaposlenih u ovim SIZ-ovima otišlo je više od 10 milijardi dinara (novih). Ostale, troškove funkcioniranja SIZ-ova nitko i ne može izračunati! Najmanji utjecaj na raspolaganje ovim golemim sredstvima imaju njihovi stvaraoci — oko dva i pol milijuna proizvodnih radnika.

tracije u nas je na djelu proces političke fragmentacije i posvemašnje birokratizacije. Međutim, kada je riječ o birokraciji i birokratizaciji treba svakako naglasiti da svi oblici uzurpacije vlasti imaju svoje ishodište u društvenoj mogućnosti prisvajanja tuđega, a to i jest bit društvenog odnosa utemeljenog na privatnom vlasništvu. Razdvajanje funkcija upravljanja od vlasništva, društveno-povijesni je temelj pojave birokracije. No, pri tome treba razlikovati »dva tipa« birokracije: jedan koji je formalno ovlašten da upravlja i drugi, koji uzurpira pravo upravljanja. Najčešće je, međutim, na djelu prekračenje ovlaštenja, dakle, kombinacija jednog i drugog tipa. Nedostatak formalnog vlasničkog ovlaštenja i monopola birokracije kompenzira se na različite načine: svaka je društvena situacija pogodna i biva iskorištena za legitimiranje moći birokracije — i kriza i prosperitet, i stagnacija i inflacija, i porast i pad životnog standarda, i poboljšana i pogoršana međunarodna situacija. Vitalnost je birokracije začuđujuća: ona se veoma brzo transformira i prilagođava novoj situaciji. Do jučer je svoju moć zasnivala i legitimirala na anarhiji i nepokrivenoj potrošnji — pripisujući sebi »autorstvo« slobode i lagodnog života — a danas su legitimacijska osnova njene moći restrikcije i red. Sve se može potrošiti i devalvirati osim njezine »volje za moć«.

Kada bi birokracija s uzurpiranom moći preuzela i pripadajući dio odgovornosti, vjerojatno bi se uz takav »miraz« ponekad odrekla i same moći. Ali u nas, ni u političkom sistemu, a niti u političkoj kulturi, ne postoji nešto takvo kao što je odgovornost. Mnogi teoretičari, poput Maxa Webera npr., pripisuju birokraciji stučnost, racionalnost, odgovornost. Ako bismo naše stanje uspoređivali s ovim »ideal-tipom«, onda bismo vidjeli da je riječ o nestručnosti, neracionalnosti i neodgovornosti. Nije zgorega ni ovdje sjetiti se tzv. »Piterovih principa«, po kojima se na ključnim mjestima u birokratiziranoj i hijerarhiziranoj strukturi nalaze nekompetentni ljudi. Svi oni, naime, napreduju dok ne dođu do pozicije, tj. funkcije za koju su nesposobni — i tu se

zadržavaju! Naši kojekakvi ključevi i kriteriji u kadrovskoj politici, bolje rečeno: u personalnoj kombinatorici, još više ubrzavaju ovaj put do inkompetencije. Naš institucijsko-normativni sistem suviše je složen i kompliciran, pa stoga i ne funkcionira onako kako je formalno predviđeno, već po nekoj drugoj logici i »skraćenoj proceduri« u kojoj se moć premješta u profesionalne strukture. Brze rotacije, bez obzira na to što su uglavnom horizontalne, uvećavaju moć tzv. stručnog aparata, koji ima iskustvo, kontinuitet, informacije. »Prebukiranost« našeg društvenog i političkog prostora institucijama, normama i subjektima veoma je pogodno tlo za različite vrste uzurpacije moći i odlučivanja. Kada je riječ o odnosu birokracije i tehnokracije u nas, nije teško pokazati da je bilo i da ima daleko više političkog voluntarizma i birokratske uzurpacije vlasti, nego li neke samostalne moći tehnostrukture. Ako se ova tu i tamo stidljivo i pojavljivala, ona je djelovala uz patronat i pod dirigentskom palicom politokracije.

U nas i nema tehnokracije kao značajne moći i vlasti eksperata. Ali ne zato što pojedinci i grupe iz tehnostrukture ne bi bili skloni vlasti, već zbog razloga koji proizlaze iz same biti moderne znanosti i njezinih društvenih očitovanja. Naime, iza naše tehnostrukture ne stoji, ili uglavnom ne stoji, vlastiti znanstveno-tehnološki racionalitet koji bi bio podloga, pa i legitimacijska osnova njezina društvenog autoriteta. Ova struktura u nas pretežno rukuje tuđim opredmećenim znanjem, na kojem se ne može, ili barem ne značajno, graditi vlastiti autoritet i moć. Moć birokracije se uspostavlja izvanjski, instrumentalno, a moć tehnokracije organski, iz autoriteta i moći znanja.

Kriza samoupravljanja manifestira se i u sistemu regulacije. Temeljno je obilježje toga sistema: *neproduktivna »ravnoteža« državnog dirigizma, samoupravljanja i anarhije*. Ravnoteža je, dakako, samo prividna; štoviše, ona se sve izrazitije narušava na štetu samoupravljanja. Ovo se posebno drastično očituje zadnjih godina,

kada je »odgađana« društvena kriza postala manifestna po svim parametrima. Samoupravljanje postaje alibi kako za političke separatizme i anarhizme, tako i za državne i paradržavne intervencionizme. Ukratko, u ime samoupravljanja, suspendira se samoupravljanje!³⁰

»Naime, u dramatičnim kriznim situacijama po pravilu naglo raste kredibilnost u gotovo čudotvornu moć ovakvih ili onakvih jednostavnih formula izlaska iz krize. Takva mirakulistička očekivanja danas mogu, ohrabriti sve one za koje je ključ za prevladavanje suvremene krize u formiranju i jačanju jedne nove elite moći, koja će, ako joj se prepusti suvereno upravljanje društvenim poslovima, gotovo preko noći izvesti ovo društvo iz krize i dovesti ga na siguran put daljnjeg razvoja i novog neviđenog prosperiteta.«³¹ Umjesto traganja za novim čudotvorcima (ili dok se, eventualno, ne pojave) jednostavnije je posegnuti za oprobanim sredstvima državne regulative. »Nikada do sada, osim u prvim poratnim godinama, nismo imali više etatizma i administriranja u privredi, nego sada, i to na svim sektorima. Država se počinje starati o osiguranju sirovina, o uvozu i izvozu, o dobijanju stranih kredita, o snabdijevanju, o prehrani. Zato su kreativne snage okrenute prema državi, a ne prema proizvodnji i produktivnosti.«³²

Ako govorimo o samoupravljanju i o krizi samoupravljanja, onda treba stalno imati na umu da samoupravljanje nije samo oblik ekonomske ili političke organizacije društva, već da ono znači (i obuhvaća) cjelinu društvenog života, sve njegove aspekte: ekonomske, političke, socijalne, kulturne. Nije moguće govoriti o samo jednom aspektu krize, jer su svi ti različiti aspekti u

[30] Pri takvom stanju stvari tvrditi kako nije u krizi samoupravljanje, nego etatističko-birokratski model regulacije, isto je tako blizu istine kao kad bismo rekli da nije u krizi boksač koji se nalazi u nok-daunu, već onaj koji ga je doveo u taj položaj!

[31] Srđan Vrcan, »Ad hoc krizologija ili teorija suvremene krize?« »Naše teme«, br. 3/1984.

[32] Ante Zmijarević, predsjednik Savezne zajednice za poslove cijena u intervjuu NIN-u 19. 2. 1984.

odnosima uzajamnog djelovanja i međuzavisnosti. Što više, mogla bi se argumentirano braniti teza da su elementi tzv. nadgradnje — s obzirom na njihovo mjesto u cjelini društvene reprodukcije u nas — bili odlučujući elementi i generatori krize (što smo pokušali pokazati u prethodnim poglavljima). Ako je suvremena kriza, pa i kriza samoupravljanja, samo ili »izvorno ekonomska kriza, a suvremena kulturna, idejna i moralna kriza samo su prateći fenomen te krize, onda je razumno očekivati da će rješavanje ekonomske krize, ili barem pronalaženje načina izlaska iz ekonomske krize, samo po sebi i gotovo automatski dovesti ponovno u red krizom poremećene sadržaje kulture i morala. Međutim, ako je primjereniji drugi pristup suvremenoj krizi, pad legitimnosti sistema i sve ono što bi se Habermasovom terminologijom moglo opisati kao iscrpljivanje resursa smisla, vrijednosti i tradicije koja stoji na raspolaganju sistemu nije puki prateći fenomen suvremene krize, već je njezin bitan sastojak. U tom slučaju strategija izlaska iz suvremene krize mora uključivati i podizanje kreativnih sposobnosti i u području stvaranja smisla, vrijednosti i ideja, pri čemu je, dakako, očigledno, kao što je Habermas upozorio, da nema administrativnog kreiranja vrijednosti i smisla.«³³

Nisu ekonomski razlozi bili glavnim uzrokom *privatizacije i devastacije društvenog dohotka*, dakle, destrukcije same supstance socijalističkog samoupravljanja. »Teror dohotka« bio je zapravo na naš jezik prevedeni i na naš termin presađeni *teror potrošnje*. On je totalizirao i opustošio naš ekonomski, društveni i kulturni prostor. Nema sumnje da je jedan od temeljnih uzroka krize i u tome što smo preuzeli i »prisvojili« stanovite kulturne obrasce, ponašanja industrijaliziranog građanskog društva, a da za to nismo imali pretpostavke, ni u materijalno-tehničkom, a niti u ljudskom elementu proizvodnih snaga. Politički instrumentarij i politička kultura ne samo da nisu radili na smanjivanju i premošći-

[33] Srđan Vrcan, *cit.*

vanju ove diskrepancije, nego su je još više produbljevali, stimulirajući ponašanja za koja nije bilo adekvatnog materijalnog pokrića.

Sistem socijalističkog samoupravljanja nije u ovih tri deset i pet godina razvio (bez obzira na sve proklamacije i institucijsko-normativne preinake), kao dominantan sistem, vrijednosti temeljene na radu i stvaralaštvu, nego, naprotiv, na posredovanju, mešetarenju, makinacijama. Ove su se izvanredne metode pokazale daleko efikasnijim za materijalnu i društvenu promociju, pa su, razumljivo, sticale sve više privrženika.

»Zar je slučajno što je u nas na bazi razvoja potrošačkih apetita prevladao posrednički mentalitet, pa su onda u skladu s tim sposobni stručnjaci masovno napuštali proizvodne pogone i zauzimali položaje u trgovini, bankarstvu i srodnim službama? Sve je to podupiralo mentalitet ljudi koji vjeruju da uspjeh i napredak ne ovisi o radu i marljivosti, nego o položaju u hijerarhiji, o snalažljivosti i mešetarenju. I što naglašavam, odatle ne bi proizašla velika šteta da je to uvjerenje ostalo u okvirima gornjeg neproizvodnog sloja. Međutim, dogodilo se da je taj stil života i pogleda na svijet postao bitan element društvenog sistema vrijednosti.«³⁴

Ako se, nasuprot proklamaciji o radu i rezultatima rada kao određujućim parametrima svačijeg materijalnog i društvenog položaja, formirala jedna *antiradna kultura* (najprije inaugurirana od posredničkih slojeva, a kasnije prihvaćena od svih), možemo li samoupravljanje ekstrapolirati i prosuđivati ga izvan konteksta takvog ponašanja i takvog sistema vrijednosti? Ovo se pitanje mora postaviti tim prije što se sve to zbivalo i zbiva pod okriljem institucijsko-normativnog sistema samoupravljanja. Hoćemo li reći da je samoupravni sistem i poredak smišljen za drugačiji »ljudski materijal«, ili ćemo ga promatrati kao *projekt* i *pokret*, koji je, u drami društveno-povijesnih zbivanja, podložan zastoju-

[34] Ivo Kuvačić, NIN, 20. 5. 1984.

ma, krizama, pa i involucijama. Misliti drugačije jest moguće, ali to znači misliti nedijalektički i ahistorijski.

Samoupravljanje je u krizi u svom nukleusu — u čovjeku. U njegovom zamoru, kolebanju, nevjerici, razočarenju. Čovjek sa svojom prtljagom uzrok je i posljedica, najjača, ali i najslabija karika svakog sistema, pa i sistema socijalističkog samoupravljanja. Samoupravljanje i jest u krizi prije svega zato što nije uspijevalo pokrenuti sve ljudske, stvaralačke potencijale.³⁵ Neka empirijska istraživanja pokazuju da se već desetak godina u nas osjetno smanjuje stupanj intenziteta rada i da u ukupnom fondu rada raste udio fiktivnog, neiskorištenog rada.³⁶ Stupanj iskorištenosti znanja u nas nije nizak, nego je katastrofalan. Mi koji smo se desetljećima busali u prsa svojim revolucionarnim inovacijama, došli smo dotle da s pravom konkuriramo za čelno mjesto na ljestvici *inovacijske i kreativne sterilnosti!* Jedno je međunarodno istraživanje pokazalo da je udio obrazovanja i znanja u rastu društvenog proizvoda u Jugoslaviji među najnižim od 65 proučavanih zemalja.³⁷

Zar »kriza mobilizacijskih mehanizama« ne govori zorno o krizi samoupravljanja! Ova je kriza (kriza motivacije), ako tako možemo reći, posljedica »dvostrukog raskoraka« između aspiracija i realnih materijalnih mogućnosti. O čemu je riječ? Ako promatramo zadnjih dvadesetak godina u razvoju jugoslavenskog društva (od pri-vredne reforme 1965. koja je, usput rečeno, ostala nedomišljena i nedovršena), nije teško uočiti da je prvih petnaestak godina, a naročito između 1970—1980. godine, visoki nivo aspiracija zadovoljavan na »umjetan način«, anticipiranom potrošnjom, mimo realnog dohotka privrede. Da bi se održao taj visoki nivo aspiracija (potrošnje) golema sredstva ino-kredita prelijevala su se, na različite načine, u potrošnju. Upravljačke političke i pri-

[35] Ne samo da se ne koriste veliki potencijali nezaposlenih, nego su i zaposleni neiskorišteni.

[36] Usp. Janez Jerovšek, »Privredna kriza i ljudski faktor«, »Naše teme«, br. 4/1983.

[37] J. Jerovšek, *cit.*

vredne strukture bile su nesposobne da sagledaju ove tendencije i njihove posljedice. Rasplet je odgađan, valjda po nekoj imanentnoj birokratskoj logici da će se »već naći neko rješenje«. Zadnjih četiri-pet godina svjedočimo raskoraku druge vrste: nivo aspiracija (potrošnje) pao je ispod realnih materijalnih mogućnosti — »potrošio« se dio budućnosti. I jedan i drugi raskorak kočio je i koči mobilizacijske mehanizme, te predstavlja pogodno tlo za različite oblike uzurpacije vlasti i suspendiranje samoupravljanja, njegovo odgađanje za »povoljnije prilike«. Samoupravna demokracija ustupa mjesto birokratskoj uzurpaciji s dalekosežnim posljedicama, ekonomskim, socijalnim, političkim.

»Najteža posljedica svake birokratizacije jeste u tome što se blokira stvaralaštvo u svim oblicima, a bez stvaralaštva nema istinskog društvenog razvoja, jer nema kreativnog odgovora na probleme sa kojima se društvo u razvoju suočava. Istovremeno, birokratizacija, dovodi od ograničene indentifikacije članova društva sa globalnim ciljevima, do prevlasti parcijalnih nad zajedničkim ciljevima, do niske motivacione i mobilizacijske moći usmeravajućih institucija društvenog sistema. To povećava raskorak između društvenog 'projekta' i društvene stvarnosti, dovodi do ograničene 'legitimnosti' 'projekta', što pojačava potrebu za ideološkom zaštitom projekta, ali to poново širi prostor za 'legitimno' delovanje birokratizovanih struktura u sistemu.«³⁸

Ekspanzijom »političkog tržišta« na račun ekonomskog suspendira se samoupravljanje i motivacija za samoupravljanje.

U ambivalentnom položaju organizacija udruženog rada i u institucionalnom nepriznavanju tržišta rada (radne snage) Josip Županov vidi jedan od glavnih generatora društvene krize i krize samoupravljanja.³⁹ Svođenje poduzeća (poduzetništva) na asocijaciju i vaninstitucio-

[38] Silvano Bolčić, »Društvene pretpostavke prevladavanja krize razvoja jugoslovenskog društva«, »Marksistička misao«, 6/1982.

[39] Usp. Josip Županov, *Marginalije o društvenoj krizi*, str. 24.

nalna primoranost asocijacije da se ponaša kao poduzeće, rezultira dalekosežnim ekonomskim i socijalnim posljedicama. »Svođenje poduzeća na asocijaciju degradiralo je i poduzeće i asocijaciju: prvo, jer u sjemi utopijske asocijacije poduzeće sada divlja na poremećenom tržištu i ponaša se kao kolektivni poduzetnik; drugo, poduzeće se sada ponaša kao poduzeće samo u utrci za dohotkom, ali ne i u racionalnoj alokaciji resursa, jer tržište sve priznaje. Ono se, zapravo, ponaša kao 'degradirano poduzeće'. Dakako, u takvoj situaciji samoupravno sporazumijevanje, koje je i inače složen mehanizam, ne može funkcionirati.«⁴⁰ Opća je posljedica institucionalnog nepriznavanja tržišta rada, smatra prof. Županov, da nastaje još jedna diskrepancija između institucionalnog poretka i ekonomskih i društvenih realnosti, a takve diskrepancije ulaze u samu definiciju krize.⁴¹

Institucionalni i vaninstitucionalni oblici destrukcije društvenog vlasništva kao materijalne osnove samoupravljanja jedno je od bitnih obilježja našeg sistema reprodukcije i, dakako, indikacija krize samoupravljanja. Na djelu je, i to ne kao »prateća pojava« i eksces, već kao dominantan proces, privatizacija društvenoga, a to znači proces koji je *per definitionem* protusamoupravan i protusocijalistički.

Ako se globalna i fundamentalna društvena kriza očituje u proturječju između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, postavlja se pitanje možemo li o krizi samoupravljanja govoriti mimo ili izvan toga temeljnog proturječja. Držimo da to nije moguće. Govor o samoupravljanju i njegovoj mogućoj krizi izvan ovoga proturječja implicira tezu da samoupravljanje nije globalni društveni, proizvodni odnos, nego, eventualno, ideja, društveni eksperiment, model, koji se testira mimo bitnog društvenog zbivanja. Samoupravljanje ne možemo misliti kao neki »idealtip« izvan vremena i prostora i mimo ljudskog faktora koji ga nosi. I nisu sve naše

[40] J. Županov, *cit.*, str. 24.

[41] Usp. *isto*, str. 26.

nevolje proizašle iz toga što se odstupilo od samoupravljanja (samoupravljanje kao *panacea!*). Poneke su se, vjerojatno, pojavile i zato što samoupravljanje, ili bolje rečeno, neka njegova institucionalna rješenja i subjekti koji ga nose, ponegdje i u ponečem nisu izdržali probu.

Postavlja se pitanje kako pomiriti naoko kontradiktorne iskaze o *krizi samoupravljanja* i *samoupravljanju kao pretpostavci izlaska iz krize*. Je li doista, danas, u Jugoslaviji samoupravljanje na djelu kao dominantan društveni odnos? Ako jeste, onda ekonomska, a to znači i društvena kriza s kojom smo suočeni, pokazuje nemoć i krizu samoupravljanja. Ako, pak, samoupravljanje nije dominantan društveni odnos, onda je ono u krizi (ne)moći da to postane.

U nas se najčešće odgovara da se radi o »krizi razvoja«. Razvoja — čega? Materijalnog, društvenog razvoja? Pa zar ta kriza ne govori o krizi samoupravljanja! Samoupravljanje nije apstraktna imenica, ono nije čardak ni na nebu ni na zemlji. Samoupravni razvoj ne postoji mimo materijalnog i društvenog razvoja. Uostalom, samoupravljanje bez krize je dogma. Zašto ne reći da je samoupravljanje u krizi? Bez toga saznanja i priznanja, kriza se samo *odgađa* i *produbljuje*. Samoupravljanje može prevladati krizu jedino ako bude sposobno da spozna krizu, u svim njezinim dimenzijama, i *da njome upravlja*. Reći da je samoupravljanje u krizi, to ne znači dovoditi ga u pitanje, već, naprotiv, to znači pitati se o mogućnostima izlaska iz krize, o društveno-povijesnim šansama samoupravljanja u uvjetima globalne krize.

O šansama samoupravljanja, to će reći o mogućnostima društvene i moralne obnove ne možemo govoriti izvan konteksta suvremenog svijeta. Međutim, uz ekonomski nazadak, topi se i naš »unutarnji politički kapital« temeljen na samoupravljanju. A kako stoji stvar s našim moralnim ugledom i političkim kapitalom na međunarodnom planu? I da se nije dobrano istopio naš moralni ugled i politički kapital, što smo ga u ratnim i poratnim

godinama mukotrпно sticali, teško da bi danas mogao kompenzirati našu znanstvenu, tehnološku i radnu ne-moć u relacijama suvremenog svijeta. Hoćemo li i možemo li prevladati ili barem djelomično sanirati taj invaliditet u slijedećih desetak godina? Hoćemo li i možemo li »uhvatiti priključak« u uvjetima kada znatan dio društvenog dohotka moramo odvajati za vraćanje dugova? To nisu samo ekonomska pitanja. To su presudna pitanja našega društvenog projekta i našega mjesta u suvremenom svijetu. Samoupravljanje, ili će se afirmirati kao moderni društveni pokret, ili će tavoriti kao provincijalni projekt, osuđen na izolaciju i »odumiranje«. A samoupravljanje bez dominantne društvene pozicije moderne radničke klase nema. U nas je, međutim, radnička klasa — političkim sistemom, ekonomskim instrumentarijem i samoupravljanjem shvaćenim (i prakticiranim) kao sistem dezintegracije (ili »organizirane anarhije«) — razbijena na različite socijalne i nacionalne interesne grupe i tako nemoćna da kormilari društvenim brodom.

Iako Branko Horvat govori o samoupravljanju kao o »tihoj svjetskoj revoluciji«, čini se da ono ponešto gubi od svoga »imagea«, da prestaje biti »zaraznim primjerom«, kako za Zapad, tako i za Istok. Zapad, na našem primjeru i aktualnoj situaciji verificira svoju opetovano isticanu tezu da ne može biti uspješnog socijalizma, pa naravno, ni samoupravnog, a Istok svoju da samoupravljanje nema perspektive, te da može biti samo kratkotrajni eksperiment izvan svijeta »realnog socijalizma«.

Ipak, mi — i kao odgovor na aktualnu situaciju i kao svoju trajnu orijentaciju — drugog izbora nemamo: ili samoupravljanje krizom, ili različite autoritarne solucije, za koje u našem društvu postoje realne pretpostavke, kako one materijalne, tako i one duhovne.

